

LEV GUMİLYOV'UN PASSİONARLIK KURAMI
VE RUS EDEBİYATINDA BİR UYGULAMA ÖRNEĞİ:

I. PETRO

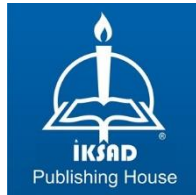
Dr. Onur AYDIN

İKSAD
Publishing House

**LEV GUMİLYOV'UN PASSİONARLIK KURAMI VE RUS
EDEBİYATINDA BİR UYGULAMA ÖRNEĞİ: İ. PETRO**

Dr. Onur AYDIN

Copyright © 2022 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or
transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical
methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses
permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social
Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2022©

ISBN: 978-625-8377-17-0

Cover Design: İbrahim KAYA

March / 2022

Ankara / Turkey

Size = 16x24 cm

ÖN SÖZ

Kaynaklarda okurun karşısına ‘son Avrasyacı’ unvanıyla çıkan Lev Nikolayeviç Gumilyov (1912-1992) başta tarih, coğrafya, ırk, insan ve kazı bilimleri olmak üzere çok çeşitli alanlarda çalışmalar yapar. Akademik yaşamında yazarın en önemli çalışmaları etnogenез ve passionarlık kuramlarıdır. Söz konusu kuramlar, bilim insanına karşı olumlu bakış açısına sahip çevreler tarafından tarihte karanlık kalmış noktaların aydınlatılması açısından önemli çalışmalar arasında sayılır. Rusya tarihinde gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen önemli kişiliklerinden biri de Osmanlı kaynaklarında ‘akbıyk’ ve ‘deli’ olarak nitelendirilen I. Petro’dur. Rus imparatorları arasında ‘büyük’ unvanına sahip iki hükümdar bulunur, bunlardan ilki I. Petro diğeri de II. Yekaterina’dır. Adı geçen hükümdarlar arasında düşünce ve eylemleri daha fazla tartışılan isim ise şüphesiz I. Petro’dur.

Çalışmamızda ilk olarak Gumilyov’un yaşamına ve bilimsel araştırmalarına ışık tutmaya, daha sonra etnogenез ve passionarlık kuramlarını derinlemesine analiz ederek özgün bir inceleme yöntemi oluşturmaya çalışacağız. Son bölümde bilim insanının etnogenез kuramını Rus tarihine, passionarlık kuramını ise Rus edebiyatına uyarlayacağız. İlk ortaya çıkışından günümüze kadar geçen süreçte Rus etnosunun tarihi, etnogenез dönemlerine göre sistemli bir şekilde betimlenecektir. Bu sürecin en önemli dönüm noktalarından sayılan I. Petro’nun yaşamı ve bilinmeyenleri passionarlık belirtilerine vurgu yapılarak açığa çıkarılacaktır. Daha sonra etnogenез ve passionarlık kuramlarının edebiyatla olan ilişkisi saptanarak çalışmaya disiplinler arası bir nitelik kazandırılacaktır. Son olarak, XVIII. ve XIX. yüzyıl Rus edebiyatında I. Petro konusuna, temasına, imgesine, motifine yer veren eserler ele alınacak ve ünlü çarın passionar olup olmadığına dair bir kanıya varılmaya çalışılacaktır. I. Petro hakkında ifade edilen olumlu ya da olumsuz görüşlerin Rus edebiyatındaki iz düşümleri saptanarak tarih ve edebiyat temelinde I. Petro’nun Rusların toplumsal belleğindeki yeri ve önemi nesnel bir biçimde ortaya konacaktır.

Lev Gumilyov’un Passionarlık Kuramı ve Rus Edebiyatında Bir Uygulama Örneği: I. Petro adlı bu eser, Ankara Gazi Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında doktora tezi

olarak hazırlanmış ve jüri üyeleri Prof. Dr. Gamze ÖKSÜZ (Danışman), Prof. Dr. Ayla KAŞOĞLU (Üye), Prof. Dr. Hüseyin MERVSİM (Üye), Doç. Dr. Sabire ARIK (Üye) ve Doç. Dr. Mustafa GÜLEÇ (Üye) önünde 18.11.2021 tarihinde savunularak kabul edilmiştir. Tezde ileri sürülen görüşler çalışmanın yazarına ait olup, Enstitü bu görüşlerden dolayı hiçbir sorumluluk kabul etmez. Tezden farklı olarak kitapta minör düzeltmeler gerçekleştirilmiş ve bazı değişikliklere gidilmiştir.

Uzun süren doktora yolculuğum boyunca yanımda olan, durakladığım her anda beni yeniden harekete geçirerek varış noktasına ulaştıran Sayın Prof. Dr. Gamze ÖKSÜZ'e sevgi ve saygılarımı sunarım. Akademik yaşamıma sağladıkları katkılardan dolayı Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi ile İstanbul Üniversitesi Rus Dili ve Edebiyatı bölümleri öğretim elemanlarına, doktora tez izleme komitesi üyeleri Sayın Prof. Dr. Ayla KAŞOĞLU'na ve Sayın Prof. Dr. Hüseyin MEVSİM'e, ayrıca benden hiçbir zaman desteklerini esirgemeyen enerji ve mutluluk kaynaklarım eşime ve kızıma teşekkürü bir borç bilirim.

Dr. Onur AYDIN

Eskişehir - 2022

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
İÇİNDEKİLER	iii
TABLoların LİSTESİ	iv
KISALTMALAR	v
GİRİŞ	1
1. LEV GUMİLYOV'UN YAŞAMI VE ÇALIŞMALARI	9
1.1. Gumilyov'un Yaşamı	9
1.2. Gumilyov'un Yaratıcılığı ve Başlıca Eserleri	26
2. ETNOGENEZ VE PASSİONARLIK KURAMLARI	43
2.1. Etnogenez Kuramı	43
2.2. Passionarlık Kuramı	64
2.3. Passionar Tanı Yöntemi	86
3. RUS EDEBİYATINDA PASSİONAR TANI YÖNTEMİYLE BİR İNCELEME: I. PETRO	100
3.1. Rus Etnogenezine Kısa Bir Bakış	100
3.2. Rus Tarihine Açılan Yeni Bir 'Pencere': I. Petro	122
3.3. Rus Etnogenezinin Rusya'nın Kültürel Yaşamına Yansıması .	159
3.4. XVIII. ve XIX. Yüzyıl Rus Edebiyatında Passionarlık Tartışması: I. Petro	167
4. SONUÇ	226
KAYNAKLAR	239

TABLULARIN LİSTESİ

Tablo 1: Etnosun statik ve dinamik durumları arasındaki farklılık işaretleri.....	51
Tablo 2: Etnik taksonomi hiyerarşisi ve bir düzenin taksonomik birimleri	57
Tablo 3: Etnogenez safhaları	60

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
BSTS	Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
TDK	Türk Dil Kurumu

GİRİŞ

“Kendi tarih bilgisinden ve ona karşı net bir tutumdan yoksun hiçbir kültürel gelişim düşünülemez” (Гумилёв, 1967: 340).

Tarih boyunca tüm gerçeklerin gözlem yoluyla kavranıp kavranamayacağı tartışma konusu olmuştur. Görünenlerin mi yoksa gerçeklerin arka planındaki olguların mı gerçek olduğu sorunsalı yaşamın her alanında karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle tarih kitaplarında yazılan her bilgi sorgulanmadan, akıl süzgecinden geçirilmeden kabul edilemez. En büyük kaynaklarından birinin tarih olduğu edebi eserlerde yer verilen tarihsel olayların ve kişilerin de bu kapsamda değerlendirilmeleri gerekir.

Rus tarihinde adının önüne ‘büyük’ sıfatı konan iki hükümdar vardır: I. Petro ve II. Yekaterina. II. Yekaterina’yla ilgili tartışmalar Petro’ya oranla çok daha sınırlıdır. Çariçe 1773-1775 yılları arasında süren Pugaçov İsyanı öncesinde daha demokratik, sonrasında daha otoriter ve baskıcı bir yönetim tarzı benimser, başta kültürel olmak üzere birçok alanda Rusya’ya önemli hizmetlerde bulunur. Ancak konu I. Petro’ya geldiğinde tartışmaların sayısı, şiddeti ve süresi çok farklılık gösterir. Petro’nun ‘büyük’ sayılmaması gerektiğini iddia edenler dahi çıkar. Acaba “Rusya’yı ilerletmiş midir yoksa geriletmiş midir?”, “Rus halkının refah seviyesini yükseltmiş midir yoksa düşürmüş müdür?”, “Özgürlükçü, demokratik midir yoksa otoriter, baskıcı mıdır?”, “Rusya’yı Batılılaştırmış mıdır yoksa Bizans’tan gelen köklerinden koparmış mıdır?”, “Rusya’ya laikliği getirmesi iyi mi olmuştur yoksa halkı dinsizleştirmiş midir?” soruları günümüzde hâlâ güncelliğini korur. İlginçtir ki Rusya dışındaki ülkelerde Petro daha çok reformcu kişiliğiyle öne çıkar ve çara karşı nispeten daha olumlu bir yaklaşım gözlemlenir. Ancak Rus tarih ve edebiyat kitaplarına bakıldığında bu ve benzer sorulara oldukça farklı yanıtlar verildiği görülür. Peki, Rus tarihinde bu kadar önemli yere sahip olan bir hükümdar hakkında Ruslar neden bu kadar farklı çıkarımlarda bulunur ve çar hakkında yapılan çıkarımların hangilerinin doğru olma olasılığı daha yüksektir?

Osmanlı tarih belgelerinde ‘deli’ ve ‘akbıyık’ olarak nitelendirilen Petro, Akdes Nimet Kurat’ın (2014: 291) ifadesiyle *“tarihte nadir yetişen*

büyük şahsiyetlerden biridir". İlber Ortaylı'ya göre Petro ne istediğini bilen, kararlarında ısrarcı, büyük idealleri olan, içten, bazen saf bazen oldukça zeki bir kişiliğe sahiptir. Enerjiktir, çalışırken yorulmak nedir bilmez. Rus tahtına Petro'dan sonra onun kadar meraklı, iyi bir gözlemci ve gözlemleri sonucu öğrendiklerini ülkesine uyarlamayı bilen bir çar oturamaz (Ortaylı, 2009b).

I. Petro, Rus tarihi açısından dönüm noktası sayılan bir çardır. 2022 yılında doğumunun 350. yıl dönümü kutlanacak olan çar hakkında şu anki Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir V. Putin şöyle der: "350. yıl dönümü günümüz Rusya'sında önemli bir dönüm noktası olan bu olağanüstü şahsiyetin, reformcunun yaşamından ilginç gerçekleri hepimizin bilmesi gerekir" (Путин, 2019: 6). Petro'yu tanımak Rusya'yı tanımak, Rusya'yı tanımaksa ülkemizde ya da dünyada Rusya ve Ruslar üzerine çalışmalar yapılırken araştırma konusuna daha doğru bir şekilde yaklaşmayı sağlayacaktır. Çalışmamız kapsamında Lev N. Gumilyov'un etnogenez kuramı Rus tarihine ve özellikle de Petro dönemine, passionarlık kuramıysa I. Petro'nun kişiliğine, duygu, düşünce ve eylemlerine uygulanmıştır. Böylece Rus tarihinde karanlık kalan bazı noktaların aydınlatılması, XVIII. ve XIX. yüzyıl Rus edebiyatında Petro temasının ve imgesinin derinlemesine analiz edilmesi, bunun sonucunda tarih-edebiyat ilişkisi zemininde çarın passionar olup olmadığı sorusuna yanıt bulunması amaçlanmıştır. Daha önce Gumilyov'un etnogenez ve passionarlık kuramlarının ülkemizde herhangi bir edebi eser analizinde kullanılmaması, dünyadaysa çok az çalışmada kullanılması çalışmamızın özgünlüğünü ve önemini ortaya koymaktadır.

Gumilyov'un kuramlarının tam olarak anlaşılabilmesi için bilim insanının yaşamının ve çalışmalarının iyi bilinmesi gerekir. Yazarın yaşamı üzerine yazılan eserler incelendiğinde üç kitap öne çıkar. İlk basımı 2000 yılında yapılan *Lev Gumilyov: Kaderi ve Fikirleri (Лев Гумилёв: Судьба и идеи)* adlı kitapta, otuz yıl birlikte çalıştığı coğrafyacı Sergey B. Lavrov (1928-2000), yaşananları birinci ağızdan aktarır. Yazar ve felsefeci Valeriy N. Dyomin (1942-2006) *Lev Gumilyov* (2007) kitabında yazara gökyüzünden bakar; diğer bir deyişle yazarı etnogenez, passionar, enerji, psikoloji, Dünya ve Evren kavramlarıyla tanıtır. 2012 yılında ise tarihçi ve eleştirmen Sergey S.

Belyakov'un (1976-2006), *Büyük Kitap (Большая книга)*¹ ikincilik ödülünü alan *Gumilyov Oğlu Gumilyov (Гумилёв сын Гумилёва)* kitabı çıkar.

Gumilyov'un etnogenez ve passionarlık kuramları üzerine araştırma yapanlara bakıldığında Batılı kaynaklarda Alexandr Titov, Danis Garayev, David G. Anderson, Dmitry V. Arzyutov, Dmitry Shlapentokh, Francisco Martinez, Frederick Matern, John A. Brownson, Marek Wojnar, Mariusz Gołabek, Mark Bassin, Martin Beisswenger, Nikolay Yu. Nikolayev, Roman Zakharenko, Sergey Alymov, Sergey Tyulenev, Stepan A. Yurçenko, Yvonne Howell; Rusya'daysa Aleksandr D. Gombojapov, Aleksandr V. Bukalov, Aleksey V. Voronoviç, Askar A. Akayev, Baymuhamed B. Jutdiyev, Denis G. Davidov, Georgiy G. Yefremov, İgor N. Karitskiy, İnna P. Lobankova, İrina K. Yuryevna, İrina N. Strebkova, İrina S. Zimina, İrina V. Antonenko, Marina A. İgoşeva, Marina Ye. Dımçenko, Mihail A. Kirkin, Mihail V. Masayev, Mihail P. Karpenko, Natalya G. Lagoyda, Natalya İ. Vyunova, Natalya V. Trubnikova, Nina V. Saprigina, Olga M. Karpenko, Pavel S. Şirinkin, Raisa O. Kenetova, Rubin G. Sayfullin, Sergey N. Puşkin, Sergey G. Yemelyanov, Timur İ. Kurtsev, Valentina Bolyasnikova, Viktor V. Loginov, Yekaterina K. Maslova, Yekaterina V. Çmıhova, Yuriy Yu. Nekrasov isimleri öne çıkar. Avrasyacı olarak Gumilyov'u ele alan başlıca araştırmacılar Batılı kaynaklarda Dario Citati, Denis V. Zagoskin, Nadir Devlet, Özgür Tüfekçi, Tristan Kenderdine, Vadim Rossman, Valerii A. Tishkov, Yegor Zhuravlov; Rusya'daysa Aleksandr Ye. Yeremeyev, Sergey G. Pavoçka, Yevgeniy Moroz, Yuriy Ye. Anikonov, Yunus N. Şen olarak sayılabilir.

Gumilyov, bir etnos olarak Türkleri, tarih sahnesine çıkışından itibaren kültürel, siyasi, dini ve birçok alanda incelemiş olmasına karşın Türkiye'deki bilimsel araştırmalarda yeteri kadar yer edinmemiştir. Ülkemizde Lev Gumilyov üzerine yapılan bilimsel araştırmalara bakıldığında; Leyla Tağızade'nin (2003: 149-166) *Avrasyacılık ve Lev Gumilev*, Harun Güngör'ün (2004: 43-44) *Lev Nikolayeviç Gumilev'in Eserlerinde Türkler'in Dini Hakkında Bazı Notlar*, Meşdi İsmayılov'un (2012: 1-27) *Avrasyacı Lev N. Gumilev'in Tarih Görüşünde Türk Etnosunun Etnogenezi Meselesi*, Akif

¹ *Büyük Kitap*, Rusya'da edebiyat alanında 2005 yılından bu yana verilen ödüldür. İlk üç esere para ödülü de verilir.

Farzaliev ile Gözde Sazak'ın (2016: 117-130) *Lev Nikolayeviç Gumilëv ve Etnogenez Teorisi* başlıklı makaleleri, Nuh Tozlu'nun (2013: 168-182) Gumilyov'un *Etnogenez Halkların Şekillenışı, Yükseliş ve Düşüşleri* kitabı üzerine yazdığı tanıtım yazısı, Zehra Şahin'in (2006) *Lev Nikolayeviç Gumilev'in Eserlerinde Geleneksel Türk Dini ile İlgili Görüşleri* ile Hacer Yatkın'ın (2019) *Lev Nikolayeviç Gumilyov ve Eserlerindeki Türk Algısı* adlı yüksek lisans tezleri, Meşdi İsmayılov'un (2011) *Türkiye ve Rusya Ekseninde Avrasyacılık* adlı doktora tezi, Vugar İmanov'un (2007) *Rusya'nın Medeniyetsel Kimlik İnşası Olarak Avrasyacılık* başlıklı doktora tezinde bir bölüm ile çalışmaların sınırlı kaldığı göze çarpar.

Lev Gumilyov üzerine dünyada yapılan araştırmalar incelendiğinde, ülkemizdeki gibi, yazarın daha çok Avrasyacı yönüyle ilgilenildiği, etnogenez kuramına yer verildiği ancak onunla bağlantılı olan passionarlık kuramı üzerine çalışmaların daha sığ kaldığı görülür. Çalışmaların büyük çoğunluğu kuramsal, genelleyci ve açıklayıcıdır. Bunun nedeni olarak kuramın anlaşılmasında yaşanan güçlük, içeriğinde fizik, kimya, biyoloji, tarih, coğrafya, psikoloji, sosyoloji, budun betimi, ırk ve insan bilimi gibi çok fazla alanı barındırması gösterilebilir. Nitekim çalışmaların dil bilimi, eğitim bilimleri, edebiyat, tarih, coğrafya, ekoloji, felsefe, sosyoloji, fizik, matematik, siyaset, ekonomi gibi çok farklı alanlarda yapılması, kuramın içerik bakımından zorluğunu ve zenginliğini ortaya koyan bir diğer göstergedir. Dikkat çeken bir diğer noktaysa bilim insanının etnogenez ve yeni-Avrasyacılık görüşleri bağlamında incelemeler yapılırken passionarlık kuramıyla gerçekleştirilen uygulamalı çalışmaların çok az olmasıdır. Viktor G. Odinokov'un *A. P. Çehov'un 'İvanov' Adlı Oyunu: Bir Edebi Bağlantılar Labirenti (Пьеса А. П. Чехова «Иванов»: Лабиринт художественных «сцеплений»)* adlı makalesi ile Aleksandr Yu. Panov'un *L. N. Gumilyov'un Etnogenez Kuramı Açısından Ye. İ. Zamyatin'in "Attila" Tragedyası (Трагедия Е.И. Замятина "Атилла" в ракурсе теории этногенеза Л. Н. Гумилёва)* adlı doktora tezi etnogenez ve passionarlık kuramlarının edebiyata uyarlanmış çalışmalarıdır.

Tez çalışmamızda Gumilyov'un etnogenez ve passionarlık kuramları Rus tarihine ve edebiyatına uygulanmıştır. İlk bölümde yazarın yaşamı ve çalışmaları betimleyici yöntemle aktarılmıştır. İkinci bölümde açıklayıcı,

betimleyici ve karşılaştırmalı yöntemlerle etnogeneze ve passionarlık kuramları tanıtılmış, kuramlardaki veriler analiz edilip sentez yapılarak 'passionar tanı yöntemi' adıyla özgün bir araştırma yöntemi geliştirilmiştir. Üçüncü bölümde Rus etnosunun ortaya çıkışından günümüze kadar geçen süreç, ardından Petro'nun karakteri ve onun dönemindeki olaylara etkileri olduğu düşünülen gelişmeler Gumilyov'un etnogeneze kuramı çerçevesinde bütüncül bir yaklaşımla, açıklayıcı ve betimleyici yöntemle incelenmiştir. Daha sonra etnogeneze ve edebiyat arasında bağlantı kurularak Rus tarihi ve kültürü temelinde I. Petro hakkında birbirine zıt görüşler karşılaştırmalı yöntemle bir araya getirilmiştir. Son bölümdeyse XVIII. ve XIX. yüzyıl Rus edebiyatında Petro teması ve imgesi eleştirel yaklaşımla 'passionar tanı yöntemi', içerik analizi ve karşılaştırmalı yöntem aracılığıyla incelenmiştir.

Çalışmamızın temel varsayımı I. Petro'nun passionar olduğu ve Rusya'daki edebi eserlerde Petro imgesinin passionarlık belirtileri taşıdığı üzerinedir. Çünkü tarih kitaplarında yer verilen Petro'nun kişiliği, düşünceleri, eylemleri ve reformları göz önünde bulundurulduğunda Gumilyov'un passionar olarak tanımladığı tiplere neredeyse birebir uyduğu tespit edilmiştir. Edebiyatın tarih, sosyoloji, psikoloji, felsefe başta olmak üzere birçok akımı ve bilim dalını bünyesinde barındırdığı göz önünde bulundurularak Petro'nun passionar olduğu varsayımı XVIII. ve XIX. yüzyıl Rus edebiyatında Petro imgesine yer veren başlıca eserlerden alıntılarla ve örneklerle kanıtlanmaya çalışılmıştır.

Araştırma XVIII. ve XIX. yüzyıl Rus edebiyatıyla, I. (Büyük) Petro'yla sınırlı tutulmuştur. Bunun nedeni passionarlığın bireyin olduğu kadar etnosun da bir özelliği olmasından kaynaklanır. Nasıl ki etnos bireylerden oluşuyorsa, her birey de bir etnosa dâhil olarak yaşamını sürdürür. Bu yüzden etnosun yaşam çizgisi, bir başka deyişle etnogeneze eğrisi ve safhaları passionar itkinin doğmasına, enerjinin açığa çıkmasına olanak sağlar. Bu durumu bir yangın çıkması olayına benzetmek yanlış olmayacaktır. Ateşin alev almasına ne yazık ki sabotaj, ihmal, kaza, doğa olayları gibi nedenler yol açarken yangına elverişli koşulların olması alevlerin büyümesine ya da tam tersi geniş alanlara yayılmasına neden olabilir. Büyümeyen bir yangın çoğu insan tarafından fark edilmez, hemen söndürülebilir. İşte passionarlık enerjisi de böyledir; etnogenezin sağladığı uygun koşullar varsa, passionarlık ateşi büyüyüp

gelişebilir ve tarih sayfalarına geçebilir. O yüzdendir ki aslında passionarlar her dönem etnosun içinde mevcuttur, ancak elverişsiz koşullar ve enerji düşüklüğü yüzünden ön plana çıkamaz, yok olup giderler.

Etnogenez safhaları incelendiğinde Rus etnosunun doruk safhasını 1500-1800'lü yıllar (+, - 50) arasında yaşadığı görülür. Rus topraklarının Tatar-Moğol hâkimiyetinden kurtulmasıyla başlayan bu safha Aralıkçı Ayaklanması (1825) ve ardından Kırım Savaşı'yla (1853-1856) tam olarak sona erer. Passionarlık belirtilerinin doğru olarak saptanması için, içinde bulunulan safhanın ve ilgili yılların derinlemesine incelenmesi gerekir. Bu nedenle, çalışmamızda bütüncül yaklaşım gereği Rus etnogenezinin tüm safhalarına yer verilmişken I. Petro dönemi daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Eser seçimindeyse çoğunlukla I. Petro'nun ölümüyle doruk safhasının sona ermesine kadar geçen sürede kaleme alınmış çalışmalar tercih edilmiştir.

Gumilyov'un bilim dünyasında tanınmasını sağlayan, kuramlarının adlarını da oluşturan kavramlar *etnogenez* ve *passionarlık* terimleridir. Etnogenez terimi Yunancadaki *ethnos* ile 'oluşum, yaratılış' anlamlarına gelen *genesis* sözcüğünün birleşmesinden türemiştir. Etnos sözcüğünün anlamı hakkında tarih boyunca çok fazla tartışma yapılmıştır. Örneklendirmek gerekirse 'klan', 'kabile', 'millet', 'ulus' gibi anlamlara gelse de etnosun 'halk' sözcüğüyle yakınlaşması Fransız Devrimi'yle gerçekleşir. XX. yüzyılın başında Rus bilim insanları Nikolay M. Mogilyanskiy (1871-1933) ve Sergey M. Şirokogorov (1887-1939) etnos; dil, din, örf, âdet, gelenek, görenek gibi birtakım ortak unsurlar üzerine oturur (Aydın, 2021: 232-233). Gumilyov da Mogilyanskiy ve Şirokogorov'a yakın bir etnos anlayışı benimser, bilim insanına göre etnosun oluşmasında bu ortak unsurların yalnızca bir tanesinin ya da hepsinin etkisi olabilir, ancak olmazsa olmaz unsur passionar itkidir. Gumilyov'a (2016: 139) göre etnos birtakım ortak duygu, düşünce ve davranış kalıplarına sahip olan, bu yönüyle diğer topluluklardan ayrılan insanlardan oluşan dinamik bir sistemdir, doğal ve biyolojik bir olgudur. Sonuç olarak etnos; din, dil, ırk gibi ortak değer ya da değerler temelinde yükselen, bilinçaltı cazibeyle birbirine bağlanan insanların oluşturduğu özgün bir sistem olarak açıklanabilir.

Genel çerçeveden bakıldığında alanın diğer kuramcıları gibi etnogenez terimiyle Gumilyov da bir toplumun doğuşu, yükselişi, çöküşü ve yok oluşu gibi süreçlerini kasteder. Ancak bu süreçlerin başlamasını, seyrini etkileyen unsurlar konusunda diğer etnogenez kuramcılarından ayrılır. Etnogenez dendiğinde akla gelen ilk isim İngiliz tarihçi Arnold J. Toynbee'dir (1889-1975). Toynbee toplumları ilkel ve uygar olmak üzere ikiye ayırır. Tarihçiye göre taklit yoluyla ilkel toplumlar statik, uygar toplumlar dinamik hâle geçerler. Bir toplum uygarlık seviyesine elverişsiz doğa koşulları, önceki uygarlıkların yok olması, yabancılardan gelen saldırılar gibi zorlu durumlara meydan okuyarak ulaşabilir. Toynbee ile kıyaslandığında Gumilyov, dış etmenleri kabul etse de, etnogenez sürecinde bireyi daha aktif olarak görür. Gumilyov'a göre etnogenez sürecini başlatan ve sürecin seyrini (safhalarını) etkileyen bir enerji vardır. İşte yazarın 'itki', 'x faktörü', 'enerji' sözcükleriyle karşılığını verdiği kavramı passionarlıktır. O hâlde özetle etnogenez, passionarlık itkisiyle ortaya çıkan bir etnosun yaşam yolculuğudur. Bazı kaynaklarda passionarlık kavramı 'tutku' ya da 'kahramanlık' sözcüğüyle yakın anlamda kullanılır, ancak anlam olarak bireysel kahramanlıktan oldukça uzaktır. Passionarlık, koyulan hedefe doğru diğer etnos üyelerini arkadan itebilme enerjisi ve gücüdür (Гумилёв, 2017: 295). Bir diğer yanılgıysa kavramın 'ihtiras', 'tutku' anlamlarına gelen İngilizce *passion* ve 'dürtü', 'güdü' anlamlarına gelen *drive* sözcükleriyle karıştırılmasıdır. *Passionarlık* (*пассионарность*) sözcüğü *passionarity*, *passionariness*, *passionariness*; *passionar* (*пассионар*) sözcüğüyse *passionate*, *passionary person*, *individuals* olarak Batılı kaynaklarda karşılık bulur.

Rus araştırmacılar Mihail P. Karpenko ve arkadaşları Rusçadaki *tutku* (*страсть*) sözcüğünün, Latince *passio* sözcüğüne tam olarak karşılık geldiğini, 'çilecilik' ve 'dizginlenemeyen arzu' gibi passionarlığın bu tür özelliklerini doğru bir şekilde yansıttığını, *passionar* terimininse, 'coşkun', 'fanatik', 'çilekeş' sıfatlarına karşılık gelebileceğini iddia eder (Карпенко, Давыдов, Карпенко, Логинов ve Чмыхова, 2011: 27). *Drive* sözcüğü kavramı tam olarak karşılamazken *passion* sözcüğünün zayıf ya da güçlü isteklerin, egoist ya da özgeci ahlakın, sapkın ya da düzgün davranışların, sağlıklı ya da hastalıklı bir ruhun ürünü olabileceği unutulmamalıdır. Passionarlıksa belirlenen hedef doğrultusunda özgeci ahlakın, sapkın olmayan

davranışların, sağlıklı bir psikolojinin sonucunda ortaya çıkan güçlü, önlenemeyen bir çevreyi değiştirme isteği ve enerjisidir (Gumilyov, 2016: 271). Psikoloji alanında bilimsel çalışmalar yürüten Denis G. Davıdov, passionarlık sözcüğünün yerine ‘güçlü’, ‘enerjik’ anlamlarına gelen İngilizce *vigorous* (*вигоросность*) sözcüğünün kullanılmasını önerir (Давыдов, 2008: 180-181). Ancak Ukraynalı araştırmacı Nina V. Saprıgina, bir kavramın adını değiştirmenin amacının da değişmesine yol açtığını, passionarlık yerine önerilen kavramların kapsamlarının eksik kaldığını öne sürer (Сапрыгина, 2015: 75).

Geçmişle Hâl Arasında ‘Son Avrasyacı’: Lev Nikolayeviç Gumilev (1912-1992) adlı makalesinde araştırmacı Vügar İmanov (2005: 149) passionarlık terimini ‘tutku’ olarak çevirir, ancak *Türkiye ve Rusya Ekseninde Avrasyacılık* başlıklı doktora tezinde Meşdi İsmayılov (2011: 98) ‘tutku’ sözcüğü yerine kavramın ‘dürtü’ olarak Türkçeye çevrilmesinin daha doğru olacağını iddia eder. Türkçe yazılmış diğer kaynaklarda *пассионарность* sözcüğü *passionarlık*, *passionerlik* olarak kendine yer bulur. Çalışmamız kapsamında kavramın Türkçeleştirilmesi konusunda çaba gösterilmiş ancak anlam evreninin geniş ve özgün bir terim olması yüzünden sözcüğün ‘passionarlık’ olarak bırakılması uygun görülmüştür. Yapılan tüm açıklamaları toplamak gerekirse passionarlık; evrendeki canlı madde enerjisinin, insanın genetik kodlarıyla ve bilinçaltıyla şekillenip dışarıya eylem olarak çıkararak, koşullar uygunsa, çevreyi, etnosu, bölgeyi ve tarihi şekillendirdiği bir tür mikro-mutasyon sayılan doğal işaret ve itkidir.

1. LEV GUMİLYOV'UN YAŞAMI VE ÇALIŞMALARI

1.1. Gumilyov'un Yaşamı

XX. yüzyılın en önemli tarihçilerinden, ırk bilimcilerinden ve filozoflarından biri olan Rus bilim insanı Lev Nikolayeviç Gumilyov, 1 Ekim 1912 tarihinde Petersburg'un Vasilyev Adası'ndaki Çarıçe Aleksandra Fyodorovna Doğumevi'nde dünyaya gelir. Gumilyov soyadının kökenine inildiğinde Latince *humilis* sözcüğünden türediği ve *uysal*, *sakin* anlamına geldiği görülür.² Aslında bilim insanının adı '*Lev Gumilyev*' iken '*Gumilyov*' takma adı zamanla soyadı olarak kalır. Ailesi kafiyeli olmamasına rağmen adının soyadıyla birlikte söylenişinde iki kez '*Lev*' sesi çıkacağından alay konusu olmasın ve daha fazla soylu ismini çağrıştırsın diye böyle bir çözüm bulur (Гумилёв, 2010: 351).

Babası Rus Nikolay S. Gumilyov (1886-1921), annesi Kırım Tatarlarından Anna A. Ahmatova'dır³ (1889-1966) ve her ikisi de şairdir. Gumilyov'un dünyaya gelişi Tver Bölgesi'ndeki Slepnyov Köyü'nü sevince boğar, çünkü amcası Dmitriy'in çocuğu olmamış ve erkek bir evlada sahip olmaları durumunda köylülerin borçlarını sileceğini vadetmiştir (Беляков, 2013: 12). Gumilyov, doğduktan birkaç gün sonra ailesinin Tsarskoye Selo'daki evine götürülür. Küçük Gumilyov, ailenin tek çocuğu olsa da annesinden pek fazla sıcaklık göremez ve babaannesi Anna İ. Gumilyova'nın (1855-1942) kanatları altına girer.

Anne ve babası, Gumilyov henüz altı yaşındayken ayrılır. Bu yıllarda *İç Savaş* (*Гражданская война*) yüzünden artan pogromlardan dolayı babaannesi köyünü terk etmek zorunda kalır ve Gumilyov'u babasına götürür. Baba Nikolay oğlunu da yanına alır ve şehre gider. 1919 yazında yeniden köye dönen Gumilyov, babasıyla son görüşmesini 1921 Mayıs'ında gerçekleştirir, çünkü devrim karşıtı etkinliklerinden dolayı babası idam

² *Humilis*, Rusçada *смирный* sözcüğüne karşılık gelir. *Смирницкий*, *Смирёнский* - *Гумилёв*, *Гумилёвский* soyadları, Rusça ve Latince olmak üzere iki farklı formda kullanılmıştır (Унбегаун, 1989: 178).

³ Ahmatova'nın soyu Altın Orda'nın son hükümdarı Ahmet Han'a kadar uzanır (Чуковская, 1997: 278).

edilecektir. Babaannesi ‘eski’ insanlardan olduğu için Sovyet yaşam tarzını benimsemek istemez, ancak oğlunun sevmediği bu sistem içerisinde yaşamak zorunda olacağına da farkındadır. Hatta annesinden Gumilyov’un doğum kâğıdını değiştirmesini ve soylu bir aileden geldiğini sildirmesini talep eder (Беляков, 2013: 27). Gumilyov’un eğitiminde halası Aleksandra S. Sverçkova’nın (1869-1952) payı büyüktür. Onun altmış iki ruble öğretmen maaşı ve Ahmatova’nın gönderdiği yirmi beş ruble ile Gumilyov ailesi yaşamlarını sürdürür. Lev Gumilyov altı yaşından on yedi yaşına kadar bu şartlar altında yaşar, annesiyle 1921 ve 1925 yıllarında olmak üzere toplamda sadece iki kez bir araya gelir.

Gumilyov, doğduğu köyün bağlı bulunduğu şehir olan Bejetsk’te üç ayrı okula gider. İlk gittiği Sovyet okulunda hepsi Komsomol üyesi olan arkadaşlarından ayrı vakit geçirir, onlar oyunlar oynarken Gumilyov bir köşede dikilir. Nitekim okul yönetimi diğer öğrencilerin sözlerini gerekçe göstererek Gumilyov’u “*farklı bir sınıfa ait ve karşıt devrimci bir babanın oğlu*” olduğu suçlamasıyla okuldan uzaklaştırır (Демин, 2007: 35). İkinci gittiği okulunda sosyoloji ve edebiyat öğretmeni Aleksandr M. Pereslegin (1891-1973), genç filozof üzerinde büyük bir etki yaratır. Okumayı çok seven Gumilyov, düzenlenen edebi faaliyetlerde boy göstermeye başlar, Bejetsk Şehir Kütüphanesi’nin daimi ziyaretçisi olur.

1917-1929 yılları arasında Slepnyov’da babaannesiyle yaşayan Gumilyov, 1929 yazında ilköğrenimini tamamlar ve Leningrad’a⁴ annesinin yanına gider. Annesi, üçüncü kocası olan sanat tarihçisi Nikolay N. Punin (1888-1953) ile birlikte bir komün evinde⁵ yaşamaktadır. Evde Punin’in eski

⁴ *Sankt-Peterburg* adıyla kurulan kent, Rusya’nın Birinci Dünya Savaşı’na girmesiyle vatanseverliği daha çok çağrıştırdığı için ‘*Petrograd*’ adını alır (1914). 1924 yılında kente, yeni gelen yönetim tarafından hem ‘*eskileri*’ silmek hem de Lenin ismini yaşatmak için Sovyetler Birliği dağılana kadar kullanılacak olan *Leningrad* ismi verilir.

⁵ Komün evlerinin tarihteki ilk örnekleri XVIII. yüzyılda ortaya çıkar. ‘*Komün evleri*’ ifadesi, günlük kullanıma 1917 Ekim Devrimi’nden sonra girer. 20 Ağustos 1918 tarihinde çıkarılan *Şehirlerdeki Taşınmazlar Üzerinden Özel Mülkiyetin Kaldırılması Hakkında* başlıklı kararname ile zenginlerin elinden çok odalı evleri alınır ya da yanlarına başka aileler yerleştirilir. Tam olarak kullanıma, konut sıkıntısı çekilmeyen başlanan, 1920’lerin başlarında girer. İlk uygulamalar *öz-sıkılaştırma (самоуплотнение)* yöntemiyle gerçekleştirilir, buna göre ev sahibi konutunu paylaşacağı komşusunu kendi seçer, ilk komşuları da genellikle tanıdıklardan ya da akrabalarından oluşur. Ancak daha sonra uygulama yönetim tarafından daha katı uygulanmaya başlar. Barınma sıkıntısı yaşandığından yeni evler inşa edilirken birçok ailenin bir arada

eşi ve kızı ile işçi bir aile de kalmaktadır. Gumilyov'a ısıtması olmayan koridorda duran tahta bir sandıkta kalacak yer bulunur. Gumilyov'un kendine ait bir odası ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra olacaktır (Беляков, 2013: 42). Üvey babası onu meslek okuluna kaydettirince, yazar dokuzuncu sınıfı tekrar okumak zorunda kalır. Gumilyov eğitimini başarıyla tamamlar ve lise sınavları için hazırlanmaya başlar. Ancak diğer yandan Gumilyov'un Leningrad'daki ilk yılı zorlu geçer; odun kırar, soba yakar, meyve alabilmek için kuyruklarda bekler, maddi olarak anne ve üvey babasının eline bakar.

Gumilyov, 1930 yılında okulu bitirir bitirmez uzun süredir hazırlandığı Pedagoji Enstitüsü Almanca Bölümü'ne başvurur, ancak soylu kökeni yüzünden komisyon başvuru evraklarını kabul etmez. Çaresiz kalıp Bejetsk'e dönen Gumilyov'u akrabaları Vasilyev Adası'nda bulunan büyük bir fabrikada işe sokar. 1931 yılında yer bilimsel (jeolojik) araştırma ve keşif gezilerine katılabilmek için kurslara gider. Bu gezilerin çoğu sanayileşme sürecinde gerçekleştirilir. Çalışacak kişi bulma sıkıntısı fazla olduğundan başvuran adayların sosyal durumlarına daha az dikkat edilir. Gumilyov'a göre kendisine de herkese olduğu kadar kötü davranılır, ilk gezilerin hiçbirinde yazar kendini dışlanmış hissetmez (Беляков, 2013: 50-51).

Aynı yıl Gumilyov İrkutsk'a doğru yola çıkar. Yazarı Moskova Garı'ndan Anna Ahmatova uğurlar. Başlıca araştırma sahası Hamar-Daban Dağları'dır. Çalışma arkadaşlarından biri olan Anna D. Daşkova'nın (1911-2002) anılarına göre Gumilyov, geziye pek ilgi duymasa da güvenilir bir arkadaş olduğunu kanıtlar (Akt. Беляков, 2013: 53). Kışım erken gelmesinden dolayı ağustosun başında gezi sona erer. Ancak bu tarihten sonra Gumilyov her yaz yer bilimsel, kazı bilimsel (arkeolojik) ve budun betimsel (etnografik) gezilere katılmaya başlar, 1931-1967 yılları arasında toplamda yirmi bir geziye katılır. Bu sayede ekonomik bağımsızlığını da kazanır.

Peki, henüz daha tarih ya da budun betimi ile bir bağlantısı olmayan Gumilyov'u doğuya, Tacikistan'a çeken nedir? Anna Daşkova o günlere ait

yaşayabileceği konut tipi tercih edilir. 1930'lu yılların başında sosyal bir yapıya bürünür ve Sovyetler Birliği dağılana kadar varlığını sürdürür. Sosyal yaşamda o kadar etkili olur ki edebiyat, resim, sinema gibi birçok alanda yansımaları görülür. Komün evleri üç-altı odadan oluşur, odalar arası geçiş olanağı vardır, her oda başka bir aileye kiralanabilir, tuvalet ve mutfak gibi bölümler ortak kullanım alanlarıdır (Воробьева, 2015: 19-21).

paylaştığı bir anısında, yaşça büyük ve oranın yerlilerinden olan bir kişinin Gumilyov'un dizinde yattığını ancak onu uyandıracacağı sırada yazarın “*Bırakınız uyusun, yerlilere saygı duymak gerekir, nitekim onlar Moğolların atalarıdır!*” demesini unutamaz (Akt. Дашкова, 2003: 75). Daşkova, henüz on dokuz yaşındaki yazarın Moğollara karşı olan sevgisinin altını çizer. Yazar, 1932 yılında yaşamındaki en uzun araştırma gezisine katılır. Gezi Tacikistan’a yapılacak ve tam on bir ay sürecektir. Geziye yetmiş iki ekibe ayrılmış yedi yüz kişi katılır ve Vladimir İ. Lenin’in özel sekreteri Nikolay P. Gorbunov (1892-1938) başkanlık eder. Gumilyov ilk olarak Stalinabad’da⁶ solucan laborantı olarak çalışır, kurbağaların karnından kurtçukları çıkarma işiyle uğraşır. Ancak bir gün kendisine çok sevimli gelen bir kurbağaya acır ve onu yakalamaz. Sert bir Letonyalı olan müdürü bu duruma çok kızar ve iş disiplini bozduğu gerekçesiyle onu sıtma hastalığının kol gezdiği Vaş Vadisi’ndeki çalışma alanına gönderir. Uzun süre Tacikistan’da kalan yazarın en iyi bildiği dil olacak olan Tacikçe, yazara ileride büyük yarar sağlayacaktır (Гумилёв, 2007: 18).

1933 yılında Moskova’ya dönen Gumilyov, kendisine baktığında babasını gördüğü şair Osip E. Mandelştam (1891-1938) ile yakınlaşır. Aynı yılın sonbaharında edebiyatla ilgilenebileceği bir iş bulur; Sovyet şairlerin şiirlerinin İngilizce ve Almanca çevirilerini yapmak. Anna Daşkova’ya bu konu hakkında şunları yazar: “*Doğrusunu söylemek gerekirse, bu şairlerin şiir sanatı hakkında en ufak fikirleri dahi yok, bir yandan Asyalı dâhilerin cehaletinden dehşete kapılan, diğer yandan özgün eserden kopmamaya çalışan biri olarak iki arada bir derede kalıyorum*” (Akt. Беляков, 2013: 69).

Gumilyov, Mandelştamların evinde Moskovalı ünlü bir doktorun kızı olan ve Mihail Yu. Lermontov (1814-1841) üzerine araştırmalar yapan Emma G. Gerşteyn (1903-2002) ile tanışır. Altmış yıllık dostluk kuracağı Emma, onun işçi sendikasına⁷ girmesine çabalar, ancak başarılı olamaz. Bunu yapmasının ana nedeni Gumilyov’u ‘*mahrum bırakılan*’⁸ damgasından

⁶ Günümüzde Tacikistan’ın başkenti olan Duşanbe’nin 1929-1961 yılları arasındaki adıdır.

⁷ Профессиональный союз (профсоюз)

⁸ Лишнее: ‘Mahrum bırakılan’ anlamına gelen bu terim, 1918-1936 yılları arasında seçme ve seçilme hakları ellerinden alınan insanlar için kullanılır. Ayrıca bu kişilerin kamu kurumlarında çalışmaları, yüksek ya da teknik öğrenim görmeleri, yiyecek fişi almaları yasaklanmıştır.

kurtarmaktır. 10 Aralık 1933 günü Gumilyov, Arapçadan yaptığı çeviriler hakkında görüşmek için uğradığı doğu bilimci Vasiliy A. Eberman'ın (1899-1937) evinde tutuklanır. Dokuz gün hapisanede kaldıktan sonra, bir kere dahi sorgulanmadan, suç yöneltilmeden salınır (Демин, 2007: 55). 1934 yılında Leningrad Üniversitesi Tarih Fakültesi'ne girmeye hak kazanır. Gumilyov'un öğretmenleri arasında Mısır tarihi üzerine çalışan Vasiliy V. Struve (1889-1965) ve Eski Çağ tarihi uzmanı Solomon Ya. Lurye (1890-1964) gibi isimler bulunur. Yazar, öğretmenleri arasından Sinolog Nikolay V. Kyuner (1877-1955) ile halifelik üzerine çalışan Aleksandr Yu. Yakubovskiy'i (1886-1953) kendisine akıl hocası olarak görür. Diğer yandan tüm bu derslerdeki bilgileri aklında tutabilmek için kendi hafıza geliştirme tekniğini yaratır: "...genellikle tarihi, akılda tutmanın mümkün olmadığı hiçbir şeye dizilemeyen kuru mantarlar gibi öğreniyorlar. Tarihi önünde duran bir kilim gibi öğrenmek gerek. Bu zamanda İngiltere'de şu oldu, Almanya'da ise şu... Böylelikle birbirine karıştırmazsın, çünkü aklında tutmamış, anlamış olacaksın" (Демин, 2007: 58).

Yazar Almanca ve İngilizceyi kendi kendine öğrenir, Fransızca'yı ise biraz sabırsız olan ve kendisine sürekli kızan annesinden öğrenir. Gumilyov, öğrenciyken içine kapanık, iletişim kurmayı sevmeyen bir kişiliğe sahiptir. Bu nedenle söz konusu dönemden çok az çalışması bulunur. Diğer yandan çok ciddi maddi sıkıntı yaşar, bir fukara gibi görünür. Ancak bu soluk fonun ön tarafında parlak fikirleri olan bir öğrenci vardır. Düşüncelerini her ortamda dile getirdiği için sınıf arkadaşlarının "*devrim ve Sovyet karşıtı*" suçlamalarına maruz kalır. Kurtuluşun sıradan halkın ya da işçi sınıfın içinden değil, aydın kesimden çıkan insanlar sayesinde geleceğini savunur. Elbette dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda tutuklama kaçınılmaz olur.

1935 yılında birkaç araştırma gezisine çıkar, eylül ayında Moskova'ya döner. "*Anti-Sovyet söylemleri*" yüzünden 23 Eylül'de tutuklanır.⁹ Gumilyov ile birlikte üvey babası Punin de tutuklanır ve belgelere göre de suçlamaları kabul etmişlerdir. Gumilyov, Sovyet karşıtı konuşmalar yapmasından ve el

⁹ Rusya Federasyonu Federal Güvenlik Servisi (ФСБ) merkez arşivinde bulunan Gumilyov ile ilgili belgeler, 2003 yılında gün yüzüne çıkar. Belgelere göre sınıf arkadaşı Arkadiy Borin, yazarı ihbar etmiştir. İlginç olan ise ihbar eden Borin'in 1 Eylül günü "*gençler arasında bir terör örgütü kurmak*" suçlamasıyla tutuklanmış olmasıdır (Беляков, 2013: 100).

yazmaları hiçbir zaman bulunamayan *Ekbatana* (Экбатана) adlı şiirinden dolayı suçlanmıştır. Hem eşinin hem de oğlunun tutuklanmasının ardından Anna Ahmatova Moskova'ya gelir ve Merkez Komite Sekreterliğine, Stalin'e ileilmek üzere bir mektup kaleme alır: “*Tek yakınlarım olan bu iki kişinin tutuklanması bana öyle bir darbe indirmiştir ki, daha fazla katlanamıyorum. İosif Vissarionoviç, sizden bana eşimi ve çocuğumu geri vermenizi rica ediyorum ve eminim ki bu karardan hiç kimse hiçbir zaman pişmanlık duymayacaktır*” (Дёмин, 2007: 56-57). Mektubu okuyan Stalin, GULAG kamplarının kurucusu olan Sovyet politikacı Genrih G. Yagoda'ya (1891-1938) bu iki kişinin salınması talimatını verir.

İşini kaybeden Gumilyov, doksan altı rublelik öğrenim bursuyla idare etmeye çalışsa da 1935-36 kışında ciddi bir açlık çeker. 1936 yazında modern Hazar tarihi çalışmalarının öncüsü olan Sovyet kazı bilimci Mihail İ. Artamonov (1898-1972) sayesinde eski bir Hazar kenti olan Sarkel kazıları için Don Bölgesi'ne gider. Ekim sonunda, bir yıl sonra tutuklanıp kurşuna dizilecek olan rektör Mihail S. Lazurkin'in (1883-1937) inisiyatifiyle üniversiteye geri döner. 1937 yarıyılında SSCB Bilimler Akademisi Etnografya Enstitüsü'nde Doğu ve Güneydoğu Asya Etnografya Bölüm Başkanı olan Kyuner'in yanında çalışmaya başlar. Aynı dönemlerde akademide doktora öğrencisi Moğol Oçirin Namsrayjav ile ömrünün sonuna kadar sürecek bir arkadaşlık kurar.

1938 yılında 10 Mart'ı 11'ine bağlayan gece Gumilyov yeniden tutuklanır. Yazar tutuklanma gerekçesini Lev V. Pumpyanskiy'in (1891-1940) XX. yüzyıl Rus şiir sanatı üzerine verdiği dersteki konuşmaya bağlar. Çünkü Pumpyanskiy, Gumilyov'un babası şair Nikolay Gumilyov'un, Cezayir'in ötesine hiç geçmemesine rağmen Etiyopya ile alakalı şiir yazdığını söyleyince, yazar dayanamaz ve tam aksine babasının Cezayir'e değil, Etiyopya'ya kadar gittiğini söyler. Öğretmenin “*Kim daha iyi bilir, sen mi ben mi?*” sorusuna “*Elbette ben,*” diye yanıt verince tüm sınıf gülmeye başlar (Беляков, 2013: 107). Aslında yazarın Nikolay Gumilyov'un oğlu olduğunu dahi bilmeyen Pumpyanskiy, dekanlığa şikâyet etmekle kalmaz, yazarın hapse atılmasına yol açar, çünkü sorgu yargıçı Barhudaryan, suçlamalarına bu dersin içeriğinden başlar. Edebiyat eleştirmeni Sergey Belyakov'a göre onu bir öğrenci ihbar etmiş de olabilir. Çünkü o yıllarda dekanlık çok karışık bir

hâldedir, dekanlar ve öğretmenler de sürekli benzer suçlamalara maruz kalırlar, bu nedenledir ki 1940 yılına kadar yedi dekan değişir (Беляков, 2013: 129-130).

Gumilyov, Sovyet ülkesini bir burjuva parlamento cumhuriyetine dönüştürmek isteyen Aleksandr İ. Konovalov'un (1875-1948) 1912 yılında kurduğu *İlerici Parti*'nin (*Прогрессивная партия*) gençlik çatısına üye olur. Yazara Sovyet Ceza Kanununun 58/10 maddesindeki “*devrim karşıtı söylem ve propaganda*” ile 58/11 maddesindeki “*devrim karşıtı örgütsel faaliyet*” suçlamalarıyla dava açılır. İşkencelerin sonucunda 21 Haziran günü sözü edilen partinin gençlik örgütlenmesini yönettiğini, yoldaş Andrey A. Jdanov'a (1896-1948) suikast girişiminde yer aldığını, Osip Mandelştam'ın *Bir Kremlin Dağlısı* (*Кремлёвский горец*) adlı şiirini okuyarak devrim karşıtı söylemlerde bulunduğunu yazan belgeyi imzalar (Беляков, 2013: 132).

Ağustosun sonunda Petersburg'daki *Krestı* hapisanesine götürülür, burada askeri mahkemede yargılanması sırasında sorguda verdiği ifadesini fiziksel baskı altında verdiğini ve değiştirmek istediğini söyler. Ancak bu durum, hâkimlerden bir karşılık bulmaz ve on yıllık hapis cezası ile dört yıl kamp sürgününe mahkûm edilir. Temyize giden davadan ek soruşturma talebi çıkar. Ancak Gumilyov, 4 Aralık 1938 tarihinde Karelya Cumhuriyeti'nin Pudoj Bölgesi'nde bulunan Vodla Nehri'nin ağzına kurulmuş uzak bir kampa, Onega Gölü'ne gönderilir. Burada yazar, ağaç kesiminde çalışır, neredeyse tükenme noktasına gelir: “*1939 yılbaşına doğru tam anlamıyla bitmişim. Yeni çıkmış bir tüy gibi zayıftım, uzun zamandır duş almamıştım, barakadan ormana ayaklarımı zor bela sürüklüyordum*” (Akt. Варустин, 1990: 19).

Yazara Sovyet yönetimiyle savaşmasını ve devrim karşıtı ruhu hiç kaybetmemesini söyleyen kişi olan Ahmatova, aynı zamanda yönetime karşı ona yardım edebilecek tek kişidir. Çünkü yazarın, annesinden başka yardımına koşabilecek kimsesi yoktur. Anna Ahmatova Stalin'e şu sözlerle bitirdiği bir mektup kaleme alır: “*İosif Vissarionoviç! Sovyet tarihçisini kurtarın, bana yeniden yaşama ve çalışma şansı verin*” (Akt. Дёмин, 2007: 60). Ancak artık şairin de mektubu doğrudan Stalin'e iletme şansı kalmadığından mektup, dosyasına konur ve orada kalır. 26 Temmuz tarihinde

NKVD¹⁰ bünyesinde düzenlenen özel bir oturumda Gumilyov beş yıl kamp cezasına çarptırılır ve Sibiry'a'nın Norilsk şehrindeki maden ocaklarına gönderilir. O sıralarda kentte dizanteri salgını vardır ve bu salgından yazar da etkilenir. Ancak yazar, coğrafya ve doğa sevgisinden dolayı bu olayı hatırlamak istemez ve hatta maden ocağına ilişkin şu izlenimini aktarır: “*Ocak bize sıcak bir yuva gibi gelirdi, çünkü hava sıcaklığı sürekli eksi dörttü*” (Akt. Демин, 2007: 63).

Kamptaki koşullar katlanılabilir seviyededir, tam gün verimli bir çalışmanın karşılığı 1,2 kg ekmeğe paydır. Yer bilimsel gezilere çıkıldığında ise yağ, çikolata, süt dahi verilir. Çok geçmeden yazar jeoteknik uzmanı olur ve yer bilimcilerin barakasına taşınır. Burada yazarı ve annesini tanıyan daha kültürlü insanlar kalmaktadır. Kampta Gumilyov'un başlıca arkadaşları; şair Mihail K. Doroşin, kimyacı Nikanor P. Palitsın, mühendis Yevgeniy S. Reyhman, astrofizikçi Nikolay A. Kozırev gibi bilim insanları olur. Adı geçen aydınlar sayesinde Gumilyov'un doğa bilimlerine olan ilgisi artar (Демин, 2007: 71).

Gumilyov, 10 Mart 1943 tarihinde serbest kalsa da yazarın fabrikalarla ve dağlarla çevrili kenti terk etmesi yasaklanır, çünkü İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla tüm mahkûmlar çalışma yerlerinde kalırlar. Gumilyov, jeofizik ekibiyle birlikte Hantay Gölü civarında demir cevheri aramakla görevlendirilir. Madenin çıkarıldığı yerde Norilsk'teki kampın olanaklarıyla bir ocak kurulmasına karar verilir. 1943 yılının ortalarında sık tayga ormanı ile kaplı Aşağı Tunguska'ya gönderilir. Yazar çocukluğundan beri tayga ormanından nefret eder ve onu ‘*yeşil hapisane*’ olarak görür. Coğrafi koşulların uygun olmadığı, alet edavatın yetersiz olduğu bu bölgede ekiple birlikte önemli bir demir cevheri bulur. Ekip 1944 yılında en yakın yerleşim noktası olan Turuhansk'ta bir haftalık tatil ile ödüllendirilir. GULAG'a bağlı Turuhansk bir kadın mahkûm kampıdır ve Gumilyov burada dengi olmayan bir kadınla izin süresi olan yedi günlüğüne evlenir (Демин, 2007: 71-72). Bu kısa tatilin ardından cepheye çağırılır.

¹⁰ Народный комиссариат внутренних дел: İçişleri Halk Komiserliği

Gumilyov, savaş bitse dahi Sibirya'dan gönderilmeyeceğini, Leningrad'a dönemeyeceğini düşünür. Bu nedenle askere çağrılmasını büyük bir şans olarak görür. Ayrıca diplomalı tarihçi olma ve bilimle uğraşma hevesi yeniden canlanır. Aslında daha önce birkaç kez gönüllü olarak askere gitmek istemiş, ancak Norilsk madenlerinde çalışan herkes gibi o da reddedilmiştir. 13 Ekim 1944 tarihinde Kızıl Ordu saflarına katılır. Krasnoyarsk'ta gördüğü kısa bir eğitimin ardından askere alınır. Belarus'un güney-batısında yer alan bir kent olan Brest'te uçaksavar eğitimi alıp, topçu ve uçaksavar yedek tümeninde görevlendirilir. Gumilyov Polonya'daki Stargrad'ın savunulmasında, önemli iletişim ve savunma bağlantılarının ele geçirilmesinde, Altdamm şehrinin alınmasında gösterdiği başarılarından dolayı takdir edilir. Yazar Berlin Harekâtı'nda da kentin güneyden kuşatılmasında görev alır. Savaş boyunca Berlin'in alınması ve Almanlara karşı kazanılan zafer için iki madalya, Berlin ve Stargrad için de teşekkür belgesi alır. Ancak bu döneme tanıklık eden ne bir resim ne de bir şahit kalır (Беляков, 2013: 187). Askeri dosyası Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı merkez arşivinde bulunur.

Ancak ne savaş ne de ödüller, yazarın içindeki bilim aşkını söndüremez, arkadaşı ve tiyatro oyuncusu Olga N. Vısotskaya'ya (1885-1966) 1945 Nisan'ında yazdığı bir mektupta şöyle der: *"Hayallerimin hepsi eve dönüşle ilgili. ...Bir masaya oturmak istiyorum, aslında manevi yaşama, yaratıcılığa, bilime ve sanata önem veren insanlarla sohbet etmek istiyorum"* (Akt. Беляков, 2013: 187-188). Evine döndüğünde Ahmatova, oğlunu çok sıcak karşılar ve yazar *Çeşmeli Ev'e* (Фонтанный дом) yerleşir. Leningrad Kuşatması'nda Ahmatova ile Punin'in kaldığı evde yaşayan işçi ailesi yaşamını yitirmiştir, bu nedenle yazarın yaşamında ilk kez kendine ait bir odası olur.

Leningrad Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü'nde çalışmaya başlayan yazar, hem sabit bir maaş alır hem de işten fırsat buldukça kitap okur. Tarih Fakültesi Dekanı Vladimir V. Mavrodin (1908-1987) sayesinde öğrenimine devam eder, dört ayda on dersten yüksek notlarla geçer. Materyallerini henüz daha 1937 yılındayken Antropoloji ve Etnografya Müzesi'nde toplamaya başladığı lisans bitirme çalışmasını otuz üç yaşında savunur. Çalışmasında

Orta Asya’da çıkarılmış *terakota*¹¹ asker heykelciliğini araştırır ve verileri hocası Kyuner’in Çin dilinden çevirdiği belgelerle karşılaştırır. Gumilyov’un önünde lisansüstü eğitime giriş kapısı aralanır, ancak yazar tarih fakültesini değil Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü’nü tercih eder. Danışmanı akademi üyesi Sergey A. Kozin (1879-1956) olur. 1946-47 yıllarında Ukrayna’nın orta-batı kesiminde yer alan Vinnitsa Bölgesi’nde Mihail Artamonov’un öncülüğünde yer bilimsel kazılara katılır. 1947 yılının sonuna doğru sınavlarını verir ve ‘*kandidat nauk*’ unvanı için gerekli olan tez¹² yazım sürecine girer. Ancak her şey yoluna girmişken 1947 Kasım’ında “*seçilen uzmanlık alanındaki uyumsuz dil bilimsel hazırlık*” gerekçesiyle doktora programından atılır. Yazar, bu atılmadan dolayı enstitüdeki çalışma arkadaşlarından şüphe duyar. Çünkü onlar yazarı apolitik olmakla, Marksist-Leninist yöntemi anlamamakla suçlamışlardır. Gumilyov için bu ilk değildir, durum 1930’lardaki ihbar edilmesiyle çok benzerlik gösterir (Беляков, 2013: 203). Eleştirmen Belyakov’a göre ise atılma gerekçesi gerçek bir neden olabilir, çünkü Gumilyov Tacikçenin konuşma dilini bilir ve Orhun-Yenisey Yazıtları’nı çözmeye başarılı olur, ancak Almanca ve İngilizceye çok hâkim değildir. Danışmanı ve hocalarıyla arasının bozulması da bardağı taşıran son damla olur. Güçlü hafızaya, keskin zekâyâ ve engin bir bilgi birikimine sahip olan Gumilyov, danışmanı Kozin’i, hocası Aleksandr N. Bernştam’ı (1910-1956), diğer hocalarını ve bilim insanlarını sık sık eleştirir, kendisini sevmeyen kişilerle alay ederek üzerine nefret oklarını daha fazla çeker (Беляков, 2013: 207-208).

Gumilyov, bölümü olumlu görüş bildirmemesine rağmen rektör Aleksandr A. Voznesenskiy’den (1898-1950) hiç olmazsa tezini savunmak için izin ister. Kurul toplanır, ancak üç ay boyunca bekletilir, yazar savunma onayı verilmemesinden korkar, ne kamp ne orman ne hapishane, Gumilyov bu süreyi “*yaşamımın en zor anları*” diye nitelendirir (Akt. Беляков, 2013: 211). Nihayet 28 Aralık 1948 gününe savunma tarihi verilir. Gumilyov *İlk Türk Kağanlığının Siyasi Tarihi (Политическая история первого тюркского каганата)* başlıklı teziyle savunmaya girer. Annesi, babası, nereden geldiği,

¹¹ Pişmiş kilden yapılan, kahverengi-kızıl renkli, mat seramiktir.

¹² *Кандидатская диссертация*: Türkiye’deki doktora seviyesine denk olan lisansüstü eğitimi (*аспирантура*) tamamlamak için savunulması gereken tezdır. Tezini başarıyla savunan kişiye ‘*kandidat nauk*’ unvanı verilir.

nerede çalıştığı her şey okunur ve her biri Bilimler Akademisi'nin konferans salonunda bomba etkisi yaratır. Gumilyov savunmasına *Şehname*'den¹³ bir bölüm okuyarak başlar. Jüri üyelerinden ve hocalarından biri olan Bernştam teze on altı düzeltme verir ve hatta Doğu dillerini bilmemekle suçlar, ancak Gumilyov Farsça konuşmaya başlayınca herkes şaşırır. Bu durum savunma boyunca sürer, Gumilyov o anları şöyle betimler:

“...Ben ona (Bernştam'a) benden daha kötü olduğu, pek anlayamayacağı Türkçe metinler gösterdim. Ana fikrimi tarihsel maddeciliğin özünde anlattım ve hocalarıma bana ne kadar katıldıklarını sordum. Bernştam'ın her türlü mantığa açıkça aykırı olan çalışmasından alıntı yaptım ve oturduğu yerden itiraz ettiği zaman da alıntıyı kontrol etmek için kütüphaneden derginin getirilmesini rica ettim” (Беляков, 2013: 213).

Norilsk'te kampta birlikte kaldıkları Kozırev'in eşi Marina G. Kozireva'ya göre Gumilyov savunmada “*isabetli epe (kılıç) darbeleriyle her muhalifini yok eden Cyrano de Bergerac*¹⁴ gibidir” (Akt. Беляков, 2013: 212). İkinci ‘*doktor nauk*’ unvanı için gerekli olan tezinde¹⁵ de buna benzer bir olay yaşanacak, Gumilyov 1974 yılındaki ikinci savunmasını “*Bana bir epe (kılıç) getirin!*” diye açacaktır (Akt. Беляков, 2013: 212). Sonuç olarak on altı jüri üyesinin tamamı olumsuz yaklaşırsa da Gumilyov'un hatipliği, ikna ediciliği sayesinde on beş üye olumlu görüş bildirir ve tezi kabul edilir.

Ocak 1949 yılında SSCB Halklarının Etnografya Müzesi'nde çalışmaya başlar, müze bünyesinde çıkarılan derlemede *Höyük Mezardan Çıkan Asker Heykelcikleri (Статуэтки воинов из Туюк-Мазара)* başlıklı makalesi yayımlanır. Yazar, eski bir Hazar kenti olan Sarkel kazıları için Don Bölgesi'ne gider. Leningrad'a döndükten hemen sonra 6 Kasım 1949'da evde yemek yediği sırada dördüncü kez tutuklanır ve Moskova'daki Lefortovo Napishanesi'ne konur.

¹³ Firdevsi'nin (934-1020) İranlıların Müslümanlığı kabulünden önceki bin yılını anlattığı manzum destandır.

¹⁴ Hercule-Savinien de Cyrano de Bergerac (1619-1655): Fransız oyun yazarı, şair, asker ve düellöcu. İyi kılıç kullanması dışında, etkili ve güzel konuşması ile ünlüdür.

¹⁵ *Докторская диссертация*: Rusya'da ‘*doktor*’ unvanı alınabilmesi için gerekli olan tez, yayın, monografi (*докторская диссертация*). Tezini başarıyla savunan kişiye ‘*doktor nauk*’ unvanı verilir.

Gumilyov, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce babası yüzünden, savaştan sonra da annesi yüzünden cezaevinde kaldığını ifade eder. 1949-50 yıllarındaki sorgulanmalarında yazara göre ilginç olan, sürekli annesi Ahmatova hakkında soru yöneltilmesidir. Soruşturma 13 Eylül 1951 tarihinde tamamlanır ve yazar “*Sovyet karşıtı gruba üye olma ve propaganda ile terörist faaliyetlerde bulunma*” gerekçesiyle on yıl kamp cezası alır. Bilim insanı, kararın verildiği özel oturumda savcının kendisine: “*Siz tehlikelisiniz, çünkü eğitilisiniz*” dediğini paylaşır (Гумилёв, 2007: 24). Yazar önce Çelyabinsk’e, oradan Kemerova Bölgesi’nde bulunan Mejdureçensk’teki inşaatı devam eden *Kamış Kampı*’na gönderilir.

Gumilyov, ikinci kamp döneminde Orta Asya üzerine çalışması sayesinde doğu bilimci Mihail F. Hvan (1903-1978), ekonomist ve siyaset yorumcusu Lev A. Voznesenkiy (1926-2020) gibi kişilerle arkadaşlık kurar. Farsça öğrenimine hız verir, annesinden Farsça kitaplar ister. Kamp süresince Gumilyov’a en çok yardımı dokunan kişi annesi olur, ona yiyecek, giyecek ve kitap olmak üzere birçok alanda yardım eder. Ahmatova Stalin’e bir mektup kaleme alsada yine ulaştıramaz, bunun üzerine Politbüro üyesi Kliment Ye. Vorşilov’a (1881-1969) dilekçe yazar, ancak talebi reddedilir. Gumilyov ikinci kamp döneminde çok yıpranır, saçları ağarır, hızla yaşlanır, cezasının sonuna kadar yaşayabileceğine dair umudunu dahi yitirir. Önce kaloriferci ardından toprak işçisi olarak çalışır, ancak sağlığı ve gücü daha fazla dayanamaz. 1 Ekim 1952 tarihinde kalp damar yetmezliğinden iki kez hastaneye kaldırılır. Doktorlar tarafından malul raporu verilir. 1953 yazında petrol işleme fabrikası inşaatında çalışmak üzere Omsk’a gönderilir. Malul raporu olduğundan ağır işlerde çalıştırılmaz, kütüphaneye verilir. Stalin’in ölümünün ardından Emma Gerşteyn’in çabalarıyla tarihçiler Struve, Artamonov ve Konrad gibi isimler de savcılığa Gumilyov’un salınması hakkında olumlu görüş bildirir. 1954 yılında onikiparmak bağırsağı ülseri olduğu ortaya çıkar. Yazar 24 Mart tarihinde vasiyetini dahi hazırlar. Ancak 1955 Ağustos’unda “*çalışmaya elverişli*” raporu verilince talaş taşınması istenir. Yeniden hastaneye yatırılır, apandisti alınır. İlk kamp yaşamında bir kere dahi hastaneye gitmeyen Gumilyov, ikincisinde dokuz kere hastaneye yatar, iki operasyon geçirir (Беляков, 2013: 135). Komünist Parti’nin 20. Kongresi’nde siyasi mahkûmların dosyalarının yeniden gözden geçirilmesi

kararlaştırılır. 11 Mayıs 1956 tarihinde Gumilyov'un suçsuzluğu ortaya çıkar ve yazar serbest bırakılır. 30 Haziran 1956 tarihinde üst mahkeme tarafından "suç unsuru oluşmadığı" gerekçesiyle dava düşürülür, yazarın 1938 yılındaki dosyasıysa ancak 1975 yılında kapanacaktır.

Özgürlüğüne kavuşan Gumilyov Leningrad'a doğru yola çıkar, ancak öncesinde Moskova'ya gider, bu sırada Anna Ahmatova da kenttedir. Gumilyov, arkadaşının evinde annesine rastlar, karşılaşma çok soğuk geçer. Yazar, annesinin çökmüş olduğunu, hiçbir yakınlık ve sıcaklık göstermediğini paylaşır (Гумилёв, 2007: 13). Gumilyov, kalacak bir yeri, çalışacak bir işi olmasa da yaşamını ayrı düşünemediği Leningrad'a döner. 1956 yazında konut alabilmek için kayıt yaptırır, 1957 Haziran'ında Moskova Caddesi'nde bir komün dairesi alır. İş yaşamında şartlar iyi gitmeye başlar. Ermitaj Müzesi'nin o günkü müdürü Mihail Artamonov sayesinde, doğum iznine çıkmış bir görevlinin yerine geçici olarak işe başlar. İş yükü hafif olması nedeniyle kamp yaşamından hatırladıklarını bir araya getirmeye başlar. Üç yıl bu işte çalışsa da Gumilyov'un akli Şarkiyat Enstitüsü'ndedir. 1958 yılında Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Hint Felsefesi ve Din Tarihi Bölüm Başkanı Yuriy N. Rerih (1902-1960) ile tanışır. 1960 yılında ona Eski Türkler üzerine çalıştığı tezinden bir bölüm gösterir, onayını alır. Gumilyov'un çalışmalarını beğenen Rerih, onun enstitü kadrosuna alınmasını ister. Ancak yaklaşık bir ayın ardından Rerih ölünce bu fırsat da kaçırılmış olur (Беляков, 2013: 321).

1960 yılına kadar annesiyle yalnızca iş ilişkisi yaşar, annesinin Farsça çevirilerini yaparken karşılığında az da olsa bir ücret alıp yaşamını sürdürür. Ancak 30 Eylül 1961'de ciddi bir tartışma yaşamasının ardından annesiyle bir daha görüşmez. Yazar bu ağır olayı şöyle aktarır:

"...1961 yılında doğum günümün arefesinde, 'doktor nauk' unvanı için gerekli olan tez savunmamın hemen öncesinde, o... tarih alanında doktor unvanı sahibi olmamı istemediğini kesin bir dille ifade etti ve beni evden kovdu. Bu olay, hasta olup güç bela iyileşmeme yol açan ağır bir darbe oldu" (Гумилёв, 2007: 27).

Gumilyov, Ahmatova'nın 1949 yılında kişisel bir işi yüzünden, 1955 yılındaysa kalp krizi geçirdiğinden Omsk'a ziyaretine gelmemesine çok içerler. Annesinin *Ağıt (Реквием)* adlı poemasıyla kendisini diri diri mezara koyduğunu söyler. Anna Ahmatova, Gumilyov'a karşı cimri ve katı davransa da ikinci eşi Punin'in kızı İrina'ya ve torununa çok farklı yaklaşır. Bununla yetinmeyen şair, mirasının büyük bir bölümünü de İrina'ya bırakır. Gumilyov annesinin 1966 yılında hayata gözlerini yummasıyla, yine de “*Keşke tam tersi olsaydı. Keşke ondan önce ben ölseydim*” diyecek ve kendisine kalan mirasın çoğunu da annesinin defin ve tören işlemlerine harcaacaktır (Akt. Беляков, 2013: 377).

Kendine ait bir evi, Ermitaj Müzesi'nde bir işi olan Gumilyov, arkadaşı Vasiliy N. Abrosov'a (1919-1985) “*yaşamın vazifesi yerine getirildi!*” der (Akt. Беляков, 2013: 338). Sıra ‘*doktor nauk*’ unvanı için gerekli olan tez savunmasına gelir. İlk başlarda oldukça fazla sorun yaşar, tezi kaybedilir, savunma tarihi verilmez, kötü muameleye maruz kalır (Гумилёв, 2007: 25). Ancak yine de 1961 Kasım'ında *Eski Türkler. Eski Çağ'ın Sonundan Orta Çağ'ın Başlangıcına Kadar (VI.-VIII. Yüzyıllar) Orta Asya Tarihi (Древние турки. История Срединной Азии на грани Древности и Средневековья (VI-VIII вв.))* adlı tarih alanındaki ‘*doktor nauk*’ unvanı için gerekli olan tezi oybirliğiyle kabul edilir. Ermitaj Müzesi'nin müdürü Mihail Artamonov'un maddi desteğiyle tamamladığı bu teziyle Gumilyov, akademide ün kazanır. Gumilyov'un tezinde yaptığı çıkarımlar ilk olarak coğrafyacılar tarafından kabul görür. 1949 yılında Sovyetler Birliği Coğrafya Topluluğu'na kabul edilmiş olan Gumilyov, 1961 yılında topluluğun etnografya birimine başkanlık etmeye başlar.

Gumilyov, yine müzenin desteğiyle Hazarlar üzerine keşif gezisine çıkar. Bu gezi onun coğrafyacılar arasında da tanınmasını sağlar. 1962 yılına gelindiğinde, 1987 yılında emekliye ayrılana kadar çalışacağı Leningrad Üniversitesi Coğrafya-Ekonomi Bilimsel Araştırma Enstitüsü'nde işe başlar. 1962 yılında üniversitenin Coğrafya Fakültesi'ne birinci dereceden bilim kurulu üyesi¹⁶ olarak alınan Gumilyov, ‘*doktor nauk*’ unvanı için gerekli olan tezini de başarıyla verdikten sonra hem maaşına zam alır hem de ikinci

¹⁶ Младший научный сотрудник (м.н.с.)

dereceden bilim kurulu üyeliğine¹⁷ terfi eder. Emekliliğinden kısa bir süre önce akademik kariyerinin zirvesi olan üçüncü dereceden bilim kurulu üyeliğine¹⁸ terfi edecektir. Leningrad Üniversitesi'nde Coğrafya Fakültesi'ne kabul edilmesini Gumilyov, “yaşamımdaki en mutlu an” olarak nitelendirir (Гумилёв, 2007: 25). Tarihçilerden farklı olarak, burada herkesin kendisine iyi davrandığını paylaşır. Profesörlük kadrosunu henüz almaya da çalışma arkadaşları ve öğrencileri ona “*profesör*” diye hitap etmeye başlarlar. 1962-1963 yıllarında Orta Çağ Tarihi ve Arkeoloji bölümlerinde ders vermeye başlar, öğretmenlikle alakalı “...çok fazla gücümü tüketiyor. Derslerden sonra tüm gün hiçbir şey yapmıyorum,” der. Diğer yandan verdiği dersler çok beğenilmez, yer yer “*can sıkıcı*” olarak da değerlendirilir (Беляков, 2013: 526). Türkologlar Şarkiyat Fakültesi'ne gittikleri ve diğer öğrenciler de Türk ve Moğol tarihine pek ilgi duymadıkları için derslerine pek ilgi gösterilmez. 1963 yılında Arkeoloji Bölümü'nde ders vermeye başlar, ilk gününü şöyle paylaşır: “*Bugün üçüncü sınıflara ders vermeye başladım. Öğrencilerin hazırlığı sıfır, daha doğrusu eksi bir, yani öğrenme şevkleri kırılmış. İşte bunu yeniden öğretmek gerekiyor!*” (Akt. Беляков, 2013: 526).

1971-72 eğitim öğretim yılıyla Gumilyov, halk bilimi ve nüfus coğrafyası dersleri vermeye başlar. Ancak farklı olan, artık derslerine passionarlık kuramı penceresinden bakmaya başlamasıdır. Bu sayede dersleri kısa sürede popülerlik kazanır, öğrenciler Gumilyov'u dinlemekten not tutamaz. Genelde yaratıcı ödevler verir, düşünmeye sevk eder. Gumilyov, 23 Mayıs 1974 tarihinde en önemli çalışması olarak kabul edilen *Etnogenez ve Yeryüzü Biyosferi (Этногенез и биосфера Земли)* başlıklı ikinci ‘*doktor nauk*’ unvanı için gerekli olan tezini coğrafya alanında savunur. Yalnızca bir karşı oy çıkar, diğer tüm jüri üyeleri teze onay verir. 1970’li yılların ortalarında Eğitim ve Bilim Bakanlığı’na bağlı *Yüksek Hakem Kurulu (VAK)*¹⁹ tarafından ‘*doktor nauk*’ unvanı için gerekli olan tez savunmalarında uzman bilim kurulu üyesi olarak görev alan Gumilyov, bu işten büyük keyif duyar.

¹⁷ Старший научный сотрудник (с.н.с.)

¹⁸ Ведущий научный сотрудник (в.н.с.)

¹⁹ Высшая аттестационная комиссия (ВАК)

1980'lerde *Bilgi (Знание)*²⁰ topluluğu ile birlikte çalışmaya başlar, kalabalık gruplara sunumlar yapar, farklı şehirlerde dersler anlatır.

Gumilyov, 1980'lerin başından itibaren yaşadığı sağlık sorunları nedeniyle ders vermeye kollarına girilerek götürülür. 1987 yılında yetmiş beş yaşında emekliye ayrılır, ancak Coğrafya Fakültesi'nde danışman ve üçüncü dereceden bilim kurulu üyesi olarak hizmet vermeye devam eder. Ekim 1990 tarihinde son dersini verir, bir yıl sonra karaciğer sorunu yaşamaya başlar. 7 Nisan 1992 tarihinde kronik safra taşı varlığı ve safra kesesi iltihabı teşhisiyle hastaneye yatar (Беляков, 2013: 692). Aralarında eski sevgilileri Emma Gerşteyn ve Oçirin Namsrayjav'ın da bulunduğu, onlarca yıldır görüşmediği tanıdıklarını arayıp vedalaşır. 23 Mayıs 1992 tarihinde ameliyat masasına yatar, ülkenin her yerinden Rus halkı kan vermek için sıraya girer. İki hafta komada kalır, 28 Mayıs tarihinde makineye bağlanır. 15 Haziran akşamı saat 11.00'de makinenin fişinin çekilmesi kararlaştırılır ve Gumilyov yaşama gözlerini yumar. Petersburg'da Aleksandr Nevskiy Manastırı yanındaki Nikolay Mezarlığı'na defnedilir.

Gumilyov'un ölümünün hemen ardından temmuz ayında *Lev Gumilyov Vakfı* kurulur. Vakıf, Gumilyov'u daha iyi tanıtabilmek amacıyla eserlerini bir araya getirir ve yayımlar. Yazarın on beş kitabı ile dört yüze yakın makalesi bulunur. 1996 yılında Astana'da *L. N. Gumilyov Avrasya Ulusal Üniversitesi* açılır. 1998 yılında tez araştırmamızda da sıkça yararlandığımız internet portalı *Gumilevica (Гумилёвика)* kurulur, yazarın eserlerinin tamamı elektronik ortamda erişime sunulur. Kocasının ölümünden sonra eşi Natalya, evlerinin müzeye dönüştürülmesini talep eder ve Moskova'ya döner. Eşinin bu talebi 2002 yılında gerçekleşir ve *L. N. Gumilyov Müze Evi*, 2004 yılında Çeşmeli Ev'deki Anna Ahmatova Devlet Müzesi'nin bir şubesine dönüştürülür.

Gumilyov'un yaşam tarzı, 1960 yılının ortalarında bir komün daire alana kadar aynıdır. Evi işine bir saatten fazla sürer, komşularıyla iyi geçinir. Arkadaşlarını, öğrencilerini ve aşklarını ağırladığı, bilimsel çalışmalarını yürüttüğü bu ev, yazar için küçük ama sıcak bir yuvadır. Diğer yandan yaşam

²⁰ Sovyetler Birliği'nde 1947 yılında kurulan, halkın aydınlanması için dersler, konferanslar düzenleyen ve bilimsel yayınlar basan topluluktur.

tarzı daima sade olsa da bazı gariplikler de taşır. Bazı batıl inançlara sahiptir. Hiçbir zaman patates taşımaz, çünkü patatesin Rus köylüsünün yaşamını zorlaştırdığına inanır. Trenle bir yere gidecekse, trenin erken hareket etme olasılığına karşı bir saat öncesinden garda olur. Dinlenmekten pek hoşlanmaz. Yaşamında sadece 1958 yılında Stavropol Bölgesi'ndeki Kislovodsk'ta ve bir yıl sonra da Riga'da tatil yapar, başka hiçbir yere tatile gitmez. Yurt dışına sadece bir kez, kazı bilimi kongresi için Prag'a gittiğinde çıkar. Yönetim tarafından yurt dışına çıkış yasağı olduğu için Türkiye de dâhil birçok ülkeden bilimsel etkinlik davetleri almasına rağmen gidemez. Zararlı alışkanlıkları arasında sigara ve alkol gösterilebilir (Беляков, 2013: 560). Tüm yaşamını Ortodoks geleneklerine göre sürdürür. Kiliseye nadir gitse de dini günlere ve ayinlere saygı duyar. Ancak *bilinciliğe*²¹ yakın görüşleri Hristiyanlığın sınırlarını biraz aşar. Örneğin Gumilyov, Tanrı'yı her şeyi bilen ve her şeye kadir olan diye nitelendirmez. Bilim yaşamında *olgucu*²² olan Gumilyov'un dine bakış açısı bilimsel dünya görüşüyle koşutluk içerir (Беляков, 2013: 517-518).

Gumilyov'un kadınlarla olan ilişkisi bilimsel yaşamı gibi çok renklidir. 18 Nisan 1955 tarihinde arkadaşı ve bilim insanı Vasilij N. Abrosov'a (1919-1985) yazdığı mektuba göre 1949 yılındaki son tutuklanışına kadar yazarın otuz iki kadınla ilişkisi olur. 1956 Mayıs'ında özgürlüğüne kavuşana kadar kadınlarla iletişimi yine kesilir. 1956 yılından evlendiği 1967 yılına kadar sözü edilen sayının kırkı bulunduğu tahmin edilir. Bu kadınlardan biri olan Natalya İ. İlyina “*O (Gumilyov) her dakika âşık oluyor*” şeklinde açıklama yapar (Akt. Беляков, 2013: 219). Toplamda on iki kadın hakkında net bilgiler vardır, diğerleri hakkında veriler net değildir. Bu on iki kadın arasından ise Anna Daşkova, Emma Gerşteyn ve ‘Moğol prensesi’ Oçırım Namsrayjav yazarın yaşamında iz bırakır. Yazarın dış görünüşü çok iyi değildir, zaten yaşamında giyimi kuşamıyla ve kendisiyle ilgilenecek zamanı da pek bulamaz. Ancak nezaketi, keskin zekâsı ve engin bilgisiyle Sovyet kadınlarının gönlünü fethetmeyi başarır. 1957 yılının başında evlenmek

²¹ M.S. I-II. yüzyıllarda ortaya atılan ve Eski Yunan ile Hristiyanlığın görüşlerini birbiriyle kaynaştırmayı amaçlayan akımdır. Yunancada *gnostizm* denen bu görüşe göre ilahi bilgi de dâhil olmak üzere tüm bilgiler gözlem yoluyla değil, akıl ve sezgi yoluyla elde edilebilir.

²² *Pozitivizm* olarak bilinen bu görüşe göre bilgi bilime, teolojiye ya da metafiziğe değil fiziksel ya da maddesel gerçeklere dayanır.

istediği on dokuz yaşındaki Natalya Kazakeviç bu durumla ilgili şunları paylaşır: “...beni tam anlamıyla etkileyen şey onun ansiklopedik bilgisi ve entelektüel değerler dünyasına çok hâkim olmasıydı” (Akt. Беляков, 2013: 520). Gumilyov, ileride eşi olacak Natalya V. Simonovskaya (1920-2004) ile Moskova’da bir arkadaşının evinde tanışır. İlişkileri yavaş ancak emin adımlarla ilerler ve 1967 ilkbaharında evlenme teklifi eder. Natalya işini ve arkadaş çevresini bırakıp Leningrad’a gelir ve yaşamını kocasına adar. 1968 yılında resmi olarak evlenen çiftin yaşları biraz ileri olduğundan çocuk istemezler. Diğer yandan yirmi dört yıl birlikte yaşayan çiftin evliliği, etraflarındaki herkes tarafından ‘ideal’ evlilik olarak nitelendirilir (Демин, 2007: 137).

1.2. Gumilyov’un Yaratıcılığı ve Başlıca Eserleri

Lev Gumilyov’un içinde tarihe karşı ilgi ve merak ilk kez, annesinin ikinci kocasıyla görüşmelerinde ortaya çıkar. Petersburg’da ünlü şair ve doğu bilimci Vladimir K. Şileyko (1891-1930) ile birlikte yaşayan Ahmatova, oğluyla arada sırada da olsa bir araya gelmektedir. Bu nadir sayılabilecek buluşmaların bilim insanına katkısı çok olur, henüz daha çocuk olan Gumilyov’un tarih sevgisi kendisiyle birlikte büyümeye başlar (Беляков, 2013: 24).

Gumilyov’un edebi yeteneği henüz daha okul yıllarında fark edilir, bu yönü gittiği Sovyet okulunda öğretmenleri tarafından hayranlıkla karşılanır. *Progress* adlı okul gazetesinde yazmaya başlar ve *Denizin Derinliğinin Gizemi (Тайна морской глубины)* öyküsü ile para ödülüne layık görülür. Tüm bu çalışmalarını yürütmek için Bejetsk Şehir Kütüphanesi’ni sıkça ziyaret eder. Ayrıca kütüphanede Rus edebiyatının güncel durumu hakkında bildiriler sunar, oturumlar yönetir. Diğer yandan babası Nikolay Gumilyov’u anımsatan şiirleri, her ne kadar ironik görünse de, şair annesi tarafından kesintiye uğratılır. Şiir yazma faaliyetlerine yazar, ancak 1930’lu yıllarda geri dönemektir (Беляков, 2013: 34-36). Ancak burada dikkati çeken nokta, ilk şiirlerinde dahi Gumilyov’un tarihe olan aşkıdır. Gumilyov için tarih bir dünya görüşü, yaşam felsefesidir. Küçük yaşlarda başlayan tarih aşkını çevirmen D. Ahsen Batur (2003: 8), “kendisi XX. yüzyılda ama ruhu ve beyni, yüzyıllarca yıl öncesinde yaşıyordu” sözleriyle ifade eder. Öyle ki henüz genç

yaşlarında Mologa Nehri hakkında yazdığı şiirlerde Hazar, Tatar, Moğol ve Fin uygarlıklarına yer verir (Бемяков, 2013: 37):

<i>Burada Finli, geyiği okla vururdu,</i>	<i>Здесь лóся бил из лóка финн,</i>
<i>Burada deli ormanların hâkimi,</i>	<i>Не сéял здесь ржанóе сéмя</i>
<i>Çavdar tohumu ekmezdi...</i>	<i>Лесóв дремóчих властелин...</i>
<i>Vareglerden Hazarlara</i>	<i>Бывáло, из варяг в хазáры</i>
<i>Uzaktaki yabancı şehirlere</i>	<i>К далёким чуждым городáм</i>
<i>Tüccarlar mallarını taşırlardı,</i>	<i>Купцы́ везли́ свои́ товары́</i>
<i>Senin taşkın sularının üzerinden...</i>	<i>По разливному́ твоём водáм...</i>

Hazarlarla ilgili çalışmalarına Gumilyov, henüz 1930'larda Mihail Artamonov'un yönlendirmesiyle başlar. Hapishane yıllarında koğuşta Hazarlar hakkında eserler okur. Yazarın, söz konusu halkı araştırmaya tekrar başlaması ise 1959 yılında Volga'ya yapılan bir keşif gezisine katılmasıyla olacaktır. Elde ettiği bulgular, ilerideki eserlerine de ilham verecektir. Aynı şekilde Gumilyov, Türkçülük akımıyla da genç yaşlarında tanışır. Türkçülüğün ilk esintilerine 1938 yılında yazdığı ve Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî'yi²³ konu alan *Mutluluk Üzerine Bir Tartışma* (Диспут о счастье) adlı poemasında rastlanır (Бемяков, 2013: 607). Ancak ileriki yaşlarında bu akımın etkisi güçlü bir şekilde yaşamını ve çalışmalarını etkileyecek ve hatta 1960'lardan itibaren de mektuplarını isminin Türkçesi olan "Arslan-bek" diye imzalamaya başlayacaktır.

Gumilyov, yaşamını önemli ölçüde etkileyecek kamp döneminde boş zaman buldukça şiir sanatıyla ilgilenir. Hatta kampta bir gün şairler arasında yarışma düzenlenir. Sergey A. Snegov'a (1910-1994) yenilen şair, bu duruma çok içerler ve Snegov'u düelloya çağırır. Yazarın buradaki kamp hayatından çok az eser günümüze kadar ulaşır. Gumilyov, 1940-1944 yılları arasında *Asmodeus'u Ziyaret* (Посещение Асмодея), *Büyülü Papirüsler* (Волшебные папиросы) adlı manzum masalları, *Knyaz Samuka'nın Ölümü ya da Kardeş*

²³ 1247-1318 yılları arasında İran'da yaşamış, otuz yaşında Müslüman olmuş, İlhanlılarda vezirliğe kadar yükselmiş Yahudi tarihçi ve yazardır.

Savaşı (Смерть князя Джамуги, или Междоусобная война) adlı manzum tarihi tragedyayı, *El-Kabrillo Kahramanı (Герой Эль-Кабрилло)* ve *Taduvakka (Тадувакка)* öykülerini yazar (Демин, 2007: 65-68). Gumilyov, kamp yaşamında bir noktadan sonra edebiyata karşı soğukluk hissetmeye başlar, çağdaşlarını okumayı bırakır, düzyazıyı şiirden daha aşağıda görür. Ne Çehov ne de Tolstoy, yazarın beğenisini kazanamaz. Emile Zola (1840-1902) ve Anatol Frans (1844-1924) gibi başta Fransız olmak üzere Avrupalı yazarları okumayı daha çok sever. Yaşamının sonlarına doğru polisiye ve bilim kurgu romanlarına ilgi duyar, Amerikalı Ray D. Bradbury (1920-2012), İngiliz Agatha Christie (1890-1976), Rus Strugatskiy kardeşler (Arkadiy N. Strugatskiy (1925-1991) ve Boris N. Strugatskiy (1933-2012)) gibi yazarların eserlerini okur (Беляков, 2013: 422).

Diğer yandan kamp yaşamı sürerken bilimle, edebiyatla uğraşmak çok zor hâle gelir. Yazar kamptayken ileride etnogenez ya da Hunlar hakkında yazacağı kitapları, tezleri üzerine hemen hemen hiçbir şey kaleme alamaz. Çünkü kamp hayatında bilimsel düşünceden ve kaynaklardan uzaktır. Bilimsel düşünce gücü ve zamanı yoktur, kütüphanedeysen kitaplar sınırlıdır. Savaş öncesinde ve sırasında kampa kitap göndermek de mümkün olmaz. Yazar hatırlamak istemediği için kamptaki akademik ya da edebi çalışmalar hakkında konuşmaz. Gumilyov kamptaki bilimsel çalışmaları üzerine ilk kez öğretmeni Kyuner'e yazdığı bir mektupta, Edward B. Tylor'ın²⁴ ve Lev Ya. Şteynberg'in²⁵ eserlerini okuduğunu, Sibirya'nın eski göçebe halkları üzerine folklorik materyaller topladığını, aynı şekilde etnogenez üzerine özgün çıkarımlara ulaştığını paylaşır (Беляков, 2013: 154-155).

İkinci Dünya Savaşı sırasında orduda görevli olan Gumilyov'un bu dönemine ait bilgiler kamptakilerden daha azdır. Savaş yıllarına ait yazara ait birkaç mektup ve bilet ile üç şiir kalır. Bu şiirlerden birini Polonya'nın Altdamm şehrinin alınmasının ardından 26 Mart 1945 tarihinde yazar (Беляков, 2013: 182-183):

²⁴ 1832-1917 yılları arasında yaşamış, budun betimin ve insan bilimin kurucularından sayılan İngiliz kültürbilimcidir.

²⁵ 1861-1927 yılları arasında yaşamış, Sahalin ve Sibirya'da, Nivihler, Oroklar ve Aynular üzerine çalışmalar yapmış Yahudi kökenli Sovyet budun betimcidir.

*Hatırımında gri dumanlı bir gün.
Altdamm alev alev yanıyor ve henüz sönmemiş.
Şarapnel parçaları, arı vızıltısı gibi kuma,
Yedi uçak da, taş gibi üzerimize düşüyor.*

*Kulağımda topların acı sesi duyuluyor.
Gökyüzünde mermilerin izleri kararıyor.
Bense nişangâhtan ve toptan hiç çekmedim,
Taş kesmiş ellerimi.*

*Yükseklerde yeniden beş Focke-Wulf,
Batı'yu, başka bulutları arzuluyor,
İkisi ise... alev ve duman içinde dönüyor,
Kızgın Altdamm semalarında yere düşüyor.*

*Farklı bir an — ve aniden sessizlik,
Bir yanda Oder Nehri'nin mavi şeridi,
Bir yanda zaferin mutlu bakışı göründü,
Bugün Altdamm'da Leningrad'ın öcü alındı!*

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından 1949-50 yıllarındaki soruşturma sırasında yazarın tarih alanında yazdığı tezinin de temelini oluşturan *Orta Çağlarda Orta Asya Tarihi (История Срединной Азии в Средние века)* başlıklı 481 sayfalık el yazmaları yakılır. Bu durum yazarı bunalıma sokar. Ancak kamptaki kütüphanede çalışması yazarın bilimsel düşünmesine ve kendini geliştirmesine yardımcı olur. Kütüphane *Bolşevik, Novy Mir, Pravda, İzvestiya* gibi dergilere üyedir, ayrıca yazar istediği kitapları sipariş edebilmek için kamp yönetiminden izin alır. İkinci kamp yaşamı süresince Gumilyov başta şiir olmak üzere edebiyata ilgisini kaybeder: “*Trajedi istemiyorum, hiç gerek yok. Yoruldum, dinlenmek ve Uzak Çağ tarihiyle ilgilenmek istiyorum*” der (Akt. Беляков, 2013: 252). 1952 yılında kamp yönetimine “*Hunlar üzerine kitap yazıp şiir çevirebilir miyim?*” diye sorar, yetkili kendisine: “*Hunlar üzerine çalışabilirsin, ancak şiir yasak!*” yanıtını verir (Akt. Варустин, 1990: 30). Tarihiçi ve dil bilimci Nikolay İ. Konrad (1891-1970) o sıralarda on ciltlik *Dünya Tarihi (Всемирная история)* eseri üzerinde çalışmaktadır. Gumilyov, Konrad'ın kitabında bir bölüm olması ya da kendi ikinci ‘*doktor nauk*’ unvanı için gerekli olan tezinde kullanılması umuduyla el

yazmalarını Emma Gerşteyn'e ulaştırır. 1955 yılında okunmuş kitapların arasına gizlenmiş *Orta Asya'nın Eski Çağ Tarihi (Древняя история Срединной Азии)* çalışmasının otuz defterlik el yazmaları gelir. Konrad, el yazmalarına kitabında yer vermez, çalışmasının üçüncü cildinde aralarında Hunların, Cücenlerin²⁶ de bulunduğu yedi devlete “Çin Tarihi” başlığında sadece birkaç sayfa ayırır. Diğer bir deyişle Friedrich Hegel'in (1770-1831) “*tarihli ve tarihsiz halklar*” felsefesini²⁷ sürdürür ve bu yaklaşımı da Gumilyov'la ters düşer (Беляков, 2013: 259-260).

Bilim insanı, kamp yaşamının ardından Leningrad'da bulunduğu ilk yıllarda hiçbir eser üretmez, ilk bildirisini yazması 1956 yazını bulur. 1957 Haziran'ında Şarkiyat Enstitüsü, Gumilyov'a kitabını basmak için teklif götürür. Aralıkta *Eski Çağ'da Orta Asya Tarihi (История Срединной Азии в древности)* çalışmasını tekrar ele alarak yarattığı *Hunlar (Хунну)* adlı ilk kitabını enstitünün redaksiyon-basım birimine teslim eder (Беляков, 2013: 329). 1959 yılında *Sovetskaya Arheologiya* ve *Sovetskaya Etnografiya* gibi önde gelen dergilerde yazarın altı makalesi basılır. Bu zamandan itibaren her yıl ortalama beş ile yedi adet makalesi yayımlanır. 1960 yılında *Hunlar: Eski Çağlarda Orta Asya (Хунну: Срединная Азия в древние времена)* adlı ilk kitabı basılır. Eser, yazarın *Bozkır Üçlemesi (Степная трилогия)* serisinin ilk kitabıdır. Kitap birbirine denk olmayan iki bölüme ayrılır; 1.-4. bölümlerde Hunların ortaya çıkışı, tarihsel gelişimi; 5.-15. bölümlerde M.Ö. III.-M.S. II. yüzyıllar arasında Hunların siyasi panoraması verilir. Ayrıca bölümler hâlinde sosyo-ekonomik yapısı, ordusu, yaşam tarzı ve gelenekleri anlatılır (Васильев, 1961: 120). Kitaba hâkim olan üç ana fikir, aslında yazarın önündeki çalışmalarını da belirleyecektir: tüm çalışmalarında yer alan Avrupa merkezli fikirlere ve dünya görüşüne karşı çıkma, doğaya bağımlı olma temelinde sosyal ve tarihi olguları açıklama (burada ana rol doğa bileşenlerine aittir, örneğin Hunlar için dağın ormanlık yamaçları ve stepler iki belirleyici unsurdur) ile Hunların askeri ve sosyal etkinliklerinin nedenlerine yanıt arama

²⁶ 372-556 yılları arasında Orta Asya'da hüküm süren, bünyesinde çeşitli Moğol ve Türk kavimlerini barındıran Türk topluluğudur. Çin kaynaklarında “*Juan Juan*”, Arap ve Bizans kaynaklarında “*Avar*”, Göktürkçede “*Apar*” olarak adlandırılır. Tarihte ‘kağan’ unvanı ilk kez bu devlette Şelun tarafından kullanılmıştır.

²⁷ Alman filozof Hegel'e göre devlet kurmayı başaran halklar tarihli, başaramayanlar ise tarihsiz halklardır.

girişimi (*passionarlık* ve *passionar itki* kavramlarının ortaya çıkışı) (Гумилёв, 1960; akt. Дёмин, 2007: 121-125).

Eser doğu bilimcilerin hemen dikkatini çeker, en fazla aldığı eleştiri Çin ve Japon dillerini bilmemesi olur. İlk eleştiri yazısı Sinolog Kim V. Vasilyev'den (1932-1987) “*Eski Orta Asya'nın incelenmesi, günümüz tarih yazıcılığına (historiyografi) ilkesel hiçbir yenilik katmamıştır. Ayrıca kitap, başlangıç seviyesi için ya da ders kitabı olarak kullanıldığında öğrencilerin bakış açılarını önemli ölçüde sınırlandıracaktır*” cümleleriyle gelir (Васильев, 1961: 124). Hatta Gumilyov'u bir tarihçi değil, öykü ve roman yazarı şeklinde nitelendirenler dahi olur. Ancak zamanla yazara hakkını teslim edenler de ortaya çıkar, hataları olsa da Gumilyov'un doğayı ve insanı çok iyi hissettiği ifade edilir, ayrıca böylesine zor bir konuyu aydınlatmaya çalışma arzusu takdir edilir (Vernadsky, 1961: 712; Думан, 1962: 199; Воробьёв, 1962: 201).

Üniversitede 1962 yılında başladığı öğretmenlik deneyimi, ilk yıllarında çok iyi gitmese de çalışmaları bilim dünyasında ses getirmeye başlar. Hazarları araştırırken sıkça başvurduğu, doğanın göçebe halklar üzerine etkisi hakkında yaptığı çalışmaları birçok yabancı dile çevrilir, yurt dışında önemli dergilerde yayımlanır. Avrupa'nın en saygın tarih kurumlarından Annales Okulu²⁸ üyeleriyle neredeyse hiç karşılaşmamasına rağmen, onların ikinci kuşaklarıyla aynı yönde ilerler. Gumilyov, iklim ile arazinin halkın ekonomisini, ekonomi aracılığıyla da toplum ile siyasi zümreyi etkilediğini ortaya koyar ve şöyle bir örnek verir; Tanrı, Tarbagatay ve Altay sıradağlarının yamaçlarında yazın kavurucu sıcak yaşanır, otlar kurur, göçebeler hayvanlarını dağlık otlaklara sürerler, kış için hayvanlarına ve kendilerine yiyecek hazırlarlar. Her topluluğun kendine ait yazlık ve kışlık otlakları bulunur, bu nedenle topluluklar birbirleriyle pek etkileşime geçmezler. Yazara göre bunun sonucunda son iki bin yıldır tek bir otoriter yönetim altında bir araya gelemezler. Oyrat Hanlığı ve Karluklar gibi daha

²⁸ Fransız tarihçiler Marc Bloch (1886-1944) ve Lucien Febvre (1878-1956) tarafından 1929 yılında çıkarılmaya başlanan *Annales Dergisi* etrafında birleşen bilim insanlarının tabi olduğu tarih yazıcılığı ekolüdür. Tarihsel olaylarda siyaset ve savaş gibi etkenlerden çok olayların arka planlarının incelenerek okuma yapılması, insanları ve insan davranışlarını motive eden etkenlere önem verilmesi görüşü savunulur.

çok kabile toplulukları ve konfederasyonlar hâlinde yaşam sürerler (Беляков, 2013: 370).

1965 yılında Nauka Yayınevi, Gumilyov'dan araştırma ve keşif gezilerini bir kitap hâline getirmesini ister ve bir yıl sonra yazarın kitabını *Hazar Kağanlığı'nın Keşfi (Открытие Хазарии)* adıyla basar. Arkadaşı Abrosof, Aral ve Balkaş göllerinin kurumasının, Hazar Denizi'ndeki su seviyesinin alçalıp yükselmesiyle ve güneşle bağlantılı olduğunu keşfeder. Gumilyov bu kuramdan Avrasya göçebe topluluklarının incelenmesinde özellikle de Hazarların ikinci başkenti Samandar'ın ve VIII.-X. yüzyıllar arasında başkenti olan İtil'in ortaya çıkarılmasında faydalanır.²⁹ Diğer yandan Samandar, elli beş yaşındaki Gumilyov'un son yer bilimsel gezisi olur. Çünkü yazar kendini tezimizin esas konusu olan passionarlık kuramına adamaya karar verecektir. Ancak Avrasya topluluklarını kazı bilimsel çalışmalar üzerinde yükselen *heterokroni kuramı*³⁰ ve coğrafi yaklaşım ile araştırmayı yaşamının sonuna kadar sürdürür (Беляков, 2013: 347).

Gumilyov 60'lı yıllarda, daha önce sıkıcı diye nitelendirdiği, Eski Rusların dilini ve yazılı belgelerini dil bilimi ve tarih açısından incelemeye koyulur, *İgor Alayı Destanı'nın (Слово о полку Игореве)*³¹ genel olarak 1185 olarak kabul edilen yazılış tarihinin yanlış olduğunu ileri sürer. Yazar, iddiasını içeren bildirisinin tam metnini 1965 ve 1966 yıllarında *XIII. Yüzyıl Moğolları ve İgor Alayı Destanı (Монголы XIII в. и Слово о полку Игореве)* ile *Nestûrîlik*³² ve *Eski Rusya (Несторианство и Древняя Русь)* başlıklarıyla yayımlar. Olumlu ya da olumsuz dönütler olsa da genel olarak tartışılmaya değer bulunur.

Bozkır Üçlemesi serisinin ikinci kitabı olan *Eski Türkler (Древние тюрки)* 1967 yılında basılır. Çalışmada Türk tarihi, Bizans'tan Kore'ye,

²⁹ Hazarların ilk başkenti Belencer olur, 720'li yıllarda Samandar'a taşınır, 730-750'li yıllarda ise son başkent İtil yapılır (Brook, 2018: 20).

³⁰ Evrim ağacı silsilesinde bazı anatomik özelliklerin türdeş canlılarda farklı zamanlarda farklı hızlarda gelişmesidir.

³¹ Novgorod-Seversk knyazı İgor Svyatoslaviç'in (1151-1202) önderliğinde Rus knyazlarının, yılı tartışmalı olsa da, 1185 yılında Kumanlara karşı giriştiği ve başarısız olduğu seferi anlatan destandır.

³² Adını, 428-431 arasında İstanbul Patriği olan Nestûr'dan (ö. 451) alan bir Hristiyanlık mezhebidir (Albayrak, 2007: 15). Aferez edilen İstanbul Patriği Nestûr'un öncülüğündeki, Hz. İsa'nın Tanrısal ve insani yönlerini birbirinden ayrı olarak gören Hristiyanlık inancıdır.

Tibet'ten Siçuan'a kadar uzanan bir alanda işlenir. VIII. yüzyılın sonu-IX. yüzyılın başındaki Uygur saray gelenekleri ve günlük yaşamı, soyluların yozlaşması, halk-devlet arasındaki uçurum, aile kurumunun çöküşü ve Maniheizmin³³ kabulü gibi konular işlenir. Eserin hemen başında yazar, kitabın hazırlıklarına 5 Ekim 1935 tarihinde başladığını ve kitabı kardeşlerine, Sovyetler Birliği'nin Türk halklarına armağan ettiğini paylaşır (Гумилёв, 1967: 3). Belyakov'a göre kitapta Türkçülük ağır basar ve hâkim olan Avrasyacılık görüşü için bu kitaptan daha yıkıcı bir çalışma yoktur. Kitapta, “Türklerin “uzun bir mızrak ile keskin bir bıçak” tarafından oluşturulmuş, başların eğilmesine dizlerin bükülmesine zorlayan âdeta özel bir askeri güçle donatılmış” olduğu ifade edilir (Беляков, 2013: 347). Yazarın kendisiyse kitabı oluşturma sürecini şu sözlerle ifade eder:

“Eski Türkler kitabımı Çin'in bazı topraklar üzerinde hak iddiasına karşı çıkmak için yayımladılar, nitekim kitabım belirleyici bir rol oynadı. Çinliler beni aforoz ettiler, Moğolistan, Orta Asya ve Sibiryaya için toprak taleplerinden ise vazgeçtiler. Daha sonra Hayali Çarlık Arayışları adında tarih kaynaklarında gerçeğin yalandan nasıl ayırt edilebileceğini göstermeye çalıştığım bir kitap yazdım” (Гумилёв, 2007: 26).

Gumilyov'un temelsiz tarihi çürütme arzusu, 1970 yılında yayımlanan, *Bozkır Üçlemesi* serisinin son kitabı *Hayali Çarlık Arayışları (Поиску вымышленного царства)*³⁴ adlı eserinde de devam eder. Kitabın ilk bölümü *Dil Biliminin Aşılması* başlıdır. Gumilyov'a göre bir dil bilimcinin görevi araştırılan yazarın ne söylediği, tarihçinin görevi ise araştırılan yazarın söylediklerinin doğru olup olmadığı sorusuna yanıt vermektir. Bir kaynağın peşinden körü körüne giden tarihçi, sadece araştırdığı yazarın bakış açısını betimler, asıl gerçekleri değil. Dil bilimsel açıdan doğru bir çeviri, belirli işlemlere gereksinim duyan bir ham maddedir. Buradan yola çıkarak Gumilyov, bir tarihsel araştırmanın iki aşamada gerçekleşebileceğini ifade eder. İlki, her bir olayın siyasi arka fonundaki gerçeklerin eş zamanlı ayıklanması yoluyla gerçekleştirilen çözümlemedir. İkincisi ise kitabın geniş

³³ III. yüzyılda Mani tarafından Eski İran'da kurulan ve temelini aydınlık-karanlık, iyilik-kötülük gibi zıt iki asil prensibe dayandığı gnostik bir dindir (Gündüz, 2003: 575).

³⁴ Eser ülkemizde, Ahsen Batur'un çevirisiyle 2002 yılında Selenge Yayınlarından *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde* adıyla çıkmıştır.

bir okuyucu kitlesine hitap ettiğinde sentezin ağır basması gerektiğidir. Tüm kanıtların mutlaka bilinmesine gerek yoktur; aksine dil, imgesel ve hatta kimi zaman da duygusal olabilir. *Hayali Çarlık Arayışları*'nda yazar kendi de bu ilkeleri uygular (Лавров, 2007: 290). Kitabın konusunu Türkler ve Moğollar tarafından kurulan devletler ile bu halkların yaşayışları oluşturur. Yazar, eserini “*kardeş Moğol halkına*” ithaf eder. Kitabın önsözü Sovyet insan bilimci (antropolog) Sergey İ. Rudenko (1885-1969) tarafından yazılır. Kitapta Batı'da aziz olarak kabul edilen rahip Yohannes'in XII. yüzyıl Orta Asya'sındaki hayali hükümdarlığı teşhir edilir. Efsanelere inanmak isteyen Orta Çağ Avrupa'sı tarafından Karahıtay³⁵ hanının nasıl Yohannes'e dönüştürüldüğünü açıklar. Birçok Avrupalı, Çinli, Moğol kaynak eleştirilerek, bu uydurmanın Haçlı ideolojisine dayandığı gerçeği ortaya konur. Bilim insanı kitabında ilk Rus ve Tatar-Moğol ilişkilerine de yer verir, istila sözcüğünüyse kabul etmez, bu ilişkinin bir tür ortakyaşarlık olduğunu iddia eder. Yazara göre Altın Orda içerisindeki Nesturi grup ülke içinde asi, dışında Hristiyan olarak tepki görür ve kaçacak yeni topraklar arar. O sıralarda batıdan gelen Katolik saldırılara karşı ülkelerini savunacak durumu olmayan Rus knyazları da doğudan gelen bu savaşı grubu memnuniyetle topraklarına kabul ederler. Ayrıca yazar, *İgor Alayı Destanı*'na ithaf ettiği on ikinci bölümde eserin yazılış tarihinin (1185) yanlış olduğunu iddia eder. Gumilyov'a göre eser, XII. yüzyılın sonlarına değil XIII. yüzyılın ortalarına aittir. Eserde geçen ‘*Kin (Xun)*’³⁶ ve ‘*şam çeliğinden yapılmış*’ (*харалужный*) gibi Moğolca terimler düşünüldüğünde Tatar-Moğol saldırılarından (1237-1242) önce eser kaleme alınmış olamaz, çünkü bu sözcükler Rus diline savaştan sonra girer. XIII. yüzyılın başlarında (1236 yılına kadar) da yazılmış olamaz, çünkü Kıpçaklar Ruslarla barış içerisinde yaşarken yazılır, Tatar-Moğolların Rusya'ya saldıracakları öngörülmüş olamaz. Aynı şekilde XIII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış da olamaz, çünkü metinde geçen *hane*

³⁵ 1130-1211 yılları arasında Doğu ve Batı Türkistan'ın büyük bir kısmında hüküm sürmüş olan Moğol devletidir (Karahaydaroglu, 2001: 415-416).

³⁶ Destanda üç yerde geçen bu sözcükle kastedilen Curçen İmparatorluğu Kin'dir (Chin) (1115-1234). Curçen Hanedanlığı'na Moğollar tarafından son verildikten sonra ‘Hin’ sözcüğü, XIII. yüzyıl ortalarına kadar Moğollar tarafından kullanılmaya devam eder. Moğolcada ‘k’ sesi yoktur, bu harfin ‘h’ sesine dönüşmesi kelimenin Rusçaya Moğolcadan geçtiğini gösterir. Bir başka deyişle ‘Hin’ sözcüğünden Moğol-Tatar Altın Ordası anlaşılır. Burada kastedilen, metnin XII. yüzyılda değil, 1223 Kalka Savaşı'ndan hatta 1234 yılından sonra kaleme alınmış olması gerektiğidir (Gumilyov, 2003: 296-298).

vergisi (*подворная подать*) 1261 yılında Tatarlar tarafından kaldırılmıştır (Bkz. Gumilyov, 2003). Sonuç olarak Gumilyov'a göre eser XIII. yüzyılın ortalarında, yani 1249-1252 yılları arasında yazılmıştır. Ancak bu iddialar, başta Bilimler Akademisi üyesi de olan Eski Rusya tarihçisi ve kazı bilimcisi Boris A. Rıbakov (1908-2001) olmak üzere birçok bilim insanı tarafından ciddi eleştirilere uğrar. Düşüştüğü durum, Gumilyov'un akademik itibarını zedeler.

Gumilyov, *Hunlar* kitabının devamı niteliğinde ve zaman bilimsel olarak *Eski Türkler (Древние тюрки)* çalışmasına sınır olan *Çin'deki Hunlar (Хунны в Китае)* eserini 1974 yılında yayımlar. Kitap, yazarın etnik kimeralara³⁷ ve etnoslar arası temaslara atfettiği ilk eseridir. Eserde ateş metaforları çok yaygındır, bozkır halkları ve Çin arasında iki yüzyıl süren savaştan bahsedilir. Her şey göçebe toplulukların kitlesel göçüyle başlar.³⁸ III. yüzyılda Orta Asya'yı kuraklık tehdit eder, bozkır halkları da Çin'in kuzey sınırlarına göç eder. Ancak burada Çin halkıyla aralarında sorunlar çıkar. Sabırları tükenen Hunlar, aralarından bir lider seçerler ve isyan ederler, sonucunda göçebeler işgalci konumuna düşerler (Беляков, 2013: 472-473). Gumilyov'un III.-V. yüzyıllar arası gelişen bu olaylardan yaptığı çıkarım; birbirine düşmanlık sergileyen iki etnosun aynı bölgede yaşamasının, devleti ve toplumu kimeraya dönüştürdüğüdür. Gumilyov, Çinliler ile bozkır halkları arasındaki çatışmanın nedenini etnik geleneklerdeki davranış kalıplarının uyumsuzluğunda görür. Kitaba ilk eleştiri yazılarından biri yine Sinolog Kim Vasilyev'den gelir. Birçok olayın gerçekte olduğu gibi aktarıldığını söylese de Gumilyov'un Çinceyi bilmemesi, Çince yazılmış kaynaklara yeteri kadar ulaşamaması Vasilyev'in eleştirilerine maruz kalmasına neden olur.

Gumilyov'un Avrasyacı yönü hakkında 1970'lerin sonundan itibaren konuşulmaya başlanır. Yazar için Avrasyacılık siyasi ideoloji değil, Rus-Türk-Moğol kardeşliği temelinde bir düşünme biçimidir. Yazara göre Rusya Altın Orda'nın devamı, çoğu Rus da vaftiz edilmiş Tatarların torunlarıdır.

³⁷ Yunan mitolojisinde aynı bedende farklı canlıların bir araya geldiği, ağzından alev püsküren yaratıktır. Biyolojide de benzer anlamı taşıyan terim, genetiği farklı iki ya da daha fazla hücrenin aynı bedende bulunması anlamına gelir. Gumilyov, bu terimi asalak biliminden devşirir ve kimeraların süper etnos olmaya yakın zamanda ortaya çıktıklarını ileri sürer. Kimeralar, bir etnosun diğeri tarafından içine alındığı asimilasyon şeklinde de kendini gösterir.

³⁸ Fransız tarihçi ve Türkolog René Grousset (1885-1952), bu göçü Kavimler Göçü'ne benzetir.

Kulikovo Meydan Savaşı'nın Yankısı (Эхо Куликовской битвы), *Kara Efsane (Чёрная легенда)* denemeleri, *Eski Rusya'dan Yeni Rusya'ya (От Руси до России)*, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır (Древняя Русь и Великая степь)*³⁹ kitapları gibi son dönem çalışmalarındaki görüşleri, yazarın Avrasyacılık yaklaşımını gözler önüne serer. Yazarın klasik Avrasyacılardan ayrılan görüşleri şu şekilde sıralanabilir:

- Avrasyacılar Sovyetler Birliği'ndeki tüm halkları Avrasya ulusu içine dâhil ederken, Gumilyov süper etnoslar⁴⁰ arasına dâhil eder.
- Gumilyov siyaset, kamusal düzen, yönetim biçimi, hukuk devleti gibi sorunlarla Avrasyacılar kadar ilgilenmez.
- Gumilyov birçok kez Batı'yı eleştirse de liberal demokrasiyi, pazar ekonomisini, hukuk devletini eleştirmez. Gumilyov'un karşı çıktığı konu, Batı'nın kazanımlarının ölçsüz bir şekilde benimsenmesidir. Çünkü yazar, Rus süper etnosunun Roma-Germen süper etnosundan beş yüz yıl daha genç olması nedeniyle bu kazanımları kavrayıp benimseyemeyeceğini ileri sürer.
- Gumilyov, Avrasyacılık üzerine görüşlerini Katoliklik ile bağdaştırmaz, din unsurunu konunun dışında bırakır (Беляков, 2013: 658-660).

Fransız tarihçi Marlène Laruelle (1972-), *Rus Avrasyacılığı: Bir İmparatorluk İdeolojisi (Russian Eurasianism: An Ideology of Empire)* adlı kitabının ikinci bölümünü Lev Gumilyov'a ayırır. Bu bölümde yazar, Gumilyov'un klasik Avrasyacılık ile post-Sovyet Neo-Avrasyacılık arasında bir köprü görevi gördüğünü ifade eder. Çünkü klasik Avrasyacılık coğrafi, politik, sosyal, kültürel vb. düzlemde incelenir. Ancak Gumilyov'da Avrasya, coğrafi bir anlam taşımaz, etnogenez için bir çerçevedir. Diğer bir deyişle Gumilyov'un *belirlenimcilik*⁴¹ görüşleri coğrafi değil, fizikseldir. Nitekim bu

³⁹ Eser ülkemizde, D. Ahsen Batur'un çevirisiyle 2003 yılında Selenge Yayınlarından iki cilt halinde *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları* adıyla çıkmıştır.

⁴⁰ Bir bölgede aynı zamanda ortaya çıkan ve kendini tarihte mozaik bir bütünlük olarak takdim eden etnoslar grubudur (Çin, Bizans, Batı Avrupa Hristiyan dünyası gibi) (Гумилёв, 2017: 135).

⁴¹ Evrendeki tüm olayların kendinden önceki neden ya da nedenlerin doğal ve zorunlu bir sonucu olduğunu savunan felsefi görüş, *gereklilik, determinizm*. Bu görüşe göre insan istem ile eylemleri iç ve dış nedenlere, koşullara bağlıdır (Akarsu, 1975: 26).

yönüyle Gumilyov'un etnik yaklaşımı Avrasyacılık çalışmalarına yeni bir soluk getirir (Özdal, 2010: 157).

Gumilyov, 1964-67 arası *Yöre ve Etnos (Ландшафт и этнос)* başlığıyla birleştirdiği on dört makale dizisi yayımlar, bunlardan dokuz tanesi etnogeneze alakalı olsa da yalnızca etnogeneze üzerine ilk makalesini 1967 yılında yayımlar. Gumilyov'un *Etnogenez ve Etnosfer (Этногенез и этносфера)* makalesi iki bölüm hâlinde *Priroda* dergisinin 1970 Ocak ve Şubat sayılarında çıkar. Makale yeni etnosların⁴² ortaya çıktığı etno-kültürel bölge haritalarıyla ve yazarın bizzat çizdiği yirmi dört resimle doludur. Makaleye ilk olumlu tepki Gumilyov'un bölüm başkanı Boris N. Semevskiy'den (1907-1976) gelir. Ayrıca coğrafyacılar da çoğunlukla olumlu tepkiler alır (Беляков, 2013: 458).

1970'lerin başıyla birlikte etnogeneze ve passionarlık kuramı gibi konulara eğilen Gumilyov, bu konuları yazdığı ikinci '*doktor nauk*' unvanı için gerekli olan çalışmasını bütüncül bir bakış açısıyla verir. O dönemlerde ülkede tez yazan çoktur, ancak iki ayrı alanda '*doktor nauk*' unvanı için gerekli olan tezi yazabilen çok nadirdir. Bu durum tez savunmasına jüri çağırılmaya geldiğinde de karışıklık yaratır. Coğrafya, tarih hatta biyoloji alanlarında uzman akademisyenler savunmaya davet edilir. 1974 yılında *Etnogenez ve Yeryüzü Biyosferi* başlıklı tezini başarıyla savunmuş olsa da tez, akademik çevrelerce anlaşılabilir ve hatta Karl Marks ile Friedrich Engels'in görüşleriyle çeliştiği için yasaklanır. *Yüksek Hakem Kurulu (VAK)*, Gumilyov'un alanının coğrafya değil tarih olduğu gerekçesiyle yazara hak ettiği unvanı⁴³ vermez. Yazarın akademik camiadaki itibarı ikinci kez zedelenmiş olur. 1975 yılında Leningrad Üniversitesi Coğrafya Fakültesi Bilim Kurulu tezin basılması için izin verir, ilave olarak Gumilyov on adet referans yazısı da alır. 1978 yılında Bilimler Akademisi bünyesindeki *Rusya Bilimsel ve Teknik Bilgi Enstitüsü*⁴⁴ kitabın el yazmalarını çoğaltmayı kabul eder. El yazmaları çoğaltılmaya başlanır, resmi rakamlara göre iki bin adede ulaşır, hatta karaborsaya düşer ve fiyatı otuz rubleyi bulur (Беляков, 2013: 535).

⁴² *Etnos (этнос)* sözcüğü ikinci bölümde ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

⁴³ Доктор географических наук

⁴⁴ Всероссийский институт научной и технической информации РАН (ВИНИТИ)

Kitap hakkında ilk eleştiri yazısı 1981 yılında *Priroda* dergisinde, felsefe alanında doktora yapmış olan Yuriy M. Boroday (1934-2006) tarafından *Etnik Temaslar ve Çevre (Этнические контакты и окружающая среда)* başlığıyla yayımlanır. Makale, Bilimler Akademisi'nde Gumilyov'a karşı tepkileri arttırır, kitabın 'ideolojik hata' içerdiği suçlamasıyla derginin baş editörü işten atılır, bazı çalışanlar ciddi bir biçimde azarlanır. 1982-1987 arası, bir iki bilimsel çalışma ve konferans dışında Gumilyov'un eserlerinin yayımlanması neredeyse durma noktasına gelir. Yazarın kuramı, 1985 yılında tarihçi ve siyasetçi Yuriy N. Afanasyev (1934-2015)⁴⁵ tarafından 'ciddi ideolojik ve politik hatalar yüzünden tehlikeli ve yanlış bir düzende olduğu' gerekçesiyle sert eleştirilere maruz kalır. Tepkiler, Bilimler Akademisi'ne de sıçrar. Akademideki tarih biriminin Gumilyov'un çalışmalarıyla ilgili vardığı sonuç şöyledir: "...L. N. Gumilyov'un kuramı; coğrafi belirlenimciliğin, sosyal Darvencililiğin ve toplum biliminin önceden ortaya atılmış olduğu burjuva kuramlarıyla, 'kahramanların ve kalabalıkların' idealist kuramıyla, ulusçuluk ve ırkçılıkla organik olarak bağlantılıdır" (Akt. Беляков, 2013: 612). Hatta yazar, kuramında etnoslar arası çatışmayı doğal ve karşı konulmaz olarak yansıttığı için faşizmi aklamakla suçlanır. Ayrıca yazarın görüşleri kuramsal açıdan temelsiz, bilimsel açıdan yayımlanması gereksiz bulunur ve birçok bilim insanının imzasıyla eserin yayımlanması reddedilir. Yazarıysa en çok doğru bilimci Anatoliy P. Novoseltsev'in (1933-1995) imzası ve şu eleştirisi üzer: "L. N. Gumilyov'un çalışmalarında kaynak analizine değil de gelenekselci düşünceye dayanan kanıtlara, paradoksal sonuçlara, kendi görüşlerini resmi ideolojinin karşısına koyma arzusuna sıkça rastlanır" (Akt. Беляков, 2013: 613).

Çalışmalarını yayımlatamayan Gumilyov 1987 yılında, aynı zamanda akademisyen de olan, Merkez Komite Yüksek Sovyet Başkanı Anatoliy İ. Lyukyanov'a (1930-2019) bir mektup yazar ve durumu anlatır. Merkez Komite'nin mektubu dikkate alınmasıyla bir buçuk-iki yıl içerisinde iki kitabı, on dört makalesi yayımlanır ki bu sayı son on yılda yayımlanan çalışmalarından dahi fazladır. İkinci 'doktor nauk' unvanı için gerekli olan

⁴⁵ Afanasyev, Rus tarihi hakkında Sovyet ve komünist ideolojisine ters bilim insanlarını eleştirir, yazılarını sık sık Marks, Engels ve Lenin'den alıntılarla süsler. Ancak *yeniden inşa (перестройка)* döneminde önde gelen anti-komünistlerden olacaktır.

tezi olan (coğrafya alanında) *Etnogenez ve Yeryüzü Biyosferi, Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları* eserleriyle birlikte 1989 yılında yayımlanır.

Yazarın *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları* eserinin ana konusunu Eski Rusların, büyük bozkırın göçebe topluluklarıyla kadim zamanlardan beri var olan ilişkisi oluşturur. Yazar, geleneksel tarih ve coğrafya inceleme yöntemlerinin yanı sıra etnogenez ve passionarlık kuramlarından da yararlanarak görünüşte birbirinden bağımsız olayları ve yaşayışları bütüncül bir çerçevede sunar. Yazara göre birbirleriyle ticari, askeri vb. ilişkilerde bulunan devletler ya da etnoslar hakkında birşeyler söylemek kolaydır, asıl zor olan birbiriyle hiç ilişkisi yokmuş gibi görünenlerin ilişkilerini yorumlamaktır ve tarihte bu kısımlar karanlık kalmaktadır. Gumilyov da IX-XIV. yüzyılları arasında Rusların Burtas, Çerkez, Guz, Hazar, Kıpçak, Moğol, Peçenek, Tatar ve Yahudi halklarıyla olan ilişkilerinin karanlık noktalarına ışık tutmak için eserini yazar. Eserde Rusların kökeni, Hazarlarla ilişkisi, XIII. yüzyılda Eski Rusya'nın çöküşü, Altın Orda ile görüşmeler ve Eski Rusya'nın son dönemleri gibi konular öne çıkar. Gumilyov, giriş bölümünde Avrasya bozkırlarında meydana gelen tarihi olayları doğa olaylarıyla ilişkilendirerek açıklamaya çalışır. Problemin tespiti için gerekli olan bilimsel altyapıyı, araştırmanın yöntemini ve çerçevesini sunar. 'Kaybolan yıllar' başlıklı bölümde 'Büyük knyaz', 'Tüm Rusya'nın knyazı' unvanlarını ilk kez kullanan Vsevolod Yaroslaviç (1030-1093), Eski Rusya'nın en iyi kumandanı ve politikacısı Vladimir V. Monomah (1053-1125), onun oğlu 'büyük' unvanı alan Mstislav V. (1076-1132), Bizans'a sürgüne gidip döndüğünde Monomah ve oğullarıyla mücadele eden Oleg Svyatoslaviç (Gorislaviç) (1055-1115) arasındaki ilişkiler ve çekişmeler anlatılır. 'Eski Rusya'nın Rusya'ya dönüşümü' başlıklı bölümde 1300'lü yıllarda en güçlü Tver, en zengin Novgorod, en savaşçı Ryazan, en kültürlü Rostov-Suzdal knyazlıkları iken yüzyılın sonuna doğru Moskova'nın nasıl liderliği ele geçirdiği açıklanır. Açıklamaya göre ilk olarak, kentnin konumu çok iyidir, ticaret yolları üzerinde bulunur; ikinci olarak, toprakları verimsiz ancak insanları pratiktir; Vladimir kenti payitaht özelliğini yitirince nispeten daha az çatışma olan Moskova Knyazlığı öne çıkar; son olaraksa Litvanya ve Polonya'ya boyun eğen diğer knyazlıkların aksine Moskova tüm bu knyazlıkları mağlup eder ve tüm Rusya'nın birleştirici gücü olur (Gumilyov: 2013: 217-221). Gumilyov, Rus

etnosunun tarihini, Eski Rusya ve Rusya olmak üzere ikiye ayırır. Yazara göre her ikisi de iki farklı passionar patlama sonucunda oluşmuştur. Gumilyov (2006: 374), başta Kıpçak-Rus ilişkileri olmak üzere yine bazı olayların gerçekte olduğundan farklı şekilde yansıtıldığını iddia eder ve tarihin ‘şairler’ tarafından yazılmaması gerektiğini ifade eder. Oleg Svyatoslaviç’in *İgor Alayı Destanı*’nda ve *Nestor Kroniği*’nde haksız eleştirilere maruz kaldığını, gerçekteyse onun sayesinde Kıpçaklarla barış sağlandığını ve bir yüzyıl sonra Selçuklulara ve Moğollara karşı birlikte mücadele edildiğini paylaşır (Gumilyov, 2006: 379). Kitapta ses getiren bir diğer konu Gumilyov’un *Hayali Çarlık Arayışları* kitabında da yer verdiği Tatar-Moğol istilasının aslında bir ortakyaşarlık olduğu iddiası olur. Dmitriy Lihaçov’a göre, Gumilyov bu kitabıyla Rus tarihini ‘onarmaya’ devam eder. Diğer önemli bir katkıyı da barış alanında yapar. O zamana kadar Rusya ve doğusu arasındaki düşmanca tavrın karşısına halkların kardeşliği yaklaşımını çıkarır. Ayrıca Lihaçov, kitabın Rus kültürel yaşamında bir fenomen olacağını ve yalnızca Rusya sınırları içinde değil tüm dünyada ses getireceğini iddia eder (Лихачёв, 1989: 7-11).

Yazarın en önemli çalışması olarak kabul edilen ve tezimizin de temelini oluşturan *Etnogenez ve Yeryüzü Biyosferi*, Dmitriy S. Lihaçov’un⁴⁶ eleştiri yazısı, Rudolf F. İts’in⁴⁷önsözü ile basılır. Çalışmada etnosların ortaya çıkışı ve birbirleriyle olan ilişkisi anlatılır. Etnogenez ve passionarlık kuramıyla halkların devinim dinamikleri bilimsel gerekçelerle ortaya konmaya çalışılır. Bir yıl sonraysa yazar büyük ses getiren kuramlarını *Hazar Çevresinde Bin Yıl (Тысячелетие вокруг Каспия)* adlı kitabında Avrasya’daki topluluklara uygular. Araştırmacı Fatih Çelik’in (2020: 266) de paylaştığı gibi kitabın zamansal sınırları M.Ö. II. yüzyıldan başlar ve 1400 yıllık bir süreci kapsar. Eserde, coğrafi sınırlar bakımındansa Hazar çevresiyle sınırlı kalmaz, yazarın bütüncül bakış yaklaşımı gereği, Avrupa ve Asya kıtalarındaki çeşitli bölgelerden halklara yer verilir. Kitabın konusunu başta Hazar çevresindekiler olmak üzere Avrasya halklarının ortaya çıkışlarından

⁴⁶ 1906-1999 yıllarında yaşamış Rus dil ve kültür bilimci. Rus kültürü ve edebiyat tarihi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Lihaçov’un beş yüzü aşkın bilimsel çalışması bulunur.

⁴⁷ 1928-1990 yıllarında yaşamış Rus budun betimci profesördür. Doğu Asya, Sibirya, Uzak Doğu üzerine budun betimsel çalışmalar yapar. 1982 yılından itibaren Bilimler Akademisi Etnografya Enstitüsü Leningrad Şubesi müdür yardımcılığı görevini yürütür.

çöküşlerine kadar geçen sürede yaşananların, sistem içi ve dışı ilişkilerin etnogenез ve passionarlık çerçevelerinden incelenmesi oluşturur. Kitabın ilk bölümünde etnos, etnogenез ve passionarlık gibi kavramların açıklamaları yer alır. İkinci bölümde Çin ve İran devletlerinin hüküm sürdükleri bölgelerdeki gelişmeler, üçüncü bölümde Asyalı Hunların ortaya çıkışı, dördüncü bölümde Orta Asya bozkırlarındaki etnik temaslar, beşinci bölümde Türklerin yükselişi ve Çinlilerle ilişkileri, altıncı bölümde Uygurlar, yedinci bölümde Guз, Kuman ve Peçenek toplulukları ele alınır. Sekizinci bölümde İslam Dünyası'na, son bölümdeyse Selçuklulara ve Hristiyan Dünyası'na dair yaşananlara yer verilir. Tüm etnoslar passionarlık kuramı ve coğrafi unsurlar göz önünde bulundurularak incelenir (Gumilyov, 2019).

Gumilyov'un basıma bizzat hazırladığı son eseri *Eski Rusya'dan Yeni Rusya'ya* adlı kitabıdır. *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları* eserinin devamı niteliğindeki eser üç bölümden oluşur. Zaman aralığı olarak Ryurik Hanedanı'nın ilk temsilcisi ve 860-879 yıllarında Novgorod Knyazlığı'nın başında olan Ryurik'ten Büyük Petro'ya kadar olan süreç, etnogenез ve passionar kuram penceresinden incelenir. Rus halkının devlet kurmak için gösterdikleri tüm çabaları Gumilyov'un bakış açısıyla verilir. Ancak Gumilyov'un düşünceleri diğer tarihçilerle her zaman örtüşmez. Örneğin yazar, Moğol-Tatar istilasını yine kabul etmezken, *Geçmiş Yılların Öyküsü* ya da *Nestor Kroniği (Повесть временных лет)* olarak dilimize çevrilen ilk Rus Vakayinamesi'nin çok da güvenilir olmadığını iddia eder. Eserin yazarı kabul edilen Nestor, Bizanslı vakanüvis Georgiy Amartol'dan doğrudan alıntılar yapar, Oleg ve İgor'un Yunanlarla yaptığı antlaşmalar gibi elinde bulunan belgeleri metne ekler. Gumilyov, bu eseri tarihi bir belge olarak görmez, Nestor'un çok fazla bireysel ekleme yaptığını ve yeniden düzenlenen metnin de yanlışlar barındırdığını iddia eder. Örneğin ilk derlemede İgor, Ryurik'ten saltanatı miras almış knyaz, Oleg komutan sayılırken daha sonraki derlemede ise İgor, Ryurik'in genç oğlu, Oleg ülkeyi İgor'dan sonra yöneten saltanat vekili olarak aktarılır. Gumilyov'a göre eser üzerindeki bu ve benzer uygulamalar, IX.-X. yüzyılların güvenilir kayıtlarının tutulması değil, iki asırlık geçmişin yorumlanması ve sistemli hâle getirilme çabasıdır. Ayrıca eserde özel isim olarak geçen 'гостомысл' sözcüğü aslında IX. yüzyıl Rusya'sında yabancıların arkadaşları olan ilk 'Batıcı' insan grubunu ifade

eder; yani bir özel isim değil, topluluk ismi ve bir cins isimdir (Гумилёв, 1989: 174-175). Eser, Rusya'nın, Rus tarihinin ve ruhunun anlaşılmasına yaptığı katkıdan dolayı, önemli yayınlara verilen *Kilometre Taşı* (Вехи) ödülünü alır.

Yazarın 80'li yıllarda Moskova ve Leningrad'da çeşitli okullarda halk bilimi üzerine verdiği dersler, 1990 yılında *Belirli Bir Tarihteki Etnos Coğrafyası* (География этноса в исторический период) adıyla Nauka Yayınevi tarafından sansüre maruz kalarak kitap hâline getirilir. Daha sonra piyasadan toplatılan eser, 1990 yılında *Son ve Yeniden Başlangıç. Halk Bilimi Üzerine Popüler⁴⁸ Dersler* (Конец и вновь начало. Популярные лекции по народоведению) adıyla başka bir yayınevi tarafından basılır. Kitapta Lihaçov'un ve coğrafyacı Sergey Lavrov'un (1928-2000) eleştiri yazıları yer alır. Kitap âdeta, *Etnogenez ve Yeryüzü Biyosferi* eserinin devamı niteliğindedir. On iki bölümden oluşan çalışmada, passionarlık kuramı, etnosların ortaya çıkış ve gelişim süreçleri, imparatorlukların yok oluşları, tüm dünyadan örneklerle sunulur (Bkz. Гумилёв, 2008a).

Gumilyov, kariyerinin zirvesini 1990 yılında Leningrad Televizyonu için hazırladığı on beş bölümlük ders kaydı ile yaşar. Demeçleri, önde gelen edebiyat dergilerinde sürekli yayımlanır. 15 Mayıs 1990 tarihinde etnogenez görüşleri temelinde passionarlık kuramının yirmi beşinci yılı anısına düzenlenen bir oturumda Bilimler Akademisi'nde asil üyeler arasına alınması gerektiği öne sürülür, ancak teklif öneri aşamasında kalır. 29 Aralık 1991 tarihindeyse Bilimler Akademisi'ne muhalif olarak kurulan Rusya Doğa Bilimleri Akademi (RDBA)⁴⁹ asil üyeliğine seçilir. Gumilyov yaşamının sonuna kadar unvanıyla gurur duyar ve tüm yazılarını “*RDBA Bilim Kurulu Üyesi L. N. Gumilyov*” diye imzalar (Беляков, 2013: 640).

⁴⁸ *Popüler* sözcüğü burada, “toplumun her kesiminin anlayacağı dilde yapılan” anlamındadır.

⁴⁹ Российская академия естественных наук (РАЕН)

2. ETNOGENEZ VE PASSİONARLIK KURAMLARI

2.1. Etnogenez Kuramı

Her bilimin görevi, araştırma konusuna bütüncül yaklaşmaktır, buna tarih bilimi de dâhildir. Tarih, olayların sıralı ve bağlantılı bir biçimde bir araya getirildiği bilimdir. Ancak farklı halkların yaşadığı olaylar arasında bağ kurmak özel yöntemler gerektirir. Tarihsel düşünme kuramlarında eskiden beri var olan iki ana yaklaşım bulunur: *genel dünya tarihi* ve *kültür tarihi*. İlk yaklaşım; insanların yaşadığı bölgelerin hepsini kapsayan ve onları tek bir gelişim süreci olarak gören tarih anlayışıdır. Bu yaklaşım bağlamında XIV.-XVI. yüzyıllarda ‘uygarlık’ kavramı ‘gelişmişlik’ sözcüğüyle birlikte ele alınır. Örneğin Batı kültürü ve Roma-Germen İmparatorluğu bu kapsamda değerlendirilirken diğer devletler ‘vahşi, geri kalmış’ olarak görülür ve tarih dışı bırakılır. Kültür tarihi yaklaşımı ise ilk kez Herodot (M.Ö. 484- ?) tarafından ortaya atılır. Herodot, Avrupa’daki Helen polis sistemi ile Asya’daki Pers monarşizmini karşılaştırır, Batı Avrupa dışında kalan bölgeleri ‘Eski Dünya’ olarak sayar. Bu yaklaşımın genel dünya tarihi görüşünden ayrıldığı temel nokta her kültür bölgesinin kendine özgü gelişim şekli olduğu iddiasıdır. Bu iddiaya göre Batı Avrupa dışındaki yerlerde de gelişmiş ve durağan olmayan, ancak kendilerine özgü kültürü olan bölgeler vardır. Rus filozoflar Nikolay Ya. Danilevskiy (1822-1885), Konstantin N. Leontyev (1831-1891) ile İngiliz tarihçi Arnold J. Toynbee (1899-1975) bu yaklaşımın önde gelen temsilcileridir (Гумилёв, 1984b: 105-106).

Etnogenez kuramının kurucularından Toynbee’ye göre bir uygarlığın ortaya çıkışı, coğrafi kaynakları ne derece başarılı kullandığına bağlıdır. Bilim insanı, toplumları ‘ilkel’ ve on altı bölgede yayılım göstermiş, sayıları yirmi bir olan ‘uygar’ olarak ikiye ayırır. Örneğin, aynı bölgede yer aldıkları için Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu tek bir uygarlıktır. Toynbee’nin bu iddiasına karşı çıkan Lev Gumilyov’a göreyse bu iki imparatorluk farklı etnoslardır. Toynbee’ye göre toplumlar *mimesis* (*taklit*) yoluyla gelişim gösterirler, yani ilkel toplumlar atalarını taklit ederek ‘statik’, uygar toplumlar önder, seçkin kişileri taklit ederek ‘dinamik’ duruma gelirler. Dinamizm unsurunun ne olduğunu aramak da tarihin ana sorunsalıdır. Toynbee (1947:

60) insanların, uygarlık seviyesine kalıtsal, biyolojik ya da basit coğrafi koşulların sonucunda değil, o zamana kadar hiç görülmemeyen bir gücü ortaya çıkaran özel zor bir duruma meydan okumasıyla ulaşacağını iddia eder. Elverişsiz doğa şartları, yabancıların saldırıları, önceki uygarlıkların çöküşü gibi zorlu durumlar tepki gösterilmesi gereken ‘meydan okuma’ türleridir. Toplumlar, yaratıcı azınlık ve orta düzeyde elverişli ortam olduğunda bu meydan okumalara tepki verir, gereksinmeyi çözer ve bu sürecin sonucunda uygarlık aşamasına girer (Aysenever, 1992: 56). Gumilyov’a göre, coğrafi koşullara meydan okunması neticesinde İngiliz kültürünün oluşumuna yağmur ve sis neden olmalıydı, Eski Rus Devleti’nin ortaya çıktığı Kiev civarında iklim hiç de çetin değilken buradaki göçebelerin bozkıra hâkim olmaları için o kadar enerji sarf etmelerine gerek yoktu. Aynı şekilde Gumilyov, Avusturya’nın gelişmiş bir uygarlık olmasını Osmanlı saldırılarının sonucu olarak gören Toynbee’ye karşı çıkar. Yazara göre Osmanlılar, Avusturya’dan önce Macaristan’a ve Sırbistan’a meydan okumuştur, bu ülkeler de aynı nedenden dolayı en az Avusturya kadar ‘uygar’ olmalıdır. Gumilyov’a (2016: 201-202) göre zorlu coğrafi koşullar, insanı daima eyleme sevk etmez. Gumilyov’la karşılaştırıldığında Toynbee bireyin fiziksel, biyolojik, psikolojik yönlerini daha pasif, dış etmenleri daha aktif görür.

Geç Antik Çağ (M.S. 300-600) üzerine araştırmalar yapan Amerikalı tarihçi Michael Kulikowski’ye göre *etnogenez* terimi ‘barbar’ olarak nitelendirilen etnik toplulukların kökenlerini ve evrimlerini açıklamak için ortaya atılan yeni bir sözcüktür. Kavram, Viyanalı tarihçiler Herwig Wolfram (1934-), Walter Pohl (1953-) ve takipçilerinin etnik kökenin saf kalıtsal bir mirasa değil, geleneklerin esaslarına dayalı olduğu görüşüyle yakından ilişkilidir. Bu görüşe göre, soylu askerlerden oluşan küçük gruplar; etnik gelenekleri, farklı coğrafyalara ve nesilde nesle taşır, takipçilerse bu sürekli yaşanan etnik yenilenme sürecinde (etnogenez) ya bu gelenekler etrafında birleşir ya da ayrılırlar. Bu bağlamda barbar kavimlerde herhangi bir etnik kökene mensubiyet ya da kan bağı olması zorunlu değildir. Örneğin Franklar, Gotlar ve Hunlar gibi toplulukların etnogenez süreçlerinde ırk ve köken unsurları ikincil derece önemli görülür (Kulikowski, 1969: 52-53; Pohl, 1998: 13-24). Gumilyov’a göre etnogenez genel geçer bir kavram ve süreçtir, yalnızca barbar ya da uygar kavimlere indirgenemez. Etnik kökenin

oluşmasında kalıtımın da geleneklerin de rolü vardır. Ayrıca askerlerin soylu olup olmadıklarından daha çok *passionar*⁵⁰ olup olmadıkları önemlidir. Irk ya da köken önemsiz denilemez, etnosun hangi temel üzerine ortaya çıktığı sorusunun yanıtı bu iki unsur da olabilir. Diğer yandan Avustralyalı Eski Çağ tarihçisi Andrew Gillett (2006: 244), etnogenezi kavramını ırkların kökenini ve doğuşunu inceleyen bilim dalı olan *ırk bilimi* ile anlamsal olarak yakınlaştırır. Ancak ırk ya da köken her ne kadar önemli olsa da etnogenezi süreci yalnızca bu unsurlara indirgenemez.

Amerika'nın Michigan Üniversitesi'nde Arkeoloji Bölümü'nde çalışan Geoff Emberling (1997: 296), etnogenezi etnik yapının yaratılması, yaşam sürmesi ve ortadan kaybolması şeklinde tanımlar. Burada tartışmalı olan nokta şudur ki etnogenezi sürecinde etnos doğar, yaşam sürer, yok olur ya da kalıntı hâline gelir. Diğer bir deyişle her etnos etnik köken üzerine şekillenmek zorunda değildir, etnosu bir araya getiren farklı unsur ya da unsurlar bulunabilir. Bilim insanının bir diğer iddiası da etnogenezi süreçlerine kazı bilimsel verilerin kullanılmasıyla ulaşılabileceğidir (Emberling, 1997: 296). Gumilyov'a göre ise bu süreçler tarih, coğrafya, sosyoloji, psikoloji, fizik vb. bilimlerin yardımıyla açığa çıkarılabilir. Emberling (1997: 307-308), çalışmasının devamında Amerikalı insan bilimi profesörü William G. Lockwood (1933-2017), siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler profesörü Paul R. Brass (1936-), İngiliz tarihçi Anthony D. Smith (1939-2016) gibi bilim insanlarının da aralarında bulunduğu birtakım araştırmacıların etnogenezi sürecinin doğuşunu devletin doğuşuyla, İngiliz-Çek filozof ve insan bilimci Ernest A. Gellner (1925-1995) ile Amerikalı budun betimci ve insan bilimci Manning Nash (1924-2001)'in kapitalizmle ilişkilendirdiğini ifade eder (Lockwood, 1981: 71-81; Brass, 1985: 1-56; Smith, 1986; Gellner, 1983: 139-143; Nash, 1987: 307-308). Emberling (1997: 308-309) de bu görüşlere kısmen katılarak savaş, fetih durumlarında, kentleşme ve uygarlaşma ile göç süreçlerinde insanların çeşitli nedenlerle bir araya geldiklerini, böylece insan gruplarının bir araya gelmesini sağlayan duygunun ortaya çıktığını ve yeni bir etnik yapının temellerinin atıldığını iddia eder. Gumilyov'a göre etnogenezin öznesi olan etnosun yaşam sürmesi için bir devlet bünyesinde olma zorunluluğu yoktur, ayrıca bir etnos farklı birkaç devletin boyunduruğunda da

⁵⁰ *Passionar* ve *passionarlık* kavramları bir sonraki başlıkta ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

var olabilir. Etnogenezin zamansal sınırıysa kapitalizmden asırlar öncesine uzanır. Etnogenezin oluşmasını sağlayan etnos, etnosun da ortaya çıkmasını sağlayan insansa bu süreç kapitalizmle sınırlanmaz.

Fransız doğu bilimci ve tarihçi René Grousset (1885-1952) etnogenez sürecinde yaşanan kötü olayların çoğunun nedenini, aynı dönemde yaşayan toplumlardaki genel ahlak ve mantık kurallarının çığnemesinde ve eşit olmayan etnik gelişmede görür (Akt. Gumilyov, 2016: 223). Gumilyov ise etnogenez sürecinin seyrini değiştiren olayları tesadüfi, münferit gelişmeler olarak değerlendirmez ve etnik tarihin sınırlarını genişletir.

Ünlü Rus tarihçisi Nikolay İ. Konrad ise (1891-1970) tarihin ana yaklaşımını halkların birleşmesi ile kültür alanının genişlemesi olarak görür ve edebiyatı bir belirleyici unsur olarak kabul edip bu süreci geçiş dönemlerine ayırır (Konrad, 1972: 454-455). Ancak Konrad'ın Helenizm'i 900 yıl, Rönesans'ı 150-200 yıl, komünizmi 50 yıl erkene alması Gumilyov'un tepkisini çeker. Ayrıca bu dönemler her bölgede aynı zamanda yaşanmaz ve eşit derecede etkili olmaz. Gumilyov'a göre tüm kültürler bölgesel özelliklerine rağmen ortaya çıkış, gelişim ve yok oluş süreçlerinde ortak bir genel diyalektik sürece sahiptir. Ancak bu süreci kendilerine özgü yaşam çizgisinde sürdürürler, bu nedenle seçilecek tek bir unsur ya da gelişme tüm kültürler ve bölgeler için aynı olamaz.

Sovyetler Birliği'nde bilimden edebiyata yaşamın tüm alanlarına sosyolojik bir bakış açısı geliştirilir. Örneğin Sovyet insan bilimi uzmanı Yulian V. Bromley (1921-1990) etnogenezi sosyal bir sürece dayandırır: “(...) *Etnosu ve etnik bilinci oluşturan sosyal unsurlar, etnosla birbirine bağlı popülasyonun da ortaya çıkmasına neden olur*” (Бромлей, 1973: 122-123). Ayrıca toplumun meydana gelmesinde sosyal roller ne kadar fazla olursa, doğal bir sonuç olarak, popülasyonun oluşmasında o derece etkilerinin olacağını iddia eder. Sovyet budun betimci Viktor İ. Kozlov (1924-2012) ve coğrafyacı Vadim V. Pokşişevskiy (1905-1984) etnosu, “(...) *oluşumu ve gelişimi doğanın biyolojik kanunlarıyla değil, toplumun kendine özgü gelişim kanunlarıyla belirlenen sosyo-tarihsel bir kategori*” olarak tanımlar (Козлов и Покшишевский, 1973: 9-10). Ancak diyalektik maddeciliğe göre madde; biyolojik, fiziki, kimyasal, mekanik tabii kategorideyken, sosyal olan madde

ayrı bir kategoridir. Tüm birey ve toplumlar, maddenin zaman (tarih) ve mekân (coğrafya) ile iç içe olan tabii şekilleriyle etkileşim hâlinindedir. Kısacası etnogenez ve etnos, Gumilyov'a (2016: 81) göre yalnızca sosyal kategoriye indirgenemez. Bilim insanı, etnogenezi duran bir motorun yeniden çalışmasına benzetir. Etnogenez doğal bir süreçtir, herhangi bir anda da, sıfırdan ya da 'nadasa bırakılmış topraklarda' da başlayabilir, ancak bu başlayışlarda sosyal ya da etnik bilince değil, kontrol altına alnamayan doğal bir enerjiye ihtiyaç duyulur (Gumilyov, 2016: 221).

Gumilyov'un öğretmeni Sovyet tarihçi ve kazı bilimci Mihail İ. Artamonov (1898-1972), etnogenez sürecini bir dereceye kadar kabul etse de etnos kavramına karşı çıkar. Artamonov'a göre etnos şekilsiz bir yapıdadır, doğa koşullarıyla bağlantılı değildir ve net çizgileri yoktur, tarih sahnesinde de önemi azdır (Беляков, 2013: 459). Gumilyov ise etnogenez sürecini ve etnosu gerek coğrafi gerek biyolojik gerekse fizyolojik daha somut ve net çizgilerle ortaya koyar.

Lev Gumilyov, tarih bilimine genel dünya tarihi ve kültür tarihi pencerelerinden ortak bir biçimde bakar. Gumilyov'un dünya bilim sahnesinde tanınmasını sağlayan en önemli çalışması, toplumların genetik ve karakteristik özelliklerinin, yaşadıkları bölgelerdeki doğa koşullarının tarihsel gelişmeler üzerine etkisini açıkladığı *etnogenez* kuramıdır. Bu kuram sayesinde tarih okumaları, insanın içinde yaşadığı coğrafya ve toplum ile olan ilişkisi göz önünde bulundurularak yeniden yapılmaya başlanır. '*Etnogenez*' sözcüğü köken bilimsel açıdan Yunanca '*ethnos*' (insan grubu, topluluk) ile '*genesis*' (oluşum) sözcüklerinin yan yana gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Etnogenez; klasik tarih, coğrafya, biyoloji (genetik) ve çevre biliminin kesişim kümesinde, tarihin beşeri bilimlere ve doğa bilimlerine sınırının olduğu yerdedir. Gumilyov, etnogenez görüşlerinin tarih bilimi düzlemine yansımaları şöyle tasvir eder:

“Ancak insan yalnızca toplumun bir üyesi değil, aynı zamanda bir etnosun da üyesidir. Kendi etnik grubuyla birlikte biyosfere dâhildir. Gezegendeki tüm canlılar gibi sürekli değişime uğrar, doğar ve ölür. Bu yolla etnik tarihin iskeletini ve aynı zamanda etnogenezin işlevlerini oluşturan olaylara karşı kazandığı başarılar sayesinde tarihte iz bırakır. Bu bağlamda

tarih bir doğa bilimidir ve diyalektiğin değil tarihsel maddeciliğin inceleme kapsamındadır” (Гумилёв, 1984а: 51).

Gumilyov, hem doğanın toplumların yaşamına hiçbir etkisi olmadığı görüşüne (*coğrafi nihilizm*) hem de zenginliğin tayin edilmesi, sosyal katmanların ortaya çıkması, günlük yaşam kurallarının oluşması gibi her şeye etkisi olduğu görüşüne (*coğrafi gerekircilik, maddecilik*) karşı çıkar (Калесник, 1970: 212). Gumilyov’a göre bu iki unsur da süreç içinde yaşanan olayların bireysel değil yalnızca genel seyrini belirler.

Vakayiname yazarları, genellikle doğa olaylarını ya sıradan bir gelişme olarak ya inceledikleri toplumun inançlarına göre Tanrı’nın bir uyarısı ya da cezası olarak verirler. Yani insan-doğa ilişkisinin bir yönünü görmezden gelirler (Gumilyov, 2016: 73). Tarihsel olayların doğa ve iklim değişiklikleri ile etkileşimli olarak incelenmesi ancak XX. yüzyılda başlar. Gumilyov’un amacı doğa ve insan ilişkisini inceleyen bilim dalının temelindeki sistematik bağlantıyı bulmaktır. Yazar bu bağlantıyı, tarih ve coğrafyanın birleşmesinden oluşan ırk bilimi (etnoloji) aracılığıyla arar. Yazar, herkesin aksine beşeri değil, bir doğa bilimi diye nitelendirdiği yeni bir insan biliminin, yani ırk biliminin temellerini atarak XX. yüzyılda insan ve doğa arasındaki suni duvarları yıkar (Farzaliev ve Sazak, 2016: 65).

Ancak Gumilyov ilk başlarda, özellikle Batı’da, hak ettiği değeri bulamaz. *Etnogenez ve Yeryüzü Biyosferi* kitabının İngilizcesi, kısaltılmış olarak, Rusça orijinal baskısının hemen bir yıl ardından çıkmış olsa da yine dikkat çekmez. Bilim insanının kuramına ilk eleştiri yazısı Rus ve Sovyet tarihi üzerine araştırmalar yapan Amerikalı tarihçi Loren R. Graham’ın (1933-) kitabında bir bölüm olarak çıkar. 1990 yılında Fransa’daki *Diogenes* adlı derginin yazı işleri müdürü Grigoriy S. Pomerants (1918-2013), Batı’daki okurların etnogenez konusunu hiç merak etmediklerini Gumilyov’a iletir. Bilim insanının etnogenez kuramı Batı’da 2000’lere kadar pek ilgi görmez. Hak ettiği değeri görmemesinin belki de en önemli nedeni Gumilyov’un kuramlarının tam olarak anlaşılabilmesidir. Bu amaç doğrultusunda yazarın yaşamının iyi bilinmesi, belirli bir düzende kitaplarının okunması ve felsefesinin özümsemesi gerekmektedir. Örneğin tezimizin de konusunu oluşturan passionarlık kuramını anlamak için öncelikle etnogenez kavramına

hâkim olmak gerekir, aksi takdirde konu anlaşılacaktır, nitekim Gumilyov'un bilime bütüncül yaklaşmak gerektiği düşüncesi de bu savı doğrular niteliktedir.

Ülkemizde etnogenez üzerine çalışmaların sınırlı olduğu dikkat çeker. Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi'ndeki arama bölümüne 'etnogenez' yazıldığında karşımıza yalnızca Dinar İman'ın *Sovyet Dönemi ve Bugün Kırgız Etnogenezi Hakkında Bilimsel Araştırmalar ve Teoriler* başlıklı yüksek lisans tezi çıkmaktadır (İman, 1998). Ülkemizde bu alanda yazılmış makale olarak; Ahmet Caferoğlu'nun (1973: 75-86) *Anadolu Etnik Yapısının Oğuz-Türkmen-Yörük Üçlüsü*, Hasan Eren'in (1979: 1-28) *Türklerde Ekinciliğin Gelişmesine Katkıları*, Tamara Kabilbekova'nın (1997: 32-48) *Kırgız Halkının Ortaya Çıkışı*, Vügar İmanov'un (2005: 143-164) *Geçmişle Hâl Arasında 'Son Avrasyacı': Lev Nikolayeviç Gumilev (1912-1992)*, Mustafa Öner'in (2010: 267-280) *Karadeniz Çevresi Türk Dili*, Meşdi İsmayılov'un (2012: 1-27) *Avrasyacı Lev N. Gumilev'in Tarih Görüşünde Türk Etnosunun Etnogenezi Meselesi*, Firudin Ryazev'in (2014: 243-257) *Nahçıvan Ahalisinin Etnogenezi Tarihinde Tus Türkleri*, Akif Farzaliev ile Gözde Sazak'ın (2016: 117-130) *Lev Nikolayeviç Gumilëv ve Etnogenez Teorisi*, Mertcan Akan'ın (2016: 21-30) *XVIII. ve XIX. Yüzyıl Batılı Seyyahlara Göre Karaçay-Malkar Etnogenezi*, Mustafa C. Teziç'in (2017: 185-205) *Yu. V. Bromley'in Metodolojisinde Etnos Olgusunun Dikey ve Yatay Taksonomik Düzlemlerde İncelenişi*, İsmet Kılıç'ın (2018: 207-221) *Köktürk Yazıtlarında Primordial Olgulardan Hareketle "Biz" ve "Onların" İnşası* başlıklı yayınları ile yine Vügar İmanov'un (2011: 221-248) *Avrasyacılık: Alternatif Bir Dünya Düzenine Doğru mu?* başlıklı kitap bölümü bulunmaktadır.

Türkiye'de etnogenez üzerine yapılan bilimsel çalışmalara bakıldığında çoğunlukla araştırmacıların Türki Cumhuriyetlerinden oldukları, araştırmalarını tarih ile Türk dili ve edebiyatı bölümleri bünyesinde gerçekleştirdikleri ilk bakışta göze çarpmaktadır. Söz konusu yayınlarda etnogenezin ayrıntılı bir biçimde ele alınmadığı, çoğunlukla Orta Asya'daki Türk kavimlerinden biri üzerine uygulanmaya çalışıldığı saptanmıştır. Çalışmalarda özellikle şu konulardaki eksiklikler dikkat çekmektedir: etnos kavramının daha çok etnik köken temelinde oluştuğu düşüncesi, etnosun oluşum dinamiklerinin yalnızca birine odaklanması, etnogenezin zaman

sınırlarındaki birtakım farklılıklar, bakiye etnosa dönüşen topluluğun durumuna yer verilmemesi ve passionarlık kuramının göz ardı edilmesi gibi.

Etnogenez, “*tarihsel ve yöresel*⁵¹ *unsurların bir araya gelmesiyle belirlenen tür içi oluşumun yerel biçimidir*” (Гумилёв, 2001: 31). Bir başka ifadeyle etnosun ortaya çıkışından yok oluşuna kadar geçen sürece *etnogenez* denir. Doğadaki her fenomen gibi etnosun da bir gelişim yasası vardır. Gumilyov’un etnogenez görüşlerini ortaya koymak için öncelikle *etnos* sözcüğünü açıklamak gerekir. Etnosa dair; “*ortak etnik köken, ortak dil, ortak kültür, birbirine benzeyen insanlar topluluğu, sosyal bir kategori, doğanın bir ürünü*” gibi farklı görüşler vardır. Aslında etnos bunlardan hepsidir de, hiçbiridir de. Ancak kesin olan çevreye uyum sağlamak için benzer davranış kalıplarına sahip insanlardan oluştuğudur (Gumilyov, 2019: 11).

Etnosları oluşum şekilleri bakımından birbirine benzemeyen iki grup olarak sınıflandırmak mümkündür: *statik* ve *dinamik*. Statik bir durumdaki etnosun yapısında kabile, kast ya da sınıf sistemi varsa bireye doğar doğmaz toplumdaki yeri gösterilerek “*hâline ve mevkiye şükret!*” emri verilir. Etnosta yeni bir kuşak gelip yeni bir etnik yapı oluşturduğunda ortaya yeni bir davranış emri çıkar: “*Olman gerektiği gibi ol!*”. Yeni etnik sistem daha az katı ve disiplinlidir, bu nedenle yapı, eski sistem savunucuları tarafından kolayca dağıtılabılır. Dinamik bir etnosun oluşmasında ana unsurlar; çalışma ilkesi, topluma karşı duyulan sorumluluk ve borçluluk duygusudur. Bu görevlerini yerine getirenler ödülleri alır, getirmeyenler ise cezalarını görürler. Çünkü bu ödüle doğuştan verilen bir hakla değil, çalışarak ve çabalayarak ulaşılır. Yeni doğan etnik-içi sistem saldırganlık eğilimindedir. Sistemin yükselişi, komşuların durumuyla doğrudan bağlantılıdır; etnosun komşuları zayıfsa kendi etnogenez sürecini hızlandırabilir. Ancak zamanla görev ve sorumluluk duygusu, insanları bunaltmaya başlar ve “*kendin ol!*” emri gelir. Kanunlar kişilere göre yorumlanmaya başlar, görev ve sorumluluk duygusunun yerini güç ve gücünün haklılığı alır. Kişisel duygu ve düşüncelerin ön plana çıkmasıyla çekişmeler ve kavgalar artar, sağ kalanlar “*benim gibi ol!*” emrini verirler (Gumilyov, 2016: 367-371).

⁵¹ *Ландшафт*: Almanca *landschaft* sözcüğünden türeyen ve dilimize *yöre* olarak çevrilen kavram, coğrafi özelliklerin bir bütünlük taşıdığı en küçük doğal birim anlamına gelir (Erol, 1993: 18).

Statik bir etnos, dinamik olana oranla doğayla daha fazla uyum içerisinde yaşar. Ormanların yaklaşık %10'undan fazlasını tahrip etmez, yeşilin yok olmasına müsaade etmez, hayvanların yeniden üremelerini engelleyecek kadar onların canına kıymaz (Gumilyov, 2016: 368). Dinamik halklarda babalar ve oğullar sorunsalı hep günceldir, nesil farklılıkları belirgindir. Eski-yeni karşıtlığında kültür değişimleri görülür. Ancak dinamik halklar da sonludur, ya durağanlaşır ya da ortadan kaybolurlar. Statik ve dinamik etnoslar arasındaki diğer farklılıklar şunlardır:

Tablo 1: Etnosun statik ve dinamik durumları arasındaki farklılık işaretleri (Гумилёв, 2001: 141-142)

İşaretler	Durumlar	
	Durağan/Statik	Hareketli/Dinamik
Nesiller arası ilişkiler	Yeni nesil, önceki neslin davranış kalıplarını tekrar etme arzusundadır.	Yeni nesil, önceki nesle benzememe arzusundadır (babalar ve oğullar sorunsalı).
Zamana karşı tutum	Döngüsel zaman hesaplaması	Çizgisel zaman hesaplaması
Doğaya karşı tutum	Ekonominin doğaya uyarlanması	Doğanın ekonomik gereksinimlere uyarlanması
Komşulara karşı tutum	Sınırların korunması, misafirperverlik	Toprak genişletme arzusu, fetih savaşları
Gelecek nesillere karşı tutum	Nüfus artışını sınırlandırma arzusu, evlat katli	Sınırsız çoğalma arzusu
Dine karşı tutum	Henoteizm ⁵² , yabancıları kendi kültlerine sokmama	Prozelitizm ⁵³ ve dini hoşgörüsüzlük
Sosyal kurumlara karşı tutum	Büyüklerin otoritesi	İktidar kurumu
Toplumsal yaşama karşı tutum	Önceden oluşmuş sosyal grupların korunması	Yeni sosyal grupların oluşumu

⁵² Bir Tanrı'ya bağlıyken, diğerlerini de reddetmeme inancıdır.

⁵³ Yalnızca bağlı olunan dini yaymaya çalışmak, misyonerlik etkinlikleri yürütmek anlamlarına gelir.

Yabancı kültürlere karşı tutum	Yabancı fikirlere kapalı ve teknoloji ithali	Yabancı fikirlerin etkin bir şekilde benimsenmesi, kullanılması ya da zorla alınması
Yaşam döngüsünün sürekliliği	Yalnızca doğuştan gelen ve <i>antropojenik</i> ⁵⁴ kökenin dış etkisiyle sınırlıdır.	İtki anından dinamik duruma çıkışa kadar sayılan 1200-1500 yıl (tam olarak yok olana ya da kalıntı hâline dönüşene kadar)
Şartların ortaya çıkış kaynağı	Etnogenezin tamamlanmış süreci	Popülasyonda etnogenez işaretinin ortaya çıkması ve mutasyonlar
Etnoslar arası ilişkiler	Dinamik durumda bulunma, anlamsız ve olağan dışı bir güç kaybı olarak görülür.	Durağan durumda bulunma, “vahşilik”, “durgunluk”, “yetersizlik” olarak değerlendirilir.

Gumilyov'a göre bir etnos, tarihsel zaman içinde ancak etnik temaslar aracılığıyla doğru bir düzlemde gözlemlenebilir. Bünyesinde farklı etnik oluşumları barındıran bir devlette dört farklı etnik temas seçeneği görülür (Gumilyov, 2016: 119-120):

- 1. Ortakyaşarlık (Simbiyoz):** Etnosların birbirlerine karışmadıkları, birbirlerini taklit etmedikleri, ancak aralarında teknoloji transferi yaptıkları seçenektir. Passionarlık seviyeleri düşük etnoslar arasında daha sık rastlanır, baskı ya da zorlama nadiren görülür, herkes kendi yaşamına bakar. Diğerlerine kıyasla daha yaygın seçenektir.
- 2. Asimilasyon:** *Passionarlık* seviyesi düşük bir etnosun, passionar bir etnosun boyunduruğuna girip, geleneklerini unutarak yok olduğu seçenektir. Genellikle kan dökülerek değil, onur kırıcı yollarla

⁵⁴ İnsanoğlunun çeşitli eylemleri sonucunda oluşan, insan işi anlamındadır.

gerçekleşir. Asimile edilecek kişinin bir elinde vicdanı diğer elinde hayatı bulunur, çoğu zaman da tercih bellidir.

- 3. Melezleşme:** Passionarlık seviyeleri birbirine yakın etnosların geleneklerini ve yadigârlarını muhafaza ederek yan yana yaşadığı seçenektir. *Endogami*⁵⁵ evlilikler, etnosu daha sorunsuz ve uzun süreli yaparken, *egzogami*⁵⁶ evliliklerde durum tam tersidir. Gelenekler muhafaza edilir ancak davranış kalıpları değişir, bu durum istikrarsızlığın da yeni bir etnosun doğuşunun da habercisi olabilir.
- 4. Kaynaşma:** İki passionar etnosun geleneklerini unutup yeni bir etnos oluşturduğu seçenektir. Etnogenezin esas temas biçimi olsa da en az rastlanan seçenektir.

Yukarıda verilen etnik temas yolları etnosun etnogenez haritasındaki yaşam çizgisinde önemli bir gösterge olabilir, etnosun neye doğru evrildiği konusunda veriler sunabilir. Ancak unutulmamalıdır ki gidilen yollar farklı olsa da tüm etnik temasların belirleyicisi etnosun passionar basınç seviyesidir.

Farklı türdeki canlı varlıklar ile bütün organizmaları içine alan tüm canlı maddeler, jeolojik zaman boyunca sürekli değişime uğramış ve kendi aralarında yakın bir bağ kurmuşlardır. Bu canlı maddeler, yaşayan bir evrim süreci tarafından yönlendirildiği için statik dengeye dönüşmeye çalışan dinamik bir denge sürecindedir (Вернадский, 1987: 264). Söz konusu durum etnoslar için de geçerlidir. Etnogenezin başlangıcı, yeni bir etnosun statik durumunun bilinçli olarak yaratılmayan güçlü bir enerjiyle değiştiği anda gerçekleşir. Gelişimin ilk basamağında toplumsal kuşaklar çatışır, ilişkiler kopar. Enerjik, cesur ve yetenekli genç nesil isyan başlatır, ancak bu neslin ilk üyeleri yok edilir, arkadaki destekçileri yeterli sayıda ve güçteyse topluma bu yeni sistemi kabul ettirirler. Etnogenez, özel bir enerji patlaması ile başlasa da bu sürece etki eden sosyal, teknik ve coğrafi unsurlar vardır. İnsan sosyal bir varlıktır, etnos içindeki diğer kişilerle iletişim ve etkileşim hâindedir. Yalnızca bireylerle değil doğayla da etkileşim içerisinde, yaşadığı coğrafyayı değiştirir ve bölge koşullarından etkilenir. Ayrıca insan günlük

⁵⁵ İç evlilik de denen bu evlenme türüne göre kişi, eşini kendi grubundan seçer.

⁵⁶ Dış evlilik de denen bu evlenme türüne göre kişi, eşini kendi grubunun dışından seçer.

yaşamını sürdürebilmek için teknolojiye, birtakım teçhizata gereksinim duyar. Bu üç unsur *homeostatik*⁵⁷ durumdaki etnos üzerine bir yargıya varmak için yeterliken etnosun dinamizm kazanması bir itki sayesinde olur (Gumilyov, 2016: 328).

Gumilyov etnogenez terimiyle, bir etnosun sadece oluşum değil kalıntı hâline gelişi ve yok oluşu da dâhil tüm gelişim sürecini kasteder. O hâlde doğrudan gözlemlenebilen bir etnos, etnogenez sürecinin yalnızca bir aşamasını ifade eder. Etnogenez ise etnosferdeki maddenin sosyosfer ile etkileşimi sayesinde gözlemlenebildiği uzun bir süreçtir.

Gumilyov, etnogenez çalışmasıyla tarihte karanlık kalan birtakım noktaları açığa kavuşturmayı amaçlar. Bu noktalardan biri, genel dünya tarihinin yeryüzü tabakalarından olan etnosferin oluşumunu açıklamaktır. İnsan; hem fiziksel olarak bir beden, bir organizma, hem herhangi bir *biyosönoz*⁵⁸ en üst halkası, hem de toplumun bir üyesi ve ulusunun bir temsilcisidir (Гумилёв, 2001: 35). Etnik bilinç evrenseldir, sorulduğunda her bireyin cevaplayabileceği bir sorudur (Gumilyov, 2016: 44). Gumilyov'un araştırma konusu da bir bütün olarak tüm insanlığın etnik yönüdür. Etnik kimlik temelinde hisler yatar. Kişi çocukluğundan itibaren kendi etnosuna bağlıdır. İnsan aynı şekilde doğaya da bağlıdır, ona zarar vermemelidir. Etnogenez doğal bir süreç olduğu için biyosferde⁵⁹ kalıcı zararlara yol açmaz, ancak insan elinden çıkan teknoloji kalıcı tahribatlara yol açabilir. İnsanlar, Buzul Çağı'nın sona ermesiyle tüm yeryüzüne yayılır, hatta XX. yüzyılda doğaya karşı 'büyük başarılar' kazansa da yeryüzü tabakalarından biri olan biyosfer sınırlarında yaşamaya devam eder. Gumilyov'a göre insanlar dünyanın farklı bölgelerine dağıldığı ve doğa ile temas hâlinde buldukları için etnik farklılıkları göz önünde bulunduran yeryüzü tabakası etnosferi

⁵⁷ Etnogenez safhalarının sonuncusudur.

⁵⁸ Belirli bir biyotopta bir arada yaşayan hayvan ve bitki topluluğudur (TDK, 1963: 34).

⁵⁹ Biyosfer kavramını bilim dünyasına ilk olarak 1875 yılında Avusturyalı yer bilimci Eduard Suess (1831-1914) kazandırır. Suess, yeryüzü katmanlarını sınıflandırırken yaşamın olduğu tabakayı ayrı tutar. Bu tabaka litosferin üst katmanlarını, tüm hidrosferi ve atmosferin alt katmanlarını kuşatır. Vernadskiy ise biyosferin yalnızca yaşam alanı olmadığını, gezegenin bir parçası olduğunu ileri süren ilk bilim insanıdır. Vernadskiy'e göre yaşam, yer bilimsel olayların sonuçları ve canlıların eylemleri ile birlikte çok güçlü ve etkin bir güçtür. Biyosfer, kendini yaşama uyarlamıştır ve hâlâ kendini sürekli değiştirmektedir. Yaşam belirtisi gösteren tüm organizmalar da kendilerini çevreleyen ortamın, yani biyosferin ayrılmaz parçalarıdır (Чернова, 2009: 96-97).

incelemek amaca uygun olacaktır. Etnosfer, kendi gelişim kanunlarına sahiptir. Etnik kanunlar, mekân (etnografya), zaman (etnogenez ve antropojen yörelerin paleocoğrafyası) temelinde gözlemlenir (Gumilyov, 2016: 72).

İnsan bedeni, Dünya'nın biyosferinde yer alır ve biyosferde değişikliklerine kendi de maruz kalır. Ancak insan, biyosferdeki diğer canlılardan farklıdır. Aletler yapar, 'teknosfer' denen tabakayı oluşturur (Gumilyov, 2016: 45). Teknosferde şekillenen sosyal, coğrafi çevrede ortaya çıkan tabii dürtüler insanı ve tarihi şekillendirir. 'Durum' kavramı doğada maddenin katı, sıvı, gaz ve plazma şeklinde var olmasıdır. Atıl madde erime, buharlaşma gibi olaylarla farklı durumlara küçük sıçramalarla dönüşebilir. Teknosferde de durumlar vardır. Örneğin bir telefon belirli bir enerji ile metal ve plastik parçalarına ayrılabilir ya da tam tersi gerçekleşebilir. Sosyosferde sınıflar durum olarak adlandırılabilir ve yine dönüşüm mümkündür. Örneğin; bir köle bağımsızlığını kazanabilir, bir işçi toprak ağası olabilir. Ancak biyosfer canlılarında böyle bir dönüşüm organizmanın ölümüne bağlıdır ve bu dönüşümü durum değil süreç olarak nitelendirmek gerekir. Yani insan için duruma dönüşmenin tek yolu mumya olmaktır; etnos için ise kazı bilimsel bir madde hâline gelmektir. O yüzden bu kavram, etnos için geçerli değildir; kimse etnik kökeni değiştiremez, etnos bir durum değil süreç ve hatta sonuçtur (Gumilyov, 2016: 102-104). Uzun soluklu etnogenez sürecinin sonucu ve yeryüzü biyosferinin bir parçasıdır (Gumilyov, 2016: 125-126).

Etnos doğarken çevreden etkilenir, daha sonra gücü taşıdığı zaman yöresini kendine göre değiştirir. Bu adaptasyon etnogenezin sosyal bir süreç olmadığını ortaya koyar, çünkü sosyosfer hareketleri doğanın değil, karşılıklı etkileşimin bir sonucudur (Gumilyov, 2016: 90). Bir uyum işareti olarak davranış kalıpları da etnos çevreye uyum sağladıkça biçimlenir. Örneğin X. yüzyılda Marmara Denizi kıyılarından Çin Seddi'ne kadar uzanan topraklar üzerinde yaşayan tüm halklar Türkçenin farklı lehçelerini konuşur. Bunun en önemli nedeni buradaki ticaretin gelişmiş olması ve Türkçenin ortak bir dil olarak ticarete kullanılmasıdır (Gumilyov, 2016: 100-101).

Gumilyov'a göre 'milli karakter' diye bir kavram yalnızca efsaneden ibarettir (Гумилёв, 2017: 377). XIX.-XX. yüzyıllarda bir Rus, kendine hakaret edildiğini düşündüğünde, özellikle de hakaret eden kişi bir knyaz,

boyar ya da subay ise, ona meydan okuyabilir miydi? Bunu yapsaydı başına neler geleceğini az çok tahmin edebilirdi. Korkunç İvan (1530-1584) döneminde tacir Kalaşnikov, karısına hakaret eden *opriçnik*⁶⁰ Kiribeyeviç'in yüzüne bir yumruk atar ve onu canı pahasına öldürür. O günün şartlarında bu davranış 'dürüstçe' bir eylem olarak kabul görür hatta Korkunç İvan, onu idam etmesi için cellada hazırlanmasını emredeceğini; ancak genç karısını ve yetimlerini bağışladığını, kardeşlerine de tüm Rusya'da ticaret ve gümrük vergisi olmadan rahatça ticaret yapabileceklerine izin verdiğini söyler. Çünkü Kiribeyeviç her ne kadar kendisinin güvenilir bir uşağı olsa da Kalaşnikov'un onu öldürmek için geçerli sebepleri olduğunu kabul eder (Лермонтов, 1989: 397-410). Bu olaydan üç yüz yıl sonra hakarete uğrayan Puşkin, Fransız subay Georges d'Anthes'i düelloya çağırır. Puşkin ve Lermontov'un yaşadığı çağda Kalaşnikov'un yaptığı alçakçadır, Kalaşnikov rakibini onurlu bir düelloya davet etmelidir. Diğer yandan günümüzde ise bu davranışlar neredeyse ortadan kalkmıştır. Örneğin ülkemizde XVIII. yüzyılda evli olmayan genç bir kız ve erkeğin rahatça dolaşması olanaklı mıydı? Peki, günümüzde dolaşabilmesi ahlaksızlık mı? Eskiden kalabalık aile tercih edilirken şu an çekirdek aile tercihi, bir yaşam tarzı değişikliği mi? 1276 yılında Karamanoğlu Mehmet Bey'in Türkçe kullanımı ile ilgili sözü normalden günümüzde farklı dillerin de öğrenilmesinin teşvik edilmesi bir kültürel yozlaşma mı? Ancak bizim aradığımız sorunun yanıtı şudur ki acaba günümüzdeki insanlar mı daha Rus ya da Türk yoksa geçmiş yüzyıllardakiler mi? Olaylar tek tek değerlendirildiğinde sanki farklı etnos ve davranış kalıplarından bahsediliyor gibidir. İşte kilit nokta tam da buradadır; değişen zamana, koşullara göre ortaya çıkan milli karakter değil davranış kalıplarıdır. Bu davranış kalıplarını da etkileyen başlıca unsurlar, hangi etnogenez safhasında bulunduğu ve passionar basıncın hangi seviyede olduğu ile sosyo-ekonomik ve çevresel koşullardır.

Gumilyov, tarih bilimi kapsamında asıl amacının herhangi bir zamandaki etnogenez safha sistemini araştırmak olduğunu paylaşarak *etnik taksonomi hiyerarşisi ve bir düzenin taksonomik birimleri* başlıkları altında genel bir kuramsal çerçeve çizer:

⁶⁰ Çar Korkunç İvan tarafından muhalif aristokratların mallarını müsadere etmek amacıyla kurulan gizli polis teşkilatı mensubudur.

Tablo 2: Etnik taksonomi hiyerarşisi ve bir düzenin taksonomik birimleri (Гумилёв, 2001: 152-153)

Etnik Taksonomi Hiyerarşisi	
Antroposfer	Tüm insan organizmalarının biyolojik kütlesi
Etnosfer	Daima dinamik etno-yöresel sistem unsurlarının birleşmesiyle oluşan bir mozaik antroposfer
Süper-etnos	Bir bölgede aynı zamanda ortaya çıkan ve kendini tarihte mozaik bir bütünlük olarak takdim eden etnoslar grubu
Etnos	Doğası itibarıyla, tarihsel zaman içinde belirli yasalara göre değişen kendine özgü davranış kalıplarıyla tüm diğer benzerlerinden ayrılan ve kendini onların karşısında konumlandıran kararlı insan topluluğudur.
Süb-etnos	Birbiriyle etkileşim hâlinde bulunan ve etnosu oluşturan yapının bir unsurudur. Etno-sistemin son evresinde (kırılma) basitleşmesiyle birlikte süb-etnosların sayısı bire kadar düşer (kalıntı olur).
Bir Düzenin Taksonomik Birimleri	
Konsorsiyum	Tarihsel kader tarafından bir araya getirilen insan grubu, tutunamazsa ya dağılır ya da konviksiyum hâlini alır.
Konviksiyum	Tek bir yaşam tarzı ve aile bağları tarafından bir araya getirilen insan grubudur. Kimi zaman süb-etnosa dönüşür; tarihin değil, budun betiminin inceleme alanına girer.

Etnosun çekirdeği olan ilk topluluk, bünyesindeki insanların birbirine karşı duyduğu '*bilinçaltı cazibe*' sayesinde bir araya gelir. Bu cazibe güçlendiği zaman etnik yapının temeli atılmış olur, daha sonra sosyal kurumlar oluşturulur. Ortak amaç ve tarihi kaderle birbirine kenetlenen bu çekirdek topluluğa *konsorsiyum* denir. Hepsinin uzun ömürlü olmadığı bu yapılar ya parçalanır ya da bir topluma dönüşür. Dış müdahalelere karşı koyan küçük bir grup aktivite gücünü kaybedinceye kadar var olur. Cazibe süredurumunu muhafaza ederek *konviksiyuma* dönüşür. Bu grup direnç gücü ölçüsünde bir süre daha ayakta kalsa da gücü tükendiğinde etrafındaki konsorsiyumlar tarafından yutulur (Gumilyov, 2016: 234). Konsorsiyumlar bireysel referans sistemidir; sınıf, cemaat ve dini gruplara benzemezler. Ancak siyasi ve kültürel aksiyon noktalarının yakalanmasını sağlarlar. Konsorsiyumların bir alt basamağında münferit şahıslar bulunur. Biraz daha

aşağıya inildiğinde bu şahısların hayatının bir bölümü, daha da aşağıya inilirse sonuçları önem arz etmeyen tesadüfi heyecanlar bulunur. Etnoloji ise konsorsiyumların olduğu düzeyde başlar (Gumilyov, 2016: 149-150).

İki ya da daha fazla konsorsiyum ve konviksiyum birleşimi dayanıklı değildir. Bu birlik ya parçalanır ya da süb-etnos olur. Süb-etnos gruplar, “*bir bütün teşkil eden etnosun bünyesinde yer alan ve onun birliğini bozmayan taksonomik birimlerdir*” (Gumilyov, 2016: 146). Süb-etnik düzeyde etnik temas ‘biz-onlar’ şeklindedir. Süb-etnoslar doğrudan gözlemlenebilir. Ortaya çıkışları farklı tarihsel nedenlere dayanır. Süb-etnik oluşumların nedeni etnik birliği korumaktır. Örneğin Osmanlı halkı imparatorluk bünyesindeki diğer süb-etnoslarla endogami yoluyla ortakyaşarlıklar oluşturarak dayanıklı ve uzun süreli etnik yapılar kurmuştur. Osmanlıları bir etnik bütünlük olarak ele alırsak Rum, Ermeni, Arap halkını da süb-etnos sayabiliriz.

Etnoslar daima temaslar sonucu oluşur. Etnos fenomeni bireylerin bedenlerinde değil, eylem ve ilişkilerinde şekillenir. Yeni bir etnosun doğuşu öncekinden farklı davranış kalıplarının bir sonucudur. Her etnos iki ya da daha fazla *substratın*⁶¹, yani daha önce var olan etnosların bir araya gelmeleriyle oluşur (Gumilyov, 2016: 192). Örneğin İngilizler; Angıl, Sakson, Danimarka, Norveç halklarının, Batılı Fransızlar ile savaşlarda eşlerini yitirmiş Kelt kadınlarının oluşturduğu karma bir etnostur. Büyük Ruslar⁶²;

⁶¹ Biyokimya enzimin etki ettiği bileşiktir (protein, karbonhidrat, yağ ya da şeker gibi) (Güven ve Güven, 2020: 82).

⁶² Büyük Ruslar (*великоруссы, великоросы, великороссы, великорусы, великороссияне*), Küçük Ruslar (*малоросы, малороссы, малорусы, малороссияне*) ve Beyaz Ruslar (*белороссы, белорусы, беларусы*) Doğu Slavları oluşturan halklardır. Küçük Ruslar ifadesi Bizans döneminden itibaren bugünkü Ukrayna, Polonya ve Beyaz Rusya topraklarını kapsayan ve Doğu Slavların güney-batı kolu için kullanılır. Oukraina (*Украина*) sözcüğü XII. yüzyılda sınır bölgeleri ve buralarda yaşayan halklar; XVII. yüzyıl ortalarında ‘Ukrayna’ olarak bir ülke adı için kullanılır. Çarlık Rusya’sının bir ayrılıkçılığı önleme politikası olarak bu sözcük yerine ‘Küçük Rusya’ ifadesi kullanılır. Beyaz Ruslar, Beyaz Rusya’nın çoğunluğunu oluşturan halktır. 1918-1922 yılları arasında Sovyetler Birliği’nde yaşanan İç Savaş’ın ardından bir kısmı Almanya, Amerika ve Kanada’ya göç eder. Günümüzde Polonya, Ukrayna, Letonya, Litvanya ve birkaç ülkede daha azınlık olarak yaşamlarını sürdürürler. Büyük Ruslar ifadesi Doğu Slavların kuzey kolları için kullanılır. İfadenin görülmesi, XV. yüzyılda Bizanslı din ve devlet adamlarının coğrafi anlamda kullanmasına kadar uzanır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda systemsiz olarak kullanımı devam eder. XVIII. yüzyılın sonuna doğru ‘Büyük Rusya’ yerine sadece ‘Rusya’ denmeye başlanır (Шенин, 1837: 263). XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla ülkedeki etnik ideoloji soruları çoğalır ve terim, kuzeydeki halklar için daha sık kullanılır. 1917 yılında çarlığın sona ermesiyle de terim anlamını kaybeder, daha önceleri yüklediği etnik değerini

Slav (Kiev Rusya'sından gelen Doğu Slavlar ile Batı Slavlar (Vyatiçler)), Türk (vaftizli Kıpçaklar ve Tatarlar), Moğol, Fin (Çud, Merya, Muroma, Ves) ve bu Fin kabileleriyle karışmış olan Ugor halklarının bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır (Гумилёв, 2001: 167). İki ya da daha fazla etnosun tek sosyal organizmada birleşmesi, farklı bir yaklaşım gerektirir. Aynı bölgede beraber yaşamak zorunda olan bu tür oluşumlara yazar *kseñiya* adını verilir. Bu halklar birbiriyle kaynaşmaz, örneğin İskandinavya'daki Norveç ve İsveç halkları gibi.

Süper-etnoslarsa belirli bir bölgede aynı zamanda ortaya çıkan; ekonomik, ideolojik ve askeri alan dâhil siyasi temaslarla karşılıklı ilişki içinde bulunan etnoslar grubudur (Гумилёв, 2001: 123). Süper-etnos da etnos gibi bütüncül bir sisteme sahiptir, etnostan bir derece daha üstte yer alır. Süper-etnosun üstünde de birkaç süper-etnostan oluşan hiperetnik bir oluşum da mevcut olabilir. İki ya da daha fazla süper-etnosun teması ise sancılı bir süreçtir. Her iki süper-etnos da birbirine dış geçirmeye çalışır ve çoğu zaman kanlı bir şekilde bir tarafın imhasına yol açar. Nadiren de olsa yan yana yaşayan süb-etnoslar olmuştur. Batı Avrupa Hristiyan Dünyası, Endülüs'ten Kaşgar'a İslam Dünyası, İslam'ın egemen olduğu dönem hariç Hindistan, Çin, Doğu Avrupa Hristiyan Dünyası, Bizans, Doğu Avrupa süper-etnik bütünlüğü olan Rusya, süper-etnoslardan bazılarıdır (Gumilyov, 2016: 182-184).

Gumilyov, son beş bin yılı gözlemlediğinde doğadaki antropojenik değişimlerle yeni etnosların ortaya çıkışları arasında bir ilişki olduğunu iddia eder. Etnosun yapısı ile üyelerinin davranış kalıpları biyolojik ve sosyal gelişmeler haricinde etnik-içi gelişmeler tarafından şekillenir. Etnos, gelişim sürecinde ele geçirdiği bölgelerdeki yeni şartlara uyum sağlarken kendi psikolojisini ve davranış kalıplarını da gözden geçirir, bazen de kırılmalar yaşar ve bu kırılmalar sonucunda yeni bir sistem kurulur. Böylece diğer canlı türlerinden farklı olarak *soy oluş*⁶³, etnogeneze dönüşmüş olur (Gumilyov, 2016: 247-249). İşte bir etnosun geçirdiği tüm etnogeneze süreçleri şunlardır:

yerine kültürel gelişmişlik anlamı gelir. Daha sonra günümüzde de geçerli olan *Rus* (*русский*) sözcüğü kullanılır (Шабаев, Жеребцов ve Журавлёв, 2012: 143).

⁶³ Bir canlı türünün geçirdiği evrim soy gelişimidir (filogeneze).

Tablo 3: Etnogenez safhaları (Гумилёв, 2017: 524)

Safhalar	Süresi (+, – 50 yıl)	Hâkim Emirler	Safha Geçişleri
Bölgedeki coğrafi koşulların ve etnosların ilk kaynaşması		Çeşitli	
Passionar yükseliş: kuluçka dönemi (gizli)	0-150	“Dünyayı ıslah etmek gerek, çünkü düzeni bozuk!”	Passionar itki: etnogenez sisteminin çalışma anı
Passionar yükseliş: açık dönem	150-300	“Biz büyük olmak istiyoruz!”	Doruk safhasına geçiş
Doruk safhası	300-600	“Kendin ol!” “Büyüklerden usandık!”	Kırılma safhasına geçiş
Kırılma safhası	600-750	“Biliyoruz, biliyoruz, her şey farklı olacak!” “Bırakın da yaşayalım, alçaklar!”	Eylemsizlik safhasına geçiş
Eylemsizlik safhası	750-1000	“Benim gibi ol!” “Bizden bu kadar!”	Silinme safhasına geçiş
Silinme safhası	1000-1150	“Bizim gibi ol!” “Bir günlük beylik beyliktir!” ⁶⁴	Hatra safhasına geçiş: yenilenme mümkündür
Hatra safhası	1150-1500	“Hatırla, mazi ne kadar güzeldi!” “Hâlimden memnun ol, trol!” ⁶⁵	Homeostaz safhasına geçiş: kalıntı
Homeostaz safhası (Dinamik denge durumu)	1500-	Emirlerin unutulması, yitirilmesi	Yeni bir etnogenezin doğması için etnosların coğrafi koşullar ile ikinci kez kaynaşması

⁶⁴ “Bir günlük beylik beyliktir” ifadesi “hoşa giden bir durum, kısa süre de çekici ve güzeldir” anlamında kullanılan atasözüdür (TDK, 2019: 349). Atasözünün Rusya’daki kullanımına şöyledir: 1937 yılında Rus Ortodoks Kilisesi’ne dönük soruşturmalar hız kazanır, cemaat tarafından o dönem kilisede görevli papaz Fyodor G. Nedosekin’e (1889-1942) diğer din adamlarının tutuklandıkları söylenir, kendisininse görevi bırakıp bırakmayacağı sorulur ve o: “Bir günlük beylik beyliktir, Tanrı’nın huzurunda olsam dâhi!” cümlesini kurar, sonrasında da bu cümle Sovyet halkı arasında popüler olur.

⁶⁵ Henrik İbsen (1828-1906), Norveçli oyun yazarı, şair ve çağdaş tiyatrunun kurucularındandır. *Peer Gynt* adlı oyununun ikinci perdesindeki Peer ile kral arasında geçen konuşmada geçen *trol*, İskandinav folklorunda korkutucu dev bir canavardır. Gumilyov’un insan değil de trol sözcüğünü tercih etmesinin nedeni, insanın yaşanan acı olaylar sonucunda değişip başka bir kılığa bürünmesi, trol’ün ise yalnızca kendi hâlimden memnun olarak değişmeden kalmasıdır. Bu sahneden esinlenen Gumilyov, cümlelere etnogenez tablosunda yer verir (İbsen, 1956: 54).

Etnogenez sürecinde bir etnos *yükseliş*, *doruk*, *kırılma*, *eylemsizlik*, *silinme*, *hatura* ve *homeostaz* safhalarından geçer. Etnogenez safhaları arasındaki geçiş öylesine yavaştır ki dönemin bireyleri bu geçişi fark edemezler bile.

Durağan bir etnosta *yükseliş safhasının* kuluçka dönemine geçilirken *passionar* basınç artış eğilimindedir ve hâkim emir “*dünyayı islah etmek gerek, çünkü düzeni bozuk!*” olur. İslah etme girişimi risklidir, çünkü etnos yeterli güç düzeyine ulaşamamışsa, *passionarlar* kendi kanlarında boğulabilirler ve etnos parçalanabilir. *Kuluçka dönemi* başarılı bir şekilde atlatılırsa *passionar* basıncın etkisiyle artık “*biz büyük olmak istiyoruz!*” sloganları atılmaya başlar. Kabuğuna sığamayan etnos üyelerini artık yeni bir safha bekler. *Doruk safhasına* geçiş yeni bir riski de beraberinde getirir. Hâkim emirler “*kendin ol!*” ve “*büyüklerden usandık!*” ifadeleridir. Herkes ‘büyük’ ve ‘başına buyruk’ olmak ister, bireysel çıkarlar toplumun önüne geçer, kanlı bir dönem olsa da kültürel gelişim artar, fetihler devam eder, *passionarlık* düzeyi zirveye ulaşır. Gumilyov, bu safhayı aşırı ısınan suyun buharlaşmasına benzetir. Bir etnos için en tehlikeli geçiş, hâkim emrin “*biliyoruz, biliyoruz, her şey farklı olacak!*” ve “*bırakın da yaşayalım, alçaklar!*” cümlelerinin olduğu *kırılma safhasına* geçiştir. Dönüşüm yaşanan bu dönemde *passionar* basınç hızla düşer, yalnızca kendilerinden usananların değil, *passionar* ve masum insanların da yaşamları tehlike altındadır. Etnosun ‘en iyi’ üyelerinin yok olması etnogenez sürecinin ivmesinin de aşağıya yöneldiğinin bir göstergesidir (Gumilyov, 2016: 400-401). Gumilyov, bu safhayı buharın soğumasına benzetir. *Kırılma safhasına* girdiğinde etnosun içyapısı basitleşir, direnci zayıflar. Etnosun en zor dönemi bu safhadır; çünkü *passionarlık* dolu *doruk safhasından* çıkmıştır, akıl ve düşüncenin öne çıktığı *eylemsizlik safhasına* geçiş yaşanacaktır. *Eylemsizlik safhası*, *kırılma safhasının* acı izleriyle başlar, yeniden birlik, dirlik sağlansın diye “*nasıl olduğu önemli değil, yeter ki bir sistem olsun!*” sözleri işitilir. Raflar hiçbir zaman okunmayacak kitaplarla dolar, kültür seviyesi artıyormuş gibi görünür. Bu dönemde maddi ve manevi değerler durağan bir seyir izler, *passionarlık* seviyesi ise düşüş eğilimindedir. Bu düşüşle birlikte toplumda ahlaksızlık ve zorbalık artar. Yayılımcı politika zayıflar, herkes kendi hâlinde yaşar, “*benim gibi ol!*” ve “*bizden bu kadar!*” emirleri işitilir. Doğa tahrip edilip teknofer

büyür; bu nedenle bu safha refah ve gelişim maskesiyle örtülüdür. Bu safha, soğuyan buharın önce sıcak sonra ılık suya dönüşmesidir (Gumilyov, 2016: 437-453). *Silinme safhasında* ise soğuyan su artık buz tutmaya başlar. Gumilyov, bu safhayı âdeta ‘*can çekişme*’ olarak görür (Гумилёв, 1984b: 191). Biyosferle ilişkisi kopan insan vahşileşir, nüfus azalmaya devam eder, uyumluların sayısı düşerken *süb-passionarların* oranı artar. Her alanda seri kırılmalar yaşanır, etnosun direnci de azalır. Bilimde özgünlük yerini derlemelere bırakır, rüşvet ve torpil artar, orduda isyanlar boy gösterir. Güvenilecek insan bulmakta zorlanılır, herkes birbirine şüpheyle bakar. Öfke, açgözlülük, tembellik içgüdüleri artar, disiplinli ve yetenekli bir asker kötü, hatta düşman olarak görülür. Demokratik yönetim anlayışı reddedilir, cahiliye dönemi yaşanır, çalışkan ve üretken kişiler tuhaf karşılanır, *süb-passionarlar* “*bizim gibi ol!*” diye kendi emirlerini yaratırlar. ‘*Keyifçi*’ insanlar çoğalır, silinme hızlı yaşandıysa ve etnosun etrafında saldırgan bir komşusu yoksa bazı bireyler “*bir günlük beylik beyliktir!*” diye tepki verirler. Elbette bu mutlu günler geçici ve aldatıcıdır, çünkü sistem yok olmuş ve asıl mutluluk mazide kalmıştır (Gumilyov, 2016: 455-469). *Hatura safhasındaki* insanlar aslında etnogenezin diğer süreçlerindeki atalarından daha az akıllı ya da zayıf değildirler, asıl değişen insanlar değil etnik sistem ve sistemi bir arada tutan ‘*passionar maya*’dır. Amaç, geleceğin tahsisi değil bugünün muhafaza edilmesidir, bu dönemde geçmişe özlem duyulur “*Hatırla, mazi ne kadar güzeldi!*” emri hâkimdir. Şiirler folklorla, resimler halk sanat motifine, kahramanlık hikâyeleri efsanelere dönüşür. Gelenekler muhafaza edilip etnosun yeniden canlandırılması istenir. Etnos içinde az miktardaki kültür adacıkları cehaletin gölgesinde kalır. En miskin konviksiyum üyeleri “*hâlimden memnun ol, trol!*” emriyle diğer etnos üyelerine herkesin kendi işine bakması, kimseye karışmaması ve hiçbir şeyi kafaya takmaması gerektiği mesajını verirler. Etnogenez sürecinin sonu yani *homeostaz safhasında* bireyler kendileri ve aileleri haricinde kalan yaşamdaki zaman kavramını yitirirler, geçmiş ve gelecek onları ilgilendirmez. Bir rahatlık yaşanır, idealler ve görevler aynı olsa da güç azalır. Bu safhada vatansever ve *passionar* insan azdır, topluma değişim aşılacak kişi nadirdir. Akıl ve hayal ikinci plana atılır. Etnos, tecrit edilmiş bir hâldeyse ve yakından bir *passionar* enerji geçmiyorsa uzun süre kalıntı etnos olarak var olabilir, aksi durumda

etnosu dramatik son bekleyebilir (Gumilyov, 2016: 470-476). Ya da yeni bir passionar patlama ile yeni bir etnogenez sürecine başlayabilir.

Yeni bir etnos, varoluşunu ilan ettiği an kendiliğinden dünya tarihindeki yerini alır. Yeni bir oluşum, eski geleneksel ve alışılmış düzen temsilcilerinin tepkisini çeker ve birtakım çekişmeler yaşanır. Yeni düzen savunucularının kazanması için toplumda *özgeci*⁶⁶ ahlakın var olması gerekir. Egoizmde birey ve aile, özgecilikte ise toplum çıkarları ön plandadır. Birey ve toplum çıkarları örtüştüğü sürece bir sorun yaşanmaz. Her iki etik kavramın birleşimi ile en uygun denge durumu oluşur. Özgeci kişiler toplumu bir bütün, egoistler ise bireysel olarak korurlar (Gumilyov, 2016: 173).

Etnos dil, din, ırk, coğrafi ortam, sosyal ilişkiler, bilinç, evrim süreci gibi unsurlar arasından 'keyfekeder' seçilen bazılarının karışımıyla ya da hepsinin birleşimiyle oluşur (Гумилёв, 2017: 267). Sayılan tüm bu bileşenler, olmazsa olmaz unsurlar değil birer parametredir. Gumilyov, tüm bu parametreleri coğrafi, sosyolojik, biyolojik, teknolojik gibi başlıklar altında toplar ve etnogenez sürecindeki en önemli unsur olan itkiye geçer (Şahin, 2006: 29. Yazar en başlarda bu itkiyi 'x faktörü' diye tanımlar, parametrelerin geçerli olduğu yerel değişimler yerine evrensel bir genellemeye ulaşmaya çalışır; bunu da etnogenezin tüm süreçlerinde geçerli olan x faktörü aracılığıyla gerçekleştirir.

Her yeni etnosun oluşum süreci uzun olmak zorunda değildir. Bazen ani bir sıçrayışa ihtiyaç duyulur. Nesillerin değişimi, biyolojik zamanın nedensellik ilkesiyle birbirine geçmiş olaylar zincirine bağlıyken; etnosun hayatı, biyolojik zamanın tarihsel zamanla örtüşmesine bağlıdır. İşte Gumilyov'un 'x faktörü' dediği işaretin popülasyonda tam da bu noktada ortaya çıkması gerekir (Гумилёв, 2001: 273). Aslında her etnos ortaya çıktığı zamanda bir popülasyondur, x faktörünün etkisiyle bölgeyi ele geçirir ve zamanla oraya uyum gösterir (Gumilyov, 2019: 15).

⁶⁶ Kişisel yarar gözetmeksizin başkasına yararlı olmaya çalışan (kimse), diğerkâm (TDK, 2019: 1869).

Etnosun oluşum süreci, bir evrim süreci değildir, etnogenезin *antropogenezden*⁶⁷ farkı da budur. Yeni bir davranış kalıbı icat edilemez, insanın elinde olmadan ortaya çıkar. Bu yeni oluşumu sadece farklı bir davranış kalıbı olarak kabul etmek ve iyi-kötü kavramlarıyla değerlendirmemek gerekir. Kabul edilmesi gereken bir diğer unsur da insanın elinde olmayan bir gücün bu davranış kalıplarına, doğal sürece yani etnogeneze etki ettiğidir. *Doğal seçim* süreci sonunda ortaya çıkabilecek yıkıcı etkiyi, kalıtım ya da gelenek işaretinin rolünü dengeleyen bir faktör vardır. Gumilyov bu faktöre ‘x’ harfini verir. *Excess yaklaşımı* (*концепция экцесса*), belirli zamanlarda etnogenез sürecinin seyrini değiştiren patlamalara yol açan enerji değişimlerinin doğal gidişatını bozan itki görüşüdür. Bu itkinin ardında sosyal gelişim, evrim ve formasyon değişimleri ile açıklanamayan bir güç yatar. O güç de, itkiyi tetikleyen unsur da x faktörüdür (Gumilyov, 2016: 254-255). İlk olarak bireylerde kendini gösteren x faktörü, şartlar uygunsuzsa tüm etnosu sarar, etnogenез sürecini başlatır ve yönetir. Gumilyov’un x faktörüyle kastettiği *passionarlık* itkisidir. Bilim insanına göre bu faktörün, itkinin ya da kuramın adı önemsizdir, asıl önemli olan işlevidir. Bu nedenle Gumilyov *Etnogenез ve Yeryüzü Biyosferi* kitabının ilk bölümlerinde ‘*passionarlık*’ yerine ‘x faktörü’ ifadesini kullanmıştır. X faktörü etnogenез süreci için olmazsa olmazdır. Etnogenез süreçlerini uyarıcı, canlandıran ve insanların harekete geçmesini sağlayan itki de bu x faktörüdür (Гумилёв, 2001: 169-170). Etnogenез ve *passionarlık* kuramları birbirleriyle bağlantılıdır. Etnogenез daha genel; *passionarlık*sa bireye, etnosa, yöreye özgü kanunlar sunar.

2.2. *Passionarlık Kuramı*

Etnosun yapı taşı olan insan, dünyaya yalnızca yaşamak değil, bir amaç uğruna yaşamak için gelir. Bu amaç, ihtiyaçlar çerçevesinde belirlenir: kimi zaman büyüme, kimi zaman bilgi, kimi zaman da yayılma ihtiyacı. Bir etnosta etnogenез süreci ile birlikte oluşan ortak değerlere ihtiyaç duyulur, bu ihtiyacı ortaya çıkaran da sözü geçen x faktörü yani itkidir. Alman filozof Friedrich

⁶⁷ İnsanın konuşmaya, çalışmaya başlamasından toplum içinde kendine yer bulmasından dış görünüşünün şekillenmesine kadar tüm tarihsel-evrim sürecidir. Kısaca insanlığın gelişim süreci olarak insan biliminin çalışma alanına girer (Kale, 2020: 8).

Engels (1820-1895), insan ihtiyaçlarının önemini ve tarihteki yerini daha çok maddeci bir anlayışla inceler. Ona göre toplumda birbirine zıt sınıfların oluşmasının nedeni başta açgözlülük ve para hırsı olmak üzere cimrilik, bencillik, yönetme arzusu ve kıskançlık gibi duygulardır (Engels, 2004: 99). Bu içgüdüsel duygular iyi ya da kötü olarak değil, ancak bunların sonuçları iyi ya da kötü olarak değerlendirilebilir. Örneğin şöhret duygusu bir kişiyi sanatçı, yönetme arzusu önemli bir politikacı ya da açgözlülük servet sahibi yapabilir. Buradan hareketle x faktörünün farklı bireylerde değişik şekillerde kendini gösterdiği sonucuna ulaşılabilir. Bir diğer Alman filozof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1883) de benzer görüşleri savunarak gereksinimlerin, çıkarların ve tutkuların insan davranışlarının yegâne hareket kaynağı olduklarını ve tarihe yön verdiklerini iddia eder (2001: 34). Hegel'de insanların çıkarları bireysel, Engels'in savunduğu Marksist ideolojideyse daha çok toplumsal tabanlıdır.

Gumilyov'un sözünü ettiği x faktörü yani itkinin ortaya çıktığı sırada eski etnosların kaynaşmasıyla yeni bir etnos ortaya çıkabilir. Etnos biyofiziğin, itki ise biyosferdeki canlı maddenin etkisi ile oluşan bir olaydır (Gumilyov, 2016: 272). Bu nedenle yeni bir etnos sistemi kurmak ve etnogenezin yeni sürecine geçmek için enerji patlamaları ile itkilere gereksinim vardır. Amerikalıların Kızılderilileri katli, Kaliforniya'da ve Alaska'da altın arama çalışmaları, Rus kâşiflerin Sibiryayı ele geçişi, Arapların Doğu Afrika'ya girişi saldırgan bir etnosun enerjisinin sonucudur. Bu olay, dinamik duruma geçen bir etnosun saldırganlık, çevreye ve yeni yaşam koşullarına uyum düzeyini gösterir. İşte bu dinamik duruma geçişi sağlayan itki, x faktördür. Gumilyov'a göre saldırganlığın altında yatan bu itki, insanın bilinçli olmadan eyleme geçtiği, çevreyi değiştirme, durağanlığı, var olan kuralları bozma arzusu ve yeteneğidir. İtki sonucu ortaya çıkan davranışların sonuçları her zaman öngörülemediğinden etnogenez süreçlerinde 'suç' ile 'sorumluluk' kavramları yoktur. Yapılan davranışların sonuçları, suç unsuru doğurur elbette, yoksa zaten bu durum Isaac Newton'un (1643-1727) *etki-tepki yasasına* da ters düşer (Gumilyov, 2016: 242-245). Bu yasaya göre evrendeki her etki, kendine zıt ve eşit yönde bir tepki yaratır. Gumilyov'un ifade etmek istediği şey ise her davranışın mutlaka bir

karşılığının ve sonucunun olacağı ama itkinin doğmasından bireyin sorumlu tutulamayacağıdır.

Gumilyov'un *Etnogenez ve Yeryüzü Biyosferi* kitabını yazış amacı, canlı madde enerjisinin etnogenez ve tarih süreçlerindeki birtakım sorulara yanıt olup olmadığını açığa çıkarmaktır. Bir maddenin durağanlığını bozan, onu harekete geçiren itme kuvveti, insan organizmasında ve psikolojisinde ortaya çıkan x faktörüne karşılık gelir. Gumilyov'un etnogenezi açıklarken değindiği x faktörü; değişen coğrafi ortam, toplumsal gelişim evrimleri, tarihe damga vuran değişimler, kültür seviyesinin yükselmesi ile düşmesi gibi tüm süreçlerde ve yeni ya da eski oluşum olsun her bir etnosun ortaya çıkmasının, yaşam sürmesinin ve yok olmasının arka planlarında etkilidir (Гумилёв, 2001: 297).

Gumilyov'un, etnogenez sürecini başlattığını savunduğu, genetik köklerinin bulunduğu, psikolojide ve davranışlarda kendini gösterdiği, tarihsel olaylarda büyük etkisinin gözlemlendiği ve adına x faktörü dediği engellenemez enerji ve itki *passionarlıktır*. Gumilyov daha önce bu genetik işaretin yol açtığı etkinin 'ihtiras' ya da 'tutku' (*passion*) gibi kavramlarla açıklanmaya çalışıldığını, ancak içeriğine tam olarak uymadığı için yeni bir terim aradığını paylaşır. Çünkü *passion* sözcüğü zayıf ya da güçlü istekler için kullanılabilir, ayrıca egoist ahlakın, hayvansal içgüdülerin, bozuk psikolojik durumların bir ürünü olabilir. Bu nedenle bilim insanı; hayvani istekleri, sağlıklı olmayan bir ruh hâlinin neden olduğu hastalıkları, sapkın davranışları hariç tutarak '*passionarlık*' terimini önerir (Gumilyov, 2016: 271).

Gumilyov'un Gizemi: Modern Rusya'da Biyopolitika, Avrasyacılık ve Toplumun İnşası (The Gumilev Mystique: Biopolitics, Eurasianism, and the Construction of Community in Modern Russia) adlı kitabın yazarı Mark Bassin'e (2016: 44) göre *passionarlık*, bilim insanının etnogenez kuramının anahtar kavramıdır. *Moskova Hatıraları (Moscow Memoirs)* kitabının yazarı Emma Gerstein'a (2004: 163) göre Gumilyov etnogenez sürecini etkileyen bir enerjinin varlığına kesin olarak inanıyordu ancak enerjinin kaynağının bilimsel dayanağını araştırıyordu ve diğer yandan Marksist görüşlerle örtüşmesi gerektiğinin de farkındaydı. Gumilyov, 1930'lu yıllarda hüküm süren Stalin döneminde toplumu arkasından sürükleyen, çalışkan, enerjik

'yeni Sovyet insanı' modelinden esinlenerek passionarlık kuramını oluşturur. Bilim insanının bu konu hakkındaki görüşlerinin olgunlaşması ilk olarak Norilsk Kampı'nda astrofizikçi Nikolay A. Kozirev'le tanışmasıyla başlar. Kozirev'den bir yıldızın oluşumunda sırasıyla çökme, genişleme ve yeni bir varlığa dönüşme süreçlerini dinleyen Gumilyov'un zihninde passionar enerji patlamaları belirir (Bassin, 2016: 44). Ayrıca Gumilyov, etnogenez süreçlerinde ve passionar patlamalarda kozmik enerjinin rolünün öneminin farkına varır (Игнатова, 2008: 778). Lefortovo Hapishanesi'nde güneş ışınlarının hücrelerine yansımalarını görünce "*şimdi passionarlığı anladım*" der (Akt. Bassin, 2016: 44). Araştırmacı Marek Wojnar'sa (2012: 125) karanlık bir hücrede passionarlık kuramının yaratıldığı düşüncesine karşı çıkar ve bu durumun bilim insanında, Gumilyov'un kendi ifadesiyle, passionarlık dürtüsünün ve enerjisinin ortaya çıkmasını sağladığını iddia eder. Bilim insanının passionarlık kavramına son şeklini vermesi 1965 yılında Vladimir İ. Vernadskiy'in (1863-1945) *Yeryüzü Biyosferinin ve Çevresinin Kimyasal Yapısı (Химическое строение биосферы Земли и её окружения)* kitabını okumasıyla olur (Беляков, 2013: 447-448).

Rus bilim insanı Vladimir Vernadskiy canlı organizmaları, kimyasal elementler tablosunda, enerji ölçü birimlerinde, uzay boşluğunda yer alan 'canlı maddeler' olarak ifade eder. Bu maddeler nefes alma, beslenme ve üreme yoluyla onları kuşatan çevreyle bağlantı kurar. Bir diğer deyişle canlı organizmalar, biyosferin fonksiyonlarıdır, yer bilimsel gücün hem büyük parçaları hem de belirleyicileridir (Вернадский, 1987: 45). Vernadskiy'e göre biyosferdeki canlı maddeler biyokimyasal enerji salınımı gerçekleştirir. Bu enerji, bitkilerin fotosentez için gereksinim duyduğu ve daha sonra besin olarak canlılara ulaşan enerjiyle aynıdır. Aynı şekilde, çekirgelerin sıçramasını, karınca ordularının yönetilmesini, büyük göçlerin yapılmasını bu enerji sağlar. İşte bu kozmik enerji passionarlık olarak etnosferdeki canlı organizmalarında ve etnoslarda bulunur (Вернадский, 1987: 287; Akt. Bassin, 2016: 48).

Vernadskiy'le benzer görüşleri savunan Gumilyov'a göre gezegende biyosfer tabakasının dengesi için uzaydan gelen enerjiye gereksinim duyulur. Bu durum insanlarda passionar enerjinin artmasına ve etnogenez süreçlerinin değişmesine neden olur. Etnogenez sürecinin mutlak koşulu olan bu enerji

passionarlıktır. Passionarlık bir organizmanın dış çevreden enerji emerek bunu aksiyon şeklinde dışarı vurmasını sağlayan organik kapasitedir. İşte bu kapasite, bireye kendini koruma içgüdüsünü dâhi unutturarak onun eyleme geçmesine yol açar. Bu nedenledir ki bu enerjiyle dolan passionar tipler çevrelerindeki insanları, etnosu ve doğayı değiştirmek için harekete geçerler. Passionarlık işaretine sahip kişilerin beyinleri yüksek gerilim tarafından kuşatılır, bu durdurulamayan enerji onları büyük olaylara ve değişimlere yol açmaya sevk eder (Gumilyov, 2016: 341-342).

Kozmik enerjinin biyolojik yansıması etnosta passionar, uyumlu ve süb-passionar tiplerin bedenlerinde görülür (Saifullin, Khayrullin, Garifullina, Zhdanov ve Saifullina, 2017: 40). Rusya ve Rus kültürü üzerine araştırmalar yapan Amerikalı bilim insanı Yvonne H. Howell, Gumilyov'un passionarlık kavramının 'mavi', yani kozmik enerji yönüne vurgu yapar. Howell'a (2016: 6) göre bilim insanı, etnosların ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında bilimsel bir açıklamaya gereksinim duyar ve bunu da passionarlıkla yapar.

Gumilyov, kozmik radyasyonu passionarlığın ortaya çıkmasının ana kaynağı olarak belirler ve tarihsel sürecin itici gücünü Dünya'dan Evren'e gönderir. *L. Gumilyov'un Etnogenez ve Passionarlık Kuramlarının Günümüzdeki Yorumu (Современное осмысление теории этногенеза и пассионарности Л. Гумилёва)* başlıklı çalışmanın yazarları Baymuhamed B. Jutdiyev ve Sergey G. Yemelyanov'a göre passionarlığın ortaya çıkması için passionar bir kişiliğe, siyasi iradeye, ideolojik temele ve bir devlet sistemine gereksinim vardır, bu nedenle Dünya dışı unsurlara başvurmaya gerek yoktur (Akt. Жутдиев ve Емельянов, 2014: 52). Kırgızistan Cumhuriyeti'nin ilk başkanı ve Rusya Bilimler Akademisi üyesi Askar A. Akayev'e (1944-) göre kuramını dönemin bilimsel verilerine dayandırma olanağı bulamadığı için Gumilyov, etnik enerjinin kökeni konusunda Dünya dışı bir kaynağa başvurmak zorunda kalır (kozmetik enerji). Ona göre yeryüzünde insanlarla bağlantılı olarak gelişen olayların gerekçelerini Dünya'da aramak gerekir. Bu bağlamda passionarlık 'topraklanmalı' ve insansı görünüme kavuşturulmalıdır (Акаев, 2011: 23).

Gumilyov'un passionarlık kuramı, çıktığı dönemde tam olarak anlaşılabilir ama yine de komünist doktrine muhalif bir yaklaşım olarak

görülür. Bilim insanının hocası Mihail Artamonov dahi kuramın ‘insanüstü’ yönlerine çok öfkelenir. Gumilyov’un doktrini, izin verilenle yasaklananın eşiğinde bir yerde bulunur (Мороз, 2010: 22-23). Sovyet Rusya’da kuram; davranışçı, aşırı biyolojik ve Marksizm karşıtı olmakla eleştirilir (Akt. Golabek, 2011: 18-19). Örneğin ünlü insan bilimci Yulian V. Bromley, sosyal unsurların önemine vurgu yapar ve Gumilyov’un kuramına şu sözlerle karşı çıkar:

“L. Gumilyov’un passionarlığı etnik tarihin itici gücü olarak sunma girişiminin başarısızlığını fark etmemek olanaksızdır... İnsanların fiziksel enerjilerini etkin olmakla özdeşleştirmenin temelsiz olduğu çok açıktır. Çünkü etkinlik, insanın ruhsal dünyasının belirli özellikleri ve sosyal unsurlar tarafından belirlenir” (Akt. Жутдиев ve Емельянов, 2014: 51).

2007 yılında kaleme aldığı *Rusya’nın Yeni Avrasyacılarının Çalışmalarındaki Uyarlaşma Söylemleri: Lev Gumilyov ve Aleksandr Panarin (The Discourse of Civilization in the Works of Russia’s New Eurasianists: Lev Gumilev and Alexander Panarin)* adlı çalışmasında İngiliz araştırmacı Frederick Matern, Avrasyacılığa odaklanmasının yanı sıra passionarlığın bilimsel temellerini de sorgular. Frederick Matern passionarlık kavramını kabul eder ancak bilim dünyasında kavram üzerine birçok tartışmanın yürütüldüğünü de ekler. Kavramın bilimsel altyapısının henüz oturmadığını belirten Matern’e (2007: 17) göre passionarlık, doğanın gücüdür ve bu yönüyle tarihin yol almasını sağlayan bir güçtür. Çalışmada yer verilen Panarin’se, çağdaşları gibi, passionarlığı kabul etse de onun ortaya çıkışını doğal unsurlarla açıklamaz. Çünkü Panarin’e göre “*insan, her şeyden önce, kültürden enerji alan ruhsal bir yaratıktır*” (Ильин, Панарин ve Ахиезер, 1996: 360).

Anlaşılabileceği üzere kuram, o dönem ülkede hâkim olan doktrine, yani etnosu sosyal bir olgu olarak görme eğilimine ters düşer. Çünkü bilim insanına göre etnik toplulukların davranış kalıplarını belirleyen gereksinim, daha doğrusu itki, doğal bir olgudur (Гумилёв, 1984b: 184). Bu itki, etnosun doğuşundan itibaren hep onunla birlikte var olur.

Gumilyov’a göre passionarlık itkisi bir çeşit mikro-mutasyondur. Bu enerjinin neden olduğu eylem ile sosyal koşulların yol açtığı sinir aktivitesi

ürünü birbirinden farklıdır. Sosyal etki sonucu ortaya çıkan tepki ve eylem, koşullar yok olunca silinirken x faktörü bireyde ve etnogenezi süreci uygunsuz etnos üyelerinde mutasyona neden olarak toplumda iz bırakır (Gumilyov, 2016: 343). Bilim insanı, mutasyonun biyolojik süreçleriyle etnogenezi açıklamak ister ve bu konuda Sovyet biyolog Nikolay Timofeyev-Resovskiy (1900-1981) ile birlikte çalışmaya karar verir. Ancak etnogenezi ve passionarlık çalışmalarının el yazmalarını gördükten sonra Timofeyev-Resovskiy, işbirliğinden vazgeçer. Çünkü etnosun biyolojik bir organizma olduğu görüşüne karşı çıkar ve passionarlık diye bir itkinin varlığına şüpheyle yaklaşır (Akt. Bassin, 2016: 51). Sovyet biyolog ve filozof Aleksandr A. Malinovskiy (1909-1996), passionar patlamayla etnosun kitlesel olarak mutasyona uğradığını kabul eder, ancak mutasyona yol açan kaynağın doğasının belirsiz olduğunu sözlerine ekler (Akt. Воронович, 2013: 40).

Tarihsel Bir Kaynak Olarak L. N. Gumilyov'un Kişisel Arşiv Dosyaları (Материалы личного архива Л. Н. Гумилёва как исторический источник) doktora tezinin yazarı Aleksey V. Voronoviç, Gumilyov'un en fazla tartışma yaratan çalışmasının passionarlık kuramı olduğunu ifade eder (Воронович, 2013: 34). Ancak passionarlık kuramına karşı çıkanların dahi Gumilyov'un bilimsel tartışmalar yarattığını, yeni fikirlerin ortaya çıkmasını sağladığını kabul ettiklerini belirtir (Воронович, 2013: 46).

1970'li yılların ortalarından itibaren Sovyet Rusya'da, tarihte her şeyin üretim güçleri aracılığıyla anlaşılacakları sesleri yükselmeye başlar. Tam da bu anı bekleyen Gumilyov insan-doğa ilişkisini yeniden kavramsallaştırıp tanıtır ve dünyayı anlamak için geliştirilen çağdaş yaklaşımlar arasına sokar (Bassin, 2016: 138-139). Tarihçi Dmitriy Shlapentokh'a (2012: 486) göre passionarlık kavramı zamanla Gumilyov'un felsefesinin merkez açısı hâline gelmeye, Rus dilinde yaygın olarak kullanılmaya başlar; ancak Gumilyov'u ve onun bilimsel düşüncelerini bilmeyenler kavramı tam olarak anlayamazlar. Bu konuda Rusya'da ve Rusya dışında birçok çalışma yapılır ve bu çalışmalar kavramın anlam kapsamının genişliğini gözler önüne serer.

Gumilyov üzerine doktora çalışması yapan John Austin (Muhammed Jamil) Brownson, passionarlığı 'doğuştan gelen etnik güdü' olarak değerlendirir. Brownson'a (1988: 421) göre etnosferdeki doğal ve sosyal

unsurlar arasındaki etkileşim, her zaman, enerjinin doğuştan gelen etnik güdülenme patlamalarını ve passionarlığı tetiklediği koşulların içinde olduğu ortama dâhil edilmelidir. *Putincilik: Rusya ve Batıyla Olan Geleceği (Putinism: Russia and Its Future with the West)* kitabının yazarı Walter Laqueur'e (2015: 9) göre passionarlık, “bir ulusun ya da bir grup insanın inançları uğruna fedakârlık yapmaya hazır olması” anlamına gelir. Rus tarihi ve kültürü üzerine araştırmalar yapan Francisco Martinez, passionarlık kavramının küreselleşmeyle zıtlık oluşturduğunu iddia eder. Araştırmacıya göre etnos, insan varlığının doğal bir biçimi ve passionarlık da doğal bir olgudur. Bu nedenle enerji patlamaları ve passionarlar, doğayı ve etnosun doğasını korumak için ortaya çıkarlar (Martinez, 2011: 15).

Rus araştırmacı Sergey N. Puşkin'e göre passionarlık bir enerji fazlalığı olgusudur. Çünkü yalnızca passionarlar dış ortamdan biyolojik enerjiyi en etkili şekilde emme yeteneğine sahiptirler (Пушкин, 2012: 202). Diğer insanlar fazla olan bu enerjiyi bedenlerine alamadıkları için dışarıya eylem olarak da veremezler. Ukraynalı tarihçi Mihail V. Masayev, bireyin tarihteki rolünün, Marksistlerin çoğunda olduğu gibi, kitlelerin tarihsel yaratıcılığıyla ortaya çıkmadığını, ancak passionarlarda etnos oluşturan unsura dönüşmesini görmenin şaşırtıcı olduğunu paylaşır (Мацаев, 2010: 179). Passionarlıkla mantıksız eylemleri birbirinden ayıran yazar, passionarlığın mantıksız bir fedakârlık gerektirdiğini, ancak mantıksız eylemlerin ve onların sonuçlarının nedeni olmadığını iddia eder (Мацаев, 2010: 179).

Gumilyov'un passionarlık kuramının anlaşılmasındaki zorluktan dolayı passionarlık üzerine çalışmalar yürüten araştırmacıların, kuramı farklı görüşlerle ve diğer bilim insanlarının çalışmalarıyla benzerlikler çerçevesinde ele aldıkları görülür. Gumilyov'un öz yaşam öyküsünü kaleme alan Valeriy Dyomin, Gumilyov'un passionarlık kuramını zihninde yaratırken Friedrich Nietzsche'den esinlendiğini iddia eder. Dyomin'e göre 1930'lu yıllarda Gumilyov, Nietzsche'nin *Böyle Buyurdu Zerdüşt (Also sprach Zarathustra)* kitabını okur ve *üstinsan (Übermensch)* kavramından kendi passionarlarını yaratma ilhamı alır (Дѣмин, 2007: 157-158). Nietzsche'ye (1970: 132-133) göre insan, sürekli kendini geliştirerek aşmalı ve *üstinsan (Übermensch)* mertebesine ulaşmalıdır. Passionar potansiyeli olanlarsa gerek genetik gerekse

sonradan kazanılan bilgi ve becerilerle sıradan insanlar arasından sıyrılıp içlerindeki enerjinin etkisiyle passionarlara dönüşmelidirler.

1968'den Sovyetler Birliği'nin Sonuna Kadar Rus Ulusal Sağı: Bir Söylem Analizi (Die russisch-nationale Rechte von 1968 bis zum Ende der Sowjetunion: Eine Diskursanalyse) kitabının yazarı Hildegard Kochanek, Gumilyov'un bilimsel çalışmalarının merkezinde bulunan passionarlığın 1970'lerin ilk yıllarında Fransa'da ortaya çıkan 'yeni sağ' görüşleriyle zamansal ve düşünsel benzerlikler taşıdığını iddia eder (Akt. Beisswenger, 2013: 88). Araştırmacı Meşdi İsmayilov, Gumilyov ile Alman filozof Johann Gottfried Herder (1744-1803) arasında benzerliğe vurgu yapar. Buna göre Herder, gerçeği zaman, mekân ve kuvvet (Kraft) birimleriyle, Gumilyov ise etnosların doğma, yükselme ve yok olma mantığını passionarlıkla anlamaya çalışır. Her ikisi de metafiziğin yardımına başvurarak sonuca ulaşmaya çabalar (İsmayilov, 2011: 98).

Bir diğer araştırmacı Roman Zakharenko, İngiliz evrimsel biyolog Richard Dawkins'in 1976 yılında yazdığı *Gen Bencildir (The Selfish Gene)* kitabının on birinci bölümünde yer verdiği *mem* ya da *meme* terimiyle passionarlığı karşılaştırır. Dawkins'e göre nasıl ki biyolojik izler genetik kodlarla nesilden nesile aktarılıyorsa kültürel ve sosyolojik kodlar da memler aracılığıyla sonraki nesillere aktarılır. 'Memetik' davranış kalıbına sahip olarak Sokrates'i örnek veren Dawkins'e (1976; Akt. Zakharenko, 2011: 5) göre, filozofun ölümü seçmesi normaldir, çünkü Sokrates, adının milyonlarca yıl yaşamasını tercih etmiştir. Zakharenko (2011: 5), arkalarında varis bırakmayan, gelecek kaygısı yaşamadan inandıkları hedef uğruna yaşamlarını feda eden passionarların davranış kalıplarının 'memetik' davranışlarla benzerlik gösterdiğini iddia eder. Çalışmasında, Gumilyov'un 'passionar basınç' dediği kavrama yakın olarak 'passionar çaba' ifadesini ortaya atar. Zakharenko (2011: 7) yeni kavramını, "*kişinin kendisinin ve akrabalarının maddi refahını iyileştirme amacı olmaksızın toplumsal öneme sahip sorunları çözme çabası*" olarak tanımlar. Araştırma yapmak (özellikle geliri sabit olan kişilerin), şiir yazmak, icat yapmak, gönüllü olmak, siyasi reformlar yapmak ve ordulara liderlik etmek, passionar çabanın somutlaşmış örnekleridir. Aslında Zakharenko'nun Gumilyov'la kesişim noktası bu çabaya sahip ve passionar kişilerin kendilerinden önce çevreyi ve çevresindekileri değiştirme,

ileriye taşıma amaçlarıdır. O yüzdendir ki yazar, çalışmasının sonuç bölümüne “dünyayı değiştirmek isteyen insanlar var olduğu sürece dünya değişecektir” diye not düşer (Zakharenko, 2011: 18).

Rus araştırmacılar S. A. Yurchenko (Yurçenko) ve N. Yu. Nikolaev (Nikolayev), Sovyet bilim insanları N. F. Gonçarov, V. L. Makarov, V. S. Morozov'un Dünya'nın kübik ya da on iki köşeli olduğu tezleriyle Gumilyov'un passionarlık kuramını bir araya getirir. Yurchenko ve Nikolaev'in (2019: 341) aktardığına göre; Gonçarov, Makarov ve Morozov'un tezleri çerçevesinden bakıldığında üçgenin köşeleri ve on iki köşenin bağlantı noktaları Dünya'nın iç çekirdeğindeki enerjiyi belirli yüzeylere aktaran iletkenleridir. Oluşan enerjinin, çıktığı yüzeylerdeki insanlar üzerinde etkisi vardır (Akt. Лачугин, 2005: 25-32). Bu üç bilim insanına göre Dünya'nın iç çekirdeğinin elektromanyetik etkisi, etnogenez süreçlerinde passionar enerji olarak açığa çıkar ve insanları eyleme geçirir (Yurchenko ve Nikolaev, 2019: 344).

Amsterdam Üniversitesi Tarih Bölümü'nde çalışan Danis Garayev, *Passionarlık Olarak Cihat: Said Buryatskiy ve Lev Gumilyov (Jihad as Passionarity: Said Buriatskii and Lev Gumilev)* adlı makalesinde passionarlığa cihat penceresinden bakar. Tarihinin aktardığı üzere ayrılıkçı Kafkas liderlerden Said Buryatskiy, Gumilyov'un çalışmalarını henüz küçük yaşlarda okur ve özellikle passionarlık kuramından çok etkilenir. Bunun nedeni onun, cihat anlayışı ve passionarlık arasında bir benzerlik görmesinden, ayrıca passionarlık sayesinde Hristiyanların da ruhuna dokunmayı amaçlamasından kaynaklanır (Garaev, 2017: 213). Buryatskiy'e göre Hz. Muhammed'in etrafındaki sahabenin kendini feda etmesi çok normaldir, çünkü o dönem ve hemen devamında passionarlık halifelüğün temel ilkesine dönüşmüştür. Ancak daha sonra passionarlık seviyesinin düşmesiyle Allah yolunda ölüm bir intihar olarak kabul edilmeye başlanır (Бурятский, 2009).

L. N. Gumilyov Tarafından Oluşturulan Bir Tarih Vizyonu (A Vision of History by L. N. Gumilev) başlıklı doktora tezinde Valeriy Filatov, Gumilyov'un passionarlık kavramının, “rasyonel öz-kontrolün ötesinde bir unsurun insanları olağanüstü şeyler yapmaya itmesi” anlamına geldiğini

belirtir. Yazara göre bu itici güç, Freud'un *libido* kavramından farklı olarak, onu etkilese de, cinsellikle bağlantılı değildir. Bu bağlamda passionarlık daha çok *super egonun* alanına girer (Filatov, 2003: 27).

Ukraynalı araştırmacı Nina V. Saprıgina, ünlü psikolog Abraham H. Maslow'un (1908-1970) ihtiyaçlar hiyerarşisi piramidinde kendini gerçekleştirme arzusunun kendini koruma güdüsünün üzerinde yer aldığını hatırlatır. Bir başka deyişle passionarlık ve kendini koruma güdüsü zıt değil aynı vektöre sahip unsurlardır (Сапрыгина, 2015: 75). Saprıgina, psikolojiyle passionarlığı biraraya getiren ilk araştırmacı olan Mihail İ. Kovalenko'nun passionarlık derecelerini uyum olgusuyla karşılaştırmasına da karşı çıkar. Kovalenko passionarları, uyumluları ve süb-passionarları sırasıyla aşırı uyumlu, uyumlu ve uyumsuz olarak nitelendirir (Коваленко, 1999). Ancak araştırmacıya göre passionarlar aşırı uyumlu olamazlar, çünkü çevreyi ve çevredekileri değiştirmeye çalışırlar (Сапрыгина, 2015: 75). Araştırmacının iddiası dikkate değer olmakla birlikte Gumilyov'un passionarları uyumlu olarak göstermesinin nedeninin, onların çevreyi ve çevresindekileri önce değiştirip sonra uyum sağladıklarını, ayrıca ortak idealler doğrultusunda etnos üyeleriyle işbirliği içinde çalışmalarını olduğunu da eklemek gerekir.

Gumilyov passionarlığın birey ve etnos davranışlarına etkisi ile diğer biyosfer unsurlarıyla ilişkisine olan etkisi üzerinde durur. Ona göre passionarlığın bir gen mi, zihniyet mi yoksa sinirsel etkinlik mi, doğal mı sosyolojik mi olduğu soruları önemsizdir. Çünkü her birey ve topluluk biyosferin bir parçasıdır. Doğa da insan vücudunda var olan bir canlıdır. İnsan bünyesinde madde hareketinin sosyal biçimi biyolojik, biyofiziksel ve biyokimyasal oluşumlarla iç içedir. Psikoloji, biyoloji ve fizyoloji ile yakından ilişkilidir. Örneğin adrenalin heyecan, korku ya da öfke doğururken cinsiyet hormonları lirizm ya da romantizm uyandırır. Gumilyov'un kastettiği, insandaki biyolojik değişimlerin, biyosferdeki canlı madde enerjisi ile passionar basınç etkisi altında gerçekleştiğidir. Aksi hâlde uyum sıkıntısı yaşanır, etnos değişen insan topluluklarını bünyesinde barındırmaz ve homeostaz safhasına geri gönderir (Gumilyov, 2016: 285-287). İnsan bedeninde anatomi, fizyoloji ve psikoloji ayrılmaz bir bütündür. İnsan, maddenin doğal ve sosyal hareketinin birleştiği bir laboratuvardır (Gumilyov,

2016: 232). O yüzden enerjiyi ve insan davranışlarını açıklarken de yalnızca bir bileşeni almak yanlış olacaktır.

Aslında doğa ve teknoloji, passionar ve sıradan enerji arasındaki farkı gösterir. Teknoloji ürünleri, insanın kendi eliyle bilinçli olarak yaptıklarıdır, insan emeği kesilirse süreç de sona erer. Ancak doğa bir noktaya kadar insanın elindedir, kendi kendine gelişir, sürekli bir süreçtir ve ilkesel olarak genellikle insan iradesi dışındadır (Gumilyov, 2016: 349). İşte passionar enerji de sürekli, doğal ve insan iradesi dışındadır. Örneğin bebekler yeni doğduklarında etnik alanın dışında yer alırlar. Ceninin çevresi enerji dolu bir biyoalanla çevrilidir. Bebek doğar, ilk ağlamasını gerçekleştirir, annesinden emdiği ilk sütle birlikte etnik alana dâhil olur. Daha sonraki yaşamında çevreyle temas ve etkileşim yoluyla bu alan şekillenir. Etnik alanın etkinliği, genlerden daha çok çevreyle ve çevredekilerle temas sonucu şekillenen biyoalan tarafından belirlenir (Гумилёв, 2017: 319). Başta psikanalizin kurucusu Avusturyalı nörolog Sigmund Freud olmak üzere birçok araştırmacı tarafından kişiliğin ilk 5-6 yılda büyük ölçüde şekillendiği iddia edilir. Bebeğin reflekslerinin genlerle oluştuğu kabul edilse de bunların çevre etkisiyle değişim ve gelişim gösterdiği ortaya konur (Özdemir, Özdemir, Kadak ve Nasıroğlu, 2012: 567-568; Sezer, 2010: 3; СИМОНОВ, 1975: 31-32; Yalçın, 2017: 54-55). Sonuç olarak bireyin etnik bilinci, genler değil biyoalan tarafından gelişir.

Etnik alan, coğrafi alan, bilinç, sinir sistemi vb. biyoalan unsurları arasında görülen frekans geçişleri titreşim dalgaları aracılığıyla gerçekleşir. İnsan bilimi ve ruh bilimi üzerine çalışmalar yapan Galina İ. Akinşçikova'ya göre organizmanın bu titreşimleri algılaması mümkün değildir çünkü insan, bunun için ayrı bir reseptör organa sahip değildir. Ancak bu titreşimler organizma üzerinde psikolojik ve nörolojik etkiler yaratır. Örneğin ayın ve güneşin jeomanyetik alan değişimlerinin yaydığı titreşimler insan organlarının çalışmasını etkiler (Акинщикова, 1977: 94-99). Buradan çıkarılacak sonuç şudur ki normal yaşamın bir ritmi vardır ve bu ritmi bozup yeni bir ritim meydana getiren alan ve etki değişimleridir. İşte passionar itki de bir enerji ve ritim değişimidir. Çeşitli alan değişimlerinin titreşimleri ve basıncı sonucu ortaya çıkan passionar itki, günlük yaşamın ritmini yükseltip yeni bir ritmin oluşmasına yol açar.

Aslında söz konusu değişimler bir bakıma ritim değişikliği-denge durumu sürecidir. Passionar patlama gerçekleştiğinde etnik alan mevcut ritmini kaybeder ve yeni bir ritim kazanır, bu ritim sosyosferi, bölgenin doğa koşullarını, etnos üyelerinin genetik kodlarını, gelenekleri, örf ve âdetleri değiştirir. Etnik alanda bulunan farklı düzeydeki frekans titreşimleri etnogeneze safha değişimindeki ortaya çıkan enerjiyle denge hâline gelebilir. Safha geçişlerinde passionar basınçla aynı oranda ritim düşer ya da yükselir, etnosun enerjisi dengeye gelir (Gumilyov, 2016: 324-327).

O hâlde etnos ve etnogeneze kavramlarını passionarlık enerjisi bağlamında tekrar tanımlamak gerekir: Etnogeneze bir enerji salınım süreci, passionarlık bu süreci besleyen enerjinin etkisidir. Etnogeneze süreci daha genel olsa da passionar basınç seviyesi, kültür, doğa koşulları vb. sürecin etnosa ve bölgeye özgü olmasına neden olur. Sürecin yapı taşı etnos ise, bir enerji fenomenidir, passionar enerjinin doğurduğu bir sistemdir. Etnos, insanlar sürüsü değil, eski kültürü imha eden etnogeneze başlangıcında gerekli bir unsur olan passionar itkinin var olduğu tarihsel zaman içerisinde ortaya çıkan dinamik bir sistemdir (Гумилёв, 1984b: 254). En uygun koşullar olsa dahi passionar itkinin ömrü 1200-1500 yıldır, diğer yandan yalnızca şanslı olan etnoslar bu süreci sonuna kadar yaşayabilir. Etnogeneze sürecini önceki kültürü yıkan passionar patlama başlatır. Kuluçka döneminin sona ermesinden doruk safhasına kadar geçen süre arasında, itkinin artmasıyla beraber, etnogeneze sürecinin sağlıklı yürümesi için sosyal bir yapıya bürünen konsorsiyum ortaya çıkmalıdır (Гумилёв, 1984b: 260).

Passionarlık, insanlar tarafından doğrudan görülemeyen bir olgudur ve etnogeneze süreci için olmazsa olmazdır. Önemli olaylar, passionar basıncın düşük ya da yüksek olduğu dönemlerde görülür. Eski dönemlerde yaşamış olan insanların passionar basınç seviyesini ölçmek zordur. Bir etnosun passionar basıncı, etnik sistem içinde var olan passionar sayısının, etnosu oluşturan kişilerin sayısına bölünmesiyle bulunur (Гумилёв, 1984b: 186). Etnosun etkinliği ve bu etkinlik sonucunda yaptığı işler, üyelerinin passionarlık seviyesi ile doğru orantılıdır. Seviye yüksekken etkinlik de üst düzeydeyken seviyenin sifıra düştüğü dönemlerde durgunluk ve eylemsizlik yüzünden etnosun karşı koyma ve etkin olma gücü yok olur (Gumilyov, 2019: 16). Passionar basıncın düşüşü, yükselişin başlangıcı ya da tam tersi olabilir.

Çünkü etnos-içi güç odakları arasında bir dengelenme yaşanıyor da olabilir. Passionarlığın azalış ya da artış derecesi, etnogeneze safhasının farklı dönemlerinin değil bir döneminin ayrıntılı incelenmesiyle daha net bulunabilir (Gumilyov, 2016: 289).

Passionarlık, dış müdahalelere gösterilen ve görece daha kısa süreli olan tepkilerden ya da kendini koruma içgüdüsünden farklıdır. Passionar tipler yaşamlarını bir amaca adanlar ve bu amaç için her şeyi yaparlar. Bu durum, incelenen dönemin passionar basınç seviyesi ile ilgili bize bilgi verir. Etnosun farklı etnogeneze safhaları da incelenerek passionar basınç eğrisine ve genel etnogeneze kanununa ulaşılır. Bu çıkarıma ulaşmak için olaylar tarihi bize çok yardımcı olur, çünkü özellikle olaylar tarihi madde hareketinin sosyal biçiminin yansımasıdır (Gumilyov, 2016: 286).

Çoğu etnos cılız bir passionarlık gerilimi ile yaşamını kalıntı olarak devam ettirir; yönetim tecrübesi, birikmiş enerjisi ve diğer sosyal unsurlar sayesinde yok olmaktan kurtulur. Hiç olmaması en kötü senaryo olsa da yüksek passionar basınç, etnosun daima çıkarına olan bir durum olmayabilir. Yüksek itki basıncı sonucu çıkan bir savaş tüm etnosu, coğrafyayı vb. etkiler. Tarlalar boş kalır, üretim düşer, kadınlar kocasız, çocuklar babasız kalır, sağlık sorunları artar, sağlıklı nüfus oranı düşer vb. Örneğin Bizans'ta bu yükseliş dört süb-etnosa bölünmeyle sonuçlanır. Rum Patrikhanesi, yani Batı, uzaklaşır, Doğu Roma bir Grek Krallığı'na dönüşür, Nestûriler doğuya göç eder, Monofizitler⁶⁸ ise Arap Halifeliği hâkimiyetine girerler (Гумилёв, 1984b: 263). Aynı yüksek basınç, Arap süper-etnosunda VIII. ve IX. yüzyıllarda isyanlar çıkmasına yol açar, halifelik parçalanır, Mısır'la ilişkiler kopar, İspanya ve Horasan elden çıkar. Avrupa'daysa XIV. yüzyılda Germenler passionarlık stokunu eritir, böylece hâkimiyetleri zayıflar. XIV.-XV. yüzyıllarda İtalya passionarlık enerjisini sanata, ticarete, dine vb. aktarırken Yüzyıl Savaşları'nda⁶⁹ İngiltere ve Fransa birbirini yok etme mücadelesi verir. Aynı dönemde Çek Hussiteler⁷⁰ ile İsveçli dağlılar

⁶⁸ V. ve VI. yüzyıllarda ortaya çıkan ve Hz. İsa'yı hem Tanrı hem de insan olarak tek bir varlık olarak gören Hristiyanlık inancısıdır.

⁶⁹ İngiltere Kralı III. Edward'ın Fransa tahtında hak iddia etmesiyle 1337 yılında başlayan ve 1453 yılına dek süren savaştır.

⁷⁰ Bohem dini devrimcisi John Huss yandaşlarıdır. Bugünkü Çek Cumhuriyeti'nde *Hussit* ya da *Bohemya Savaşları* (1419-1434) adı verilen askeri çatışmalarda rol oynarlar.

Avusturya ve Germanya'yı kana bulamaktadırlar. Passionar yükseliş, Hristiyan dünyası içinde çekişmelere yol açarak Batı'nın zayıflamasına neden olur. Diğer yandan fırsattan yararlanan, XIV. yüzyılda yükselmeye başlayan, Batı'ya oranla daha genç etnoslar olan Osmanlı ve Rusya giderek güçlenir. XVI. yüzyılda Polonya, XVII. yüzyılda İsveç Avrupa'nın liderlik sancağını taşıyan devletler olur. Otuz Yıl Savaşları⁷¹ tüm Avrupa'yı etkiler, Germanya nüfusunun dörtte üçü yok olur, Avrupa süper-etnos sistemi istikrarını kaybeder. Ancak XVIII. yüzyılda doruk safhasının aşırı ısınma dönemi sona erer, Hristiyan Avrupa'nın yerini Medeni Avrupa alır. Sömürgecilik önem kazanır ve gidilen ülkelerde çoğu zaman insanlık dışı eylemlerle aşırı olan passionarlık enerjisi harcanmaya çalışılır (Gumilyov, 2016: 421-422). Böylece passionar yükseliş yüzünden süper-etnoslar zamanla birbirleriyle mücadele eden etnosların ya da etnos olmaya çalışan konsorsiyumların yaşadığı bir sisteme dönüşebilir.

Gumilyov'a göre farklı zaman dilimlerinde farklı coğrafyalarda da olsa passionar isimlerin psikolojik durumları incelenerek etnos tarihinin kaynağı olan etnopsikolojiye ulaşılır. Bu nedenle bilim insanının araştırmasında psikoloji özel bir yer tutar, çünkü bireyin davranışlarını ortaya çıkaran güdü ve motivasyon, etnik davranış kalıplarını şekillendirir. Maddenin tüm hareketleri bir enerji sarf edilmesi sonucu gerçekleşir. Bu bağlamda insan davranışlarını etkileyen bir madde enerjisinin varlığı kesinse, o hâlde psikolojisini etkileyen ve yaşamını feda etme derecesinde kendini gösterebilen bir enerji de vardır. Hayvanlarda bu yüzden etnos oluşumu görülmez, çünkü hayvanlar, kendi kendine gelişen kurumlara ve maddenin toplumsal formuna sahip değildirler. O hâlde passionarlığın insan psikolojisinde belirlediği sonucuna varmak yanlış olmaz (Гумилёв, 1970а: 150-155).

Passionarlık, biyolojik bir işarettir, bireylerin bilinçaltında doğup toplumun bilinçaltında şekillenir. Passionar bir neslin ortaya çıkmasıyla etnosun eylemsizlik süredurumu bozulur. Kendilerinde var olan çevreyi değiştirme ve çevreye direnme eylemleriyle passionarlar, bir araya gelip konsorsiyumu oluştururlar. Ancak bu oluşum için etnos ve etnogenezi süreci

⁷¹ 1618-1648 yılları arasında Protestan-Katolik mezheplerinin birbirlerine üstünlük kurma amacıyla çıkarılan ve çoğu Avrupa ülkesinin katıldığı tarihin en uzun soluklu din savaşlarından biridir.

uygun zamanında bulunmalıdır. Sovyet budun betimci Viktor İ. Kozlov (1924-2012)'a göre, passionar tipler etnogenezin her safhasında mevcuttur, ancak dağınık hâldedirler. Etnos-içi yaşamın kurallarına ve geleneklerine karşı çıkan yüksek duygusal aktivite sahibi bu bireyler, farkındalık ve ortak bilinçle bir araya gelip konsorsiyum oluşturamazlarsa, etnosun diğer üyeleri tarafından ya dışlanır ya da öldürülürler (Козлов, 1971: 72). XIX. yüzyılda bu farkındalık ve bilinçli olma sorununu fark eden Puşkin, *Yevgeniy Onegin* poemasının sekizinci bölümünde görüşlerini şu dizelerle paylaşır:

“Ondan bahsederken neden bu kadar tahammülsüzsünüz?

(...)

Çoğu zaman yapılan işlere değil de

Boş konuşmalara bakıp kandıığımız için mi?

Yoksa aptallık, uçarı ve kötü olduğu için mi?

Önemli kişiler boş şeylere önem verdikleri için mi?

Yoksa sadece sıradanlığı tuhaf bulmadığımız

Ve onunla başa çıkabildiğimiz için mi?” (Пушкин, 2018: 116).

Yukarıdaki dizelerle Puşkin, öfke oklarını Onegin'e değil, halka çevirir. Vasatlığın, sıradanlığın kimseye tuhaf ya da yabancı gelmemesi gerektiğini, çünkü insanların kendilerinin de öyle olduğunu ifade eder. İnsanlar, sıradanlığa ve vasatlığa o kadar alışmışlardır ki etnosa yön verecek passionarları içlerinde barındırmazlar bile.

Bir etnosta passionarların rolü çok önemli de olsa sayıları belirli bir seviyededir. Her etnogenez süreci, etnosun passionarlık seviyesinin az ya da çok düşmesine neden olur. Savaşlarda birçok passionar kişinin ölmesi ile bu seviye gerilerken barış zamanlarındaysa seviye çok daha hızlı düşer. Çünkü barış dönemlerinde passionar bireylere ihtiyaç daha az olur, daha sakin, huzurlu ve rahat bir yaşam tercih edilir. Gumilyov, Gonçarov'un *Yamaç (Обрыв)* adlı romanında Vera'nın devrimci genç Mark Volohov'u severken toprak ağası İvan İ. Tuşin'i tercih etmesini bu duruma örnek olarak gösterir.

Passionar tipler, etnosa dışarıdan bir tehlike gelip onlara duyulan gereksinim yeniden artıncaya kadar etnos içinde sessizce yok olur giderler ve yoklukları fark edilmez (Gumilyov, 2016: 294-295).

Etnoslar insanın sinir sistemini ve bilincini etkileyen biyokimyasal enerji olan passionar itki sayesinde doğar, gelişir ve yaşam sürer, passionar gerilim sona erince de tarih sahnesinden kaybolurlar. Ancak bir etnosta passionarlığın tarih sayfalarında yerini alabilmesi için passionar sayısının çok olması gerekir, basınçları yüksek de olsa sayıları az olan passionarlar fark edilemeyebilir. O hâlde passionarlık bireye ve topluma özgü bir fenomendir. Etnogenez süreci uygun değilse ve sistemi harekete geçirecek güce sahip olmayan liderler baştaysa, lider sanılanlar yalnızca kahraman, halk ise kuru kalabalık olur. Passionar basınç bu iki unsur bir araya geldiğinde tarih tarafından kayda geçirilir. Rus kültür bilimci Konstantin G. Frumkin'e göre Gumilyov, popülasyon kalitesinin tarihsel olaylar üzerindeki etkisini inceleyen birkaç bilim insanından biridir. Eğer toplumda passionarların sayısı fazlaysa tarihsel başarı da o oranda fazla ya da tam tersi olacaktır. En önemlisiyse bu başarıda birey ve popülasyon bağlantısıdır, etnosun passionarlık basınç seviyesi uygunsuzsa bireylerin enerjisi görülür (Фрумкин, 2008: 19).

Passionarlık üzerine dünyada yapılan çalışmalar incelendiğinde bunların yalnızca tarih, coğrafya ya da ırk bilimi alanlarıyla sınırlı kalmadığı, birçok alana yayıldığı dikkat çeker. Rus araştırmacı Raisa O. Kenetova passionarlık itkisi için matematiksel bir modelleme yapmak ister ve passionarlar, uyumlular, süb-passionarlar, organizasyon, yöre, bilim ve teknoloji, kültür ve sanat gibi bileşenlerden oluşan yedi alt sistem belirler. Araştırmacıya göre her alt sistem birbirine bağlı hareket ederek passionarlık enerjisinin düşmesine ya da artmasına neden olur (Кенетова, 2016: 24).

Etnogenez sürecinde biyolojik unsurların önemini vurgulayan tarihçi Larisa R. Pavlinskaya'ya göreyse bilinmeyen bir zamanda bireyin DNA'sında etkin duruma geçen, çevredekiler üzerinde etkisi bulunan ve yerel gruplardan oluşan topluluğu etnosa dönüştüren genetik bir 'passionarlık mutasyonu' gereklidir (Павлинская, 2008: 57; Akt. Alymov, Anderson ve Arzyutov, 2018: 54). Mutasyona uğrama anı, enerji patlamasının sonucunda passionarlık

itkisinin ortaya çıktığı dönemlerdir. Passionarlığın işleviyse, etkilenecek insan organizmalarının büyük miktarlarda kozmik enerjyi emmesini, metabolizmada dönüştürmesini, daha sonra yoğun emek ve yüksek basınç için önemli bir kapasite yaratılmasını sağlamaktır (Bassin, 2009: 882). Genetik alanında araştırmalar yapan Aleksandr V. Bukalov, Gumilyov'un etnogenез kuramına göre passionar patlamayla oluşan bir etnosun 1200-1500 yıllık bir ömrü olduğunu, yani bu süreçte ortalama 50-60 neslin yaşadığını belirtir. Bukalov somatik hücrelerin⁷² 40-60 bölünmeden sonra bölünmeyi durdurduğunu göz önünde bulundurarak Gumilyov'un tezinin genetik kökenlerinin doğru olabileceğini paylaşır ve bu konudaki araştırmaların sürdürülmesi gerektiğini sözlerine ekler (Букалов, 2000: 34-36).

Mihail Kovalenko, 1999 yılında kaleme aldığı *Psikolojik Bir Fenomen Olarak Passionarlık (Пассионарность как психологический феномен)* adlı yazısında passionarlığa psikoloji penceresinden bakan ilk bilim insanıdır. Kovalenko, passionarların doğası gereği dinamik bir ruhsal yapıya sahip, iyimser, umut dolu ve çabuk öfkelenen insanlar olduğu sonucuna varır. Passionarların duygu yoğunlukları fazladır, öz-düzenleme becerilerini sürekli geliştirirler. Doğalarında kendilerini gerçekleştirme eğilimleri, yönetsel yetenekleri ve yetkinlikleri vardır (Коваленко, 1999; Akt. Сапрыгина, 2015: 74). Psikoloji alanında bilimsel çalışmalar yürüten Denis G. Davidov, passionarlık sözcüğünün yerine önerdiği ve 'güçlü', 'enerjik' anlamlarına gelen İngilizce *vigorous (вигоросность)* sözcüğüyle, yüksek derecede aktiviteye sahip, hedeflere ulaşmaya ve engellerin üstesinden gelmeye çalışan bir kişinin ruhsal niteliğini ortaya koymaya çalıştığını açıklar (Давыдов, 2008: 180-181). Üniversitede sosyal ve uygulamalı psikoloji alanında çalışan Nina Saprygina, psikologların passionarlığın bileşenlerini belirlemede henüz bir fikir birliğine varamadığı sonucuna ulaşır. Bilim insanı passionarlığı; hedef belirleme, yaratıcılık, kendini gerçekleştirme çabası, kişisel itibar ve fedakârlığın ana bileşenleri olduğu bir kişilik özellikleri sistemi olarak görür (Сапрыгина, 2015: 76).

⁷² Çok hücreli bir canlı organizmasında üreme hücreleri dışındaki diğer hücrelerdir (Lawrence, 2013: 624).

Rus araştırmacılar İrina V. Antonenko ve İgor N. Karitskiy, teknolojik atılımlar yapan ve inovasyon sürecini başlatıp yöneten kişilerde yüksek passionarlık basıncının olduğunu iddia eder. Ancak araştırmacılar başarı için sistemle bütünleşmesi gerektiğinin de altını çizerler (АНТОНЕНКО ve Карицкий, 2016: 10). Araştırmacıların açıklamaları passionarlığın bireyin olduğu kadar etnosun da bir özelliğı olduğu savını doğrular niteliktedir.

Avrasya Gelişim Bankası'nın eski insan kaynakları müdürü Valentina Bolyasnikova, Rusya ve Kazakistan'ın ortaklığında 2006 yılında kurulan bankanın faaliyetlerine passionarlık penceresinden bakar. Bankanın kuruluşunda birçok yöneticinin işlerini, şehirlerini kısacası yaşamlarını değiştirecek inandıkları ve heyecan duydukları yeni bir işe giriştiklerini paylaşır. Passionarlığın bulaşıcı olmasından yararlanarak bu inancı ve heyecanı gelecek nesillere aktarmak ve bankanın faaliyetlerini sürdürmek istediklerini belirtir (Болясникова, 2013: 40).

Rus araştırmacılar Natalya İ. Vyunova ve İrina N. Strebkova passionarlığı eğitim bilimleri alanına uygularlar. Çalışmalarında bir öğretim elemanının passionarlığının gelişim evreleri izlenir ve irkilim yoluyla passionarlığın meslektaşlarına bulaşmasının önemi vurgulanır. Araştırmacılar passionarlığın kalıtsal yönünden çok artırılabilir, sosyal yönü üzerinde dururlar. Belirledikleri ölçütlere göre öğretmenlerin passionarlıklarını değerlendiren araştırmacılar, Rusya'da yükseköğretim alanındaki yapısalcı passionar öğretim elemanlarının daha çok Ruslardan ve profesyonellerden oluştuğı sonucuna ulaşırlar. Bilim insanlarına göre yapısalcı passionarlığın geliştirilmesi için özel bir programın uygulanması, eğitimci olma sürecine önemli ölçüde etkinlik katabilir. Bu programla geleceğın öğretim elemanlarının ve program hazırlayıcılarının passionarlıkları artırılırken, pedagoji eğitimi süreci daha yaratıcı hâle getirilebilir (ВЬЮНОВА ve Стребкова, 2015: 47-48).

Araştırmacı İrina S. Zimina, *Pedagojik Sınıflandırma Sisteminde Passionarlığın Tipolojik Özellikleri (Типологическая характеристика пассионарности в системе педагогических категорий)* başlıklı makalesinde, passionarlığın yalnızca biyolojik olmadığını iddia eder ve etnografik, sosyal, psikolojik, biyolojik, pedagojik passionarlık kavramlarını

kapsayan bir passionarlık tipolojisi çıkarır. Yazar, Rusya'nın passionar insanlara gereksinim duyduğunu, bunun da eğitim yoluyla başarılabilirliğini ifade eder:

“Çağdaş Rusya'nın gelişmesi için aktif ve girişimci insanlara açık bir şekilde gereksinimi vardır. Eğitimin görevi böyle insanlar yetiştirmektir. Bu amacın gerçekleştirilmesi için L. N. Gumilyov tarafından keşfedilen passionarlık olgusu kullanılabilir. Ancak passionarlık üzerine araştırma yapanlar, kuramın içinde hem olumlu hem de olumsuz yönler bulmaktadırlar. Passionarlığın farklı bakış açılarıyla incelenmesi ve araştırılması, onun hem gelişim yollarının hem de sınırlılıklarının, toplumsal önem arz eden passionarlık niteliklerinin geliştirilmesi için yöntemlerin belirlenmesini sağlar. Enerji işletimine göre düzenlenmiş passionarlık tipolojisi, her insanın bireysel potansiyelini dikkate alarak, kişiliğin eğitilmesine ve geliştirilmesine yönelik belirli psikolojik ve pedagojik yaklaşımlara zaten bir çıkış yolu sunar” (Зимина, 2006: 115).

Araştırmasının sonuç bölümünde Zimina, çocuk yetiştirme sürecinde passionarlık niteliklerinin henüz küçük yaşlarda dikkate alınıp o doğrultuda eğitim verilmesini önerir. Buna göre; aşırı passionar çocukların saldırganlıkları, fanatizmi sınırlandırılmalı, ideal passionar olanların tüm passionarlık özellikleri geliştirilmeli, çocuklar sosyal etkinliklere dâhil edilmeli, süb-passionar çocuklarsa küçük gruplar hâlinde passionar bir liderin kontrolünde passionar etki alan içine alınmalı, bencil ve zararlı davranışları topluma yararlı etkinliklere dönüştürülmeli, bu çocuklara daima rehberlik hizmeti verilmelidir (Зимина, 2006: 122).

A. P. Çehov'un 'İvanov' Adlı Oyunu: Bir Edebi Bağlantılar Labirenti (Пьеса А. П. Чехова «Иванов»: Лабиринт художественных «сцеплений») adlı makalesinde Viktor G. Odinov, Çehov'un kahramanlarıyla passionarlık kuramı arasında bağlantı kurar. Çehov, İvanov'u 'kalabalıklar treninde' seyahat eden bir yolcuya benzetir. Yazara göre İvanov, Rus tarihinin belirli bir dönemini yansıtan ulusal bütünün bir parçasıdır. Passionarlık belirtileri olmasına rağmen kalabalığın içinde kaybolmasıyla o da 'Ruslaşmıştır'. Aşırı heyecanlı olma, kendini suçlu hissetme, kolay yorulma yazarın 'Rusluk' belirtileridir (Чехов, 1976: 115). İvanov'un yeni bir başlangıç için yeterli irade gösterecek gücü yoktur, Doktor Lvov'un enerjisi, gücü vardır ancak

onun da zihinsel ufku geniş değildir. Her ikisi de geçmişe özlem duyup, anı ve geleceği kaçırlar. Gumilyov, Çehov'un çoğu başkahramanının süb-passionarlardan oluştuğunu iddia eder. Doktor, öğretmen, toprak ağası her ne olurlarsa olsunlar bir şeyler hep eksiktir. Hayalleri passionarların, gerçekleri süb-passionarların düşünce ve davranışlarını yansıtır (Гумилёв, 1990b: 41). Sonuç olarak kahramanlar hep bir heyecan, uyanış beklemler. İşte Odinov' göre bu beklenti passionarlık itkisinin ortaya çıkmasıdır (Одинокоев, 2007: 101-102).

L. N. Gumilyov'un *Etnogenez Kuramı Rakursundan Ye. İ. Zamyatin'in "Attila" Tragedyası* adlı tezinde Aleksandr Yu. Panov'sa, Yevgeniy İ. Zamyatin'in (1884-1937) edebi ve eleştirel çalışmalarında yer verdiği tarihsel görüşlerin Gumilyov'la yakınlık gösterdiğini iddia eder. Zamyatin'e göre insanoğlunun enerji patlamalarıyla entropik süreçlerin üstesinden gelme gerekliliği, Gumilyov'un yeni bir etnos yaratan, entropi yasasını çiğneyen ve canlı organizmanın önlenemeyen passionarlık dürtüsüyle koşutluk gösterir. Zamyatin'in köklerini Antik Yunan'dan alan ve Türkçeye 'dalalet', 'sapkınlık' olarak çevrilen *yeretiklik* kuramına göre mevcut kurallar ışığında dönen dünyayı değiştirmek için kendi yaşamını feda eden bireyler, Gumilyov'un passionarlarıyla neredeyse aynıdır (Панов, 2009: 19).

Passionarlık yalnızca tarihte yaşamış olan bir kavram değildir, güncelliğini hâlâ korumaktadır. Baş redaktörlüğünü Andrey V. Şçerbakov'un yaptığı, D. İ. Mendeleyev Sosyo-Ekonomik Tahmin Enstitüsü'nün 2020 bülteninde passionarlık kavramının günümüzde ne anlama geldiği şu sözlerle açıklanır:

"Günümüzde passionarlık, maksimum enerjiyle dolmuş ya da tükenmekte olan enerjisiyle kendi düğümleri (zirveleri), alanları, motivasyon mekanizmaları ve eylemler bütünü olan bir ağ olgusu ve toplumdaki passionar alanın doğrudan bir ürünü olarak anlaşılabilir" (Щербакоев ve diğerleri, 2021: 55).

Aynı bültende Gumilyov'un tanımlarından ve kuramlarından yola çıkılarak *passionar farkındalık (пассионарная осознанность)* kavramı ortaya atılır. Yazarlar tarafından passionar farkındalık; *"cesaret ve yiğitlik,*

sanatsal özgürlük ve kahramanlık, daima kendi, yakın ve uzak tanıdıklarının yaşamını, anavatanını, halkını, ailesini koruması” olarak tanımlanır (Щербаков ve diğerleri, 2021: 55).

Passionarlık kuramını günümüze uyarlayan araştırmacı Rubin G. Sayfullin'e göre, bir toplumun çoğulculuk ve demokrasi derecesi, onu oluşturan bireylerin passionarlık seviyesine bağlıdır (Сайфуллин, 2020: 29). Araştırmacıya göre, önümüzdeki yıllarda Rus coğrafyasında başlayacak eylemsizlik safhasında passionar gerilimin optimal değerini sağlayan ve ana taşıyıcıları olan devlet ve sosyal gruplar arasında varılacak uzlaşma sonucu ülkeyi yönetecek otoriter bir rejim kurulmalıdır. Ancak bu yolla Rus süper etnosunun bütünlüğü ve huzuru korunabilecektir (Сайфуллин, 2020: 34-35).

Beyaz Rus tarihçiler Baymuhamed Jutdiyev ve S. G. Yemelyanov, günümüzde Gumilyov'un passionarlık kuramının etnik ya da biyolojiktan çok sosyolojik yönünün öne çıktığını, kurama daha çok sosyoloji ders kitaplarında yer verildiğini paylaşır (Жутдиев ve Емельянов, 2014: 51). Ayrıca yazarlar süb-etnos, etnos ve süper-etnos kavramlarına ilave olarak hiper-etnos terimini önerirler. Hiper-etnos terimi uluslararası hukuk, ekonomi, güvenlik gibi alanlarda kitlesel mücadeleyi öngören bir uluslar topluluğu olarak ortaya atılır. Hiper-etnosun rolü ise dünyanın her bölgesinde yaşamı tehdit edebilecek saldırgan yayılmacı eğilimleri bastırmak için örgütsel bir sistem yaratmaktır. Beyaz Rusya'nın bu sistem içindeki rolünün önemli olduğunu düşünen yazarlar, passionarlığın ülkenin ilerlemesine katkıda bulunacağı iddiasıyla çalışmalarını noktalarlar (Жутдиев ve Емельянов, 2014: 53-54).

Gumilyov'un kuramı popüler kültürde de kendine yer bulur, ideolojik ve ticari amaçlı bilim kurgu film ve kitaplarına ilham verir. Kozmik enerjinin etkilediği insanların doğüstü güçlere sahip olmaları, dünyada büyük olaylara imza atmaları insanlar tarafından ilgi görür (Bassin ve Kotkina, 2016: 69-71; Akt. Howell, 2016: 7). Passionarlık kavramı günümüz Rusya'sının kamusal alanında da kendinden söz ettirir. 2012-2020 yılları arasında kültür bakanlığı yapmış Vladimir R. Medinskiy (1970-), passionarlığın “*Rusya'da ve Rus felsefesinde doğduğunu*” vurgular, yerli yabancı birçok bilim insanının bu kuramdan yararlandığını ifade eder (Мединский, 2010: 468-469). Vladimir

V. Putin'se 2012 yılında Duma'da yaptığı bir konuşmada passionarlığa şu sözlerle değinir:

“Küresel gelişme giderek daha eşitsiz bir hâle geliyor. ...Kimin öne geçeceği, kimin dışarıda kalacağı ve kaçınılmaz olarak bağımsızlığını kaybedeceği yalnızca ekonomik potansiyele değil, her şeyden önce her ulusun iradesine, iç enerjisine, Lev Gumilyov'un belirttiği gibi, passionarlığına, ilerlemeye ve değişime olan yeteneğine bağlı olacaktır” (Путин, 2012).

Lev Gumilyov: Kaderi ve Fikirleri (Лев Гумилёв: Судьба и идею) kitabının yazarı Sergey Lavrov, passionarlık kuramıyla Gumilyov'un biyosfer ile tarih ve coğrafya bilimleri arasında köprü kurduğunu, Dmitriy Lihaçov'sa, üzerinde özellikle durduğu passionarlık kuramıyla birlikte Gumilyov'un başta Vladimir Vernadskiy olmak üzere Sovyetlerin büyük bilim insanları arasına adını yazdırdığını ifade eder (Akt. Воронович, 2013: 44).

Gumilyov'un passionarlık kuramından yola çıkarak passionarlığın belirtileri, passionarların özellikleri incelendiğinde birtakım ortak noktalar dikkat çeker. Çalışmamız kapsamında Gumilyov'un passionarlıkla ilgili tüm görüşleri ele alınmış, tarih, edebiyat ya da başka alanlarda kullanılabileceği düşünülen bir inceleme yöntemi geliştirilmiştir. 'Passionar tanı yöntemi' adını verdiğimiz bu yöntemle tarihte iz bırakmış önemli kişilerin düşünce ve eylemlerinin arka planında yatan nedenlerin açığa çıkarılması, tarihte karanlık kalan noktaların aydınlatılması amaçlanmıştır.

2.3. Passionar Tanı Yöntemi

Her etnogenez süreci, etnosun bazı üyelerinin doğayı ve sosyal çevreyi değiştirmeye karşı hissettiği engellenemez istekle başlar. Bu içten gelen güçlü istek, yani itki, passionarları çevreyi değiştirmeye, var olan kuralları yıkıp yeni kurallar yazmaya, etnosa dinamiklik katmaya sevk eder. Bu itkiye sahip bireyler, toplum çıkarlarını her şeyden üstün tutarlar, şartlar uygun hâle geldiğinde sistemin gelenek süredurumunu değiştirerek yeni bir etnosun doğmasını sağlarlar (Gumilyov, 2016: 271).

Bir etnos kurulurken passionarlara gereksinim duyulur. Çünkü passionarlar birleştiricidirler, kimseyi etnostan kovmazlar, aşırı derecedeki

enerjilerini hatta kimi zaman kendilerini feda ederek daha istikrarlı olan karmaşık yapıli sistem (konsorsiyum gibi) kurmaya çalışırlar (Gumilyov, 2016: 469). Passionar tipler, anavatanlarında hâlihazırda çalıştıkları işlerden sıkılıp, daha zor ve yüksek işleri arzulayıp, ne pahasına olursa olsun ona ulaşmaya çabalarlar. Gerekli koşullar oluştuğunda bireyler, hedeflerine varmak için belirli davranışlarda bulunurlar, böylece yeni yapının oluşumunu sağlarlar. Passionarlar farklı bir davranış sergileyemezler, çünkü onların bu davranışlarının temelinde passionar itki yatar.

İnsanoğlunun eylemleri kendini koruma, beslenme, üreme gibi temel içgüdüler tarafından şekillenir. Ancak passionarlık ters vektöre sahip bir içgüdüdür. Bireyi hatta bir nesli şöret, gurur, nefret gibi amaçlar uğruna feda etmeye iten bir güçtür. Sözü edilen itki, passionarların genetik kodlarında vardır. Bu itki uygun şartlar oluştuğunda bilinçaltında şekillenir, daha sonra davranışlara yansır. Davranışları ortaya çıkaran motivasyon, doğadaki madde enerjisinin ve passionar itkinin bir sonucudur. Bu enerjiler, fizyolojisini ve psikolojisini etkileyerek bireyin önce kendini, sonra etrafındakileri, ardından bir etnosu, ülkeyi, bölgeyi hatta dünyayı değiştirmesine ve harekete geçirmesine yetecek düzeyde olabilir. Böylece bu kişiler diğer etnos üyelerine ilham, etnosa yön, tarihe ise şekil verirler.

Sovyet tarihçi ve aynı zamanda Gumilyov'un öğretmeni olan Mihail Artamonov, passionarlık kavramını “*bir kahramanın ve kalabalığın kuramı*” şeklinde betimler (Akt. Беляков, 2013: 459). Gumilyov ise passionarları, kitleleri peşinden koşturan ‘kahramanlar’ olarak görmez, çoğunun sessiz sedasız ölüp gittiği bu kişileri ‘arkadan itenler’ olarak nitelendirir. Çünkü onlar sayesinde etnosun vasatlığı ve durağanlığı son bulur (Gumilyov, 2016: 301).

Gumilyov, passionarlığın ve passionar basıncın ne olduğunu açıkladıktan sonra tarihe geçmiş passionarlardan örnekler verir. Bilim insanı, tümevarım yöntemini kullanarak kuramını bireyler üzerinden açıklamasının ardından tüm etnosa uygular.

Tarihteki en büyük imparatorlardan Makedonyalı İskender (M.Ö. 356-323), doğduğu günden beri dünya hayatında istenecek her şeye sahiptir, Aristo

gibi bir felsefe hocasına bile. Bir bahane ile Trakya'ya saldırıp Persleri mağlup ettikten sonra Orta Asya ve Hindistan üzerine yürür. Diğer yandan uzun süren savaşlar Makedonya'da daha yoksul, yorgun, hasta ve mutsuz askerler ile ölüp gitmiş insanlar bırakır. Ancak bu kadar fazla savaş istememelerine rağmen İskender'in bir emriyle yine ölüm tehlikesi pahasına savaşır. İskender'de şöret tutkusu ve gurur olarak kendini gösteren enerji fazlalığı, bazen gereksiz savaşlara da yol açar. İskender'in önlenemez enerjisinin bir ürünü olan kararları, mantıksız görünse de, Helenizm ve Orta Doğu etnogenezi için çok önemli rol oynar.

Lucius Cornelius Sulla Felix (M.Ö. 138-78), Romalı zengin bir asildir. Rahatça yaşamak yerine kurmay subay olarak orduya girmeyi ve savaşlara katılmayı tercih eder. Hayali, doğuyu fethetmek ve İskender'den daha fazla şöhrete sahip olmaktır. Barikatlara miğfersiz saldıran Sulla, kendi ve etrafındaki passionar tiplerin kabiliyetleri sayesinde büyük başarılar elde eder, zaten sonunda da Roma'nın diktatörü olur.

Hristiyan reformcu bir Tanrı bilimci olan Çek Jan Huss (1369-1415), öğrencileri tarafından sevilen bir profesördür. Savunduğu görüşe göre, nasıl ki Fransa'da Fransızlar Almanya'da Almanlar birinci derecede önemliyse kendi ülkelerinde Çekler de öyle olmalıdır. İşkence edilerek öldürülmesinin ardından profesörün bu görüşleri halk tarafından iyice benimsenir. Hatta Çeklerin ayaklanıp Almanların üzerine saldırmalarında etkisi olur. O dönemde, ülkede Ortodoksluğa dönmek, milli bir kilise kurmak, çıplak gezmeyi yaygınlaştırmak gibi istekleri olan farklı gruplar vardır. Tüm farklı grupları Almanlara karşı yirmi yıl sürecektir savaşta (1415-1436) bir araya getiren ve zafer kazandıran unsur "*Almanları öldür!*" sloganı olur. Farklı talepleri olan gruplar ortak etnik zihniyet altında birleşip zafer kazanırlar.

Fransız General Napolyon Bonapart (1769-1821) ise, gençlik döneminde kariyer peşinde koşan fakir bir subaydır. Gösterdiği başarılar sayesinde general rütbesine yükselen, mevki makam sahibi olan ve zenginleşen, güzel bir kadınla evlenen Napolyon, rahat yaşamak varken neden diğer ülkelerle savaştan kaçınmaz? Elbette 1814 yılında Rus ordusu Paris'e girdiğinde "*Savaş değil ticaret istiyoruz!*" diye bağırarak Fransız burjuvazisinin bu soruya yanıt vermesi mümkün değildir. Her seferin gerekçesi farklı gibi

görünse de Napolyon'un davranışlarının altında yatan sebep dizginlenemeyen aktivite hırsıdır (Gumilyov, 2016: 274).

Anlatılan örneklerdeki kişiler, birer '*kitleleri peşinden sürükleyen kahraman*' tiplmesi gibi görünse de Gumilyov'un bu kişiler aracılığıyla anlatmak istediği, diğer etnos üyelerini belirlenen hedefe yönlendirebilme yeteneğine sahip kişilerin passionar olduklarıdır. Elbette bu durum her zaman aynı şekilde gerçekleşmeyebilir. Örneğin 1204 yılında Konstantinopolis'e saldıran Haçlılara karşı sadece V. Aleksios Dukas Murzuphus (1140-1205) ile yanındaki birkaç yüz gönüllü direnir, halk ise destek vermez. Gumilyov (2016: 279), bu örnekle etkili bir liderle etnosun passionarlık dereceleri arasındaki farkın başarıyı ve zaferi getirmeyeceğini açıkça gösterir.

Aynı şekilde fedakâr ve cesur askerler olmasaydı Yüzyıl Savaşları'nda memleketi Lorraine'de cepheleri dolaşır manevi destek veren, etkisi daha sonra tüm ülkeye yayılan, sonundaysa İngilizler tarafından yakalanıp cadı diye diri diri yakılan Azize Jeanna d'Arc'ın (1412-1431) enerjisinden söz edilemezdi. Büyük başarılar, bireysel passionarlar değil, passionar itki tarafından yönlendirilen ve etnosu harekete geçiren bir ruh sayesinde kazanılır (Gumilyov, 2016: 282). Buradan hareketle ülkemizdeki Kurtuluş Savaşı'nın Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşlarının liderliğinde bir ruh, yani Kuvâ-yi Milliye ruhu ile kazanıldığını söylemek yanlış olmaz. Etnosun passionarlığının yüksek olması yalnızca bir kişiye bağlı olmadığından verilen tüm örneklerdeki kişilerin etrafındaki bireylerin de yüksek passionar basınca sahip oldukları söylenebilir.

Passionar itkinin ortaya çıkmasıyla başlayan oluşum süreci, yani etnogeneze, etnos içindeki ilişkileri doğrudan etkiler ve onları sürecin seyrine göre şekillendirir. Gelişimin ilk safhasında etnos bünyesindeki herkes mevcut durumun korunmasını ister, hiçbiri değişikliğe sıcak bakmaz. Bu safhada ilişkiler aniden kopar. Mevcut düzene ve geleneklere isyan eden enerjisi yüksek, cesur, yetenekli, korkusuz öncüler belirir. Etnosun geleneksel yapısını oluşturan üyeler, passionarlardan oluşan öncü birlikleri çoğunlukla imha eder. Yaşanan bu değişim süreci ancak yoğun ve sürekli olduğu takdirde, takviyeye koşan passionarlar mücadeleyi kesintiye uğramaktan kurtarıp düşüncelerini kabul ettirebilirler (Gumilyov, 2016: 375-376). O andan itibaren etnosta

sayıları hızla artan bu kişiler toplumda yükselmeye, onların duygu, düşünce ve eylemleri etnosa yön vermeye başlar. Passionarların hâkimiyetinin artmaya başlamasıyla herkes onlara özentî ve hayranlık duyar. Passionarlarla birlikte etnos da büyür ve gelişir. Doruk safhasına gelindiğinde passionarları sahneden indirmek isteyen bencil kişilerin sayısı artmaya başlar. Yeteneğinden ve kişisel niteliklerinden dolayı etnosun en iyilerinin (passionarların) yok edilmesi etnogenezin düşüş ve sönüş belirtileridir. Bu yok edilme durumu belirli bir seviyede her düzeyde gerçekleşse de kırılma ve sonraki safhalar için daha somuttur.

Etnos üyelerinde passionarlığın üç derecesi bulunur: *passionarlar*, *uyumlu tipler* ve *süb-passionarlar*. Bir etnosun passionar basınç seviyesi de bu üç grubun oranına göre belirlenir. Passionar itki, kendini koruma dürtüsünden büyükse kişi passionar, küçükse süb-passionar, onunla eşitse uyumlu olur. Passionar kişilere İvan Gonçarov'un Ştolts'u, Maksim Gorkiy'in Nilovna Pelageya'sı; uyumlu kişilere Tolstoy'un Andrey Bolkonskiy'i; süb-passionarlara ise XIX. yüzyıl Rus edebiyatının gereksiz insanları, XX. yüzyılın burjuvası ile diğer 'serseri' ve 'soysuz' kişiler örnek verilebilir.

Her insan belirli bir passionarlık seviyesiyle dünyaya gelir. Kabiliyetli olsun ya da olmasın herkes passionar olabilir. Passionarlık dışsal değil içsel bir fenomendir. Bir kişi passionar olsa da iyi-kötü, yapıcı-yıkıcı ya da kahraman-bozguncu olabilir. Bireyin passionarlık basınç seviyesi artarsa hâl ve hareketlerinde sertleşme ile keskinleşme, düşerse insan sevgisi ve şefkat, ardından sorumsuzluk ve görev ihmali, en sonunda da ahlaksızlık, suç işleme eğilimi sırasıyla gözlemlenir (Gumilyov, 2016: 445).

Passionarlık uygun koşullarda o bilince sahip insanlarda belirlediğinden kişinin kendisine, çevresine ve ülkesine büyük yararlar sağlayabilir; ancak passionarlık bilinci, doğru hedeften ve kontrolden çıkarsa aşırı ısınma meydana getirip yıkıcı olabilir. Mevcut durumda uyumlu kişiler belirli bir noktaya kadar sistemi idare edebilir. Bu kişiler, etnosta âdeta bir denge görevi görür, hatta dış müdahale olmadığı sürece etnosu yönetebilirler.

Etnos içinde daima negatif passionarlık taşıyan kişiler de bulunur. Bu kişilerin eylemlerini zıt yönlü passionar dürtü yönlendirir. Bir etnosta negatif

ya da azalan passionarlığın üç derecesi vardır: *serseriler*, *serkeş askerler* ve *soysuzlar*. Gumilyov'un *süb-passionarlar* dediği bu kişilerin sınıflandırılmasında sayı daha da artırılabilir. Bunlar aynı zamanda passionarlıktaki üç derecenin en alt halkasını oluştururlar. *Serseriler* ile profesyonel (paralı) askerler *süb-passionarlara* en güzel örneklerdir. Bunların etnos içindeki oranını ise etnogenez süreci belirler (Gumilyov, 2016: 300-302). Araştırmacı Vügar İmanov'un (2005: 150), "*uyumlu, süper-aktif olmayan insanlar*" olarak tanımladığı *süb-passionarlar* aslında toplumun uyumunu, *passionarların* aksine, kötü anlamda bozarlar. Etkinlik düzeyleriyle ilgili net bir çıkarımda bulunmak zor olsa da kesin olan bir şey etkin olma durumlarının çoğunlukla etnosun zararına olduğudur. Etnosta zıt yönlü *passionar* itkiye sahip bireylerin (muhabirler, katiller, *serseriler*, *serkeş askerler* ve *soysuzlar*) bulunması normal bir durumdur. Sistemin *passionarlık* geriliminin düşmesiyle sayıları artan bu tipler "*kendin için yaşa!*" sloganıyla devletin sırtında yük durumundadırlar. *Passionarlar* gibi yüksek idealleri ya da dünyayı değiştirme hevesleri yoktur, ancak bu bireyler, etnosların tarihlerinde önemli roller üstlenebilirler. Bu kişilere XIX. yüzyıl Rus edebiyatından 'gereksiz insan', XX. yüzyıldansa burjuva tiplerini örnek verilebilir.

Etnogenez sürecinin başlangıcı, bir etnosa mensup insanlardaki *passionar* basıncının belirli bir seviyeye aniden çıkmasıyla gerçekleşir; yükseliş safhasında, doğal nüfus artışı ya da *inkorporasyon*⁷³ sayesinde *passionarların* sayısı hızla artar; doruk safhasında, *passionarların* sayısı azalır ve *süb-passionarlar* ortaya çıkar; kırılma safhasında, *passionarlar* ortadan kaybolurken yerlerini *süb-passionarlar* almaya başlarlar. *Passionarlar* olmadan *süb-passionarların* yoğunlukta olduğu etnos ya tarih sahnesinden silinir ya da kalıntı hâlinde yaşam sürer (Gumilyov, 2016: 304). Etnosun bünyesindeki *passionar*, *uyumlu* ve *süb-passionar* bireylerin denge hâlinde bulunması yapıyı güçlü kılar. Etnosta *passionar* bireylerin fazla olması yapıya esneklik kazandırır, çünkü çözüm odaklı düşünce yapıları sayesinde *passionarlar*, zor zamanlarda dahi çıkış yolu bulurlar. Örneğin yükseliş ve doruk safhalarında sistem çok esnek olduğu için bir etnosu yıkmak, boyunduruk altına almak neredeyse olanaksızdır. Ancak safha geçişleri sırasında sağlanan denge kolayca bozulup etnos dış müdahalelere açık hâle gelebilir. Gumilyov (2016:

⁷³ Başka etnoslarla kaynaşma, onları kendi bünyesine katma anlamındadır.

398-409), etnosun geçişler sırasındaki durumunu, yılanın deri değiştirmesine benzetir; nasıl ki bir yılan derisini değiştirenken güçsüz ve korunmasız ise, etnos da ruhunu, yani hâkim emri ve davranış kalıbını değiştirenken aynı durumdadır.

Etnogenez sürecinin başlangıç safhasında etnosun yok edilmesi ya da boyunduruk altına alınması zordur. Bu dönemde *passionar* tiplerin yanı sıra uyumlu tipler de söz sahibidir, *süb-passionarlar* güçleri ölçüsünde olaylara katılır, işlerine gelmediği zamanlarda kabuklarına çekilirler (Gumilyov, 2016: 398). Yükselme aşamasında uyumlu tipler yüksek görev bilinçlerine göre hareket ederler. Doruk safhasında aşırı *passionar* basınç yüzünden en iyi *passionarlar* dahi yok olmaya başlarken, uyumlular varlıklarını devam ettirirler. Eylemsizlik safhasında önemlerini korusalar da silinme safhasında *süb-passionarların* sayısının artmasıyla uyumluların sayıları hızla azalır. Çünkü *süb-passionarlar* ve uyumlular arasında çatışma yaşanır, sistem direncini kaybeder, emsalsiz kültür unutulur ve homeostaz safha başlar. Bu safhada *süb-passionarlar* dikkati çeker, ta ki *passionar* itki yeni *passionar* tipleri ortaya çıkarıncaya kadar (Gumilyov, 2016: 432).

Passionarlık düzeyleri arasında geçiş olanaklıdır. Normal zamanda farklı *passionar* basınç düzeyine sahip olan etnos üyeleri savaş gibi önemli durumlarda *passionar* bir gruba dönüşür. Bu durum ortadan kalktıktan sonra herkes yine kendi *passionarlık* düzeyine geri döner. *Passionarlık* aynı zamanda bulaşıcıdır da, özellikle *passionar* tiplerle etkileşim içinde olan uyumlular kendilerini *passionar* olarak hissetmeye başlarlar. ‘Organik’ *passionarlar*, uyumlu kişileri ‘mayalarlar’. Bu durumdan özellikle savaşlarda faydalanılır (Gumilyov, 2016: 289). Herkes *passionar* olmasa dahi savaşta *passionar basınç alanı* olarak ifade edilen bir elektromanyetik alan oluşur, bu alanın etki çapının ölçüsünde *irkilim*⁷⁴ yoluyla her bireye *passionarlık* aşılanır. Bu alan dışında bulunan kişilereyse enerji yeteri kadar etki etmez, mesafe arttıkça basınç-etki alanı zayıflar. Gumilyov, 1796 yılında Avusturya ve Fransa orduları arasında Arcole Köprüsü üzerinde verilen savaşı bu duruma örnek gösterir. Köprüyü aşmak için Fransız askerleri üç kez taarruz eder,

⁷⁴ (İndüksiyon): Manyetik ya da elektromanyetik alan yardımıyla cisim içinde elektrik akımının oluşturulmasıdır. Bir çevrimden geçen miktarısal akım değişiminin, o çevrimde uyardığı yük-süren kuvvet, ani doğuşumdur (Nasuhoğlu, Bingöl, Gür, İnan ve Ünal, 1983: 112).

ancak başarılı olamazlar, bunun üzerine Fransız General Napolyon Bonapart bayrağı alır ve öne atılır. Komutanlarını gören Fransız askerleri ucunda ölüm de olsa mıknaşın çektiği demir tozları gibi düşman mevzilerine koşmaya başlar. Avusturya ordusuna kıyasla Fransız ordusu donanım ve eğitim yönünden çok daha zayıf olmasına rağmen galip gelen taraf olur. Çünkü rakip komutanın aksine Napolyon, askerlerinin arasına passionarlık tohumları ekmiş ve bu tohumlar da tutmuştur. 1799 yılında ise aynı şekilde Rus General Aleksandr V. Suvorov (1730-1800) Adda, Novi ve Trebbia savaşlarında Napolyon'u mağlup eder. Napolyon, ordusundaki Fransızları Vestfalyalı, Hollandalı, Saksonyalı askerlerden; Suvorov da ordusundaki Rusları Macar, Hırvat, Çek askerlerden daha fazla etkileme gücüne sahiptir. Gumilyov, bunun nedeni olarak da passionar ve uyumlu bireylerin birbirlerinden uzaklaştıkça *passionar rezonansın*⁷⁵ o derece düşmesini gösterir. Yazar, iddiasını Rus edebiyatından bir örnekle pekiştirir. 8 Temmuz 1880 günü bir derneğin düzenlediği etkinlikte söz alan Dostoyevskiy, Puşkin üzerine bir konuşma yapar, konuşmadan herkes çok etkilenir. Ancak daha sonra konuşma metnini okuyanlar aynı derecede etkilenmezler. Bunun nedeni, metnin dernekteki ortamda Dostoyevskiy tarafından okunmasıdır. Aynı şekilde bir sanat eserinin, sinema gösteriminin tiyatro sahnesindeki etkiyi uyandıramaması passionar irkilime verilebilecek bir diğer örnektir (Gumilyov, 2016: 291-293).

Rusya'daki Çağdaş Beşeri Bilimler Akademisi'nin kurucusu Mihail P. Karpenko ve arkadaşları passionarlığın psikolojik ölçütlerini *etkinlik, dürtüsellik, çevreyle ilişki, bir amaç arzusu, karşı eylem* olarak belirlerler ve psikolojik göstergelerini oluştururlar. Buna göre etkinlik ölçütüyle organizmadaki yüksek enerji, yüksek zihinsel aktivite, yoğun duygusallık, dinamik bir yapıya ve herkesle ortak düşünen bir mizaca sahip olma; dürtüsellik ölçütüyle passionar olduğunun bilincinde olmama, etik değerlerin eksikliği, kendini koruma ve üreme içgüdüsünü bastırma, aldatıcı bir amaç uğruna kendini feda etme, eylemlerinin sonuçlarını hesaplayamama, kendini koruma içgüdüsüne zıt değil dikey passionarlığa sahip olma kastedilir. Çevreyle ilişki başlığı altında passionarlığın insanın karakterinde ve davranışlarında kendini göstermesi, sosyal statüyle doğrudan bağlantıya sahip

⁷⁵ 1-Düzgün itmelerin etkisiyle bir salınım genliğinin artışı 2-Titreşim (TDK, 2019: 1979).

olmama, çevreye oranla daha saldırgan olma, diğer etnos üyeleriyle çatışma, insanlar üzerinde güçlü bir etki bırakabilme, etnosun davranış kalıplarını değiştirebilme, özgecilik ve egoizm arasında kalan bir ahlaka sahip olma, içe ya da dışa dönük olabilme, evlilik ya da aile kurumundan yoksun yaşayabilme olarak ele alınır. Bir amaç arzusundaysa güçlü irade, yüksek düzeyde öz-düzenleme, enerjinin faydalı eyleme dönüşümü, yetenekten bağımsız olma, yüksek motivasyon, güdülerin hiyerarşisini belirleme, kişilik yönetimiyle ve kendini gerçekleştirmeyle bağlantılı olma, yüksek uyum gösterme, bir hedefin var olması ve onun peşinden gidilmesi değerlendirilir. Son olarak karşı eylem ölçütünde yoksunluğa dayanabilme, koşullardan ya da çevreden etkilenmeme, uzun süreli aşırı strese ve gerilime karşı koyabilme, bir sorunun üstesinden gelebilme, onunla başa çıkabilme özellikleri verilir (Карпенко, Давыдов, Карпенко, Логинов ve Чмыхова, 2011: 40-41).

Passionarlığın belirtileri yalnızca psikolojik değil çok boyutludur. Tek bir boyuttan bakılması diğerlerinin gözden kaçırılmasına yol açabilir. Çağdaş diller ve kültürler üzerine çeviri çalışmaları sürdüren Sergey Tyulenev passionarları şöyle tanımlar:

“Aşırı biyokimyasal enerjiye sahip olan passionarlar kendi popülasyonları içinde hiperaktif hâle gelirler. Kendilerini çevreleyen her şeyi değiştirmek isterler ve bunu da yapabilirler. Kendi etnoslarına savaş açmış diğer insanlara karşı askeri faaliyetler ve seferler, uzak ya da yakın topraklara fetihler organize ederler. Büyük dönüştürücüler, ulusal ve dini liderler ya da passionarlıklarını bilime ve sanata harcarlarsa büyük bilim adamları ve sanatçılar olurlar. Passionarlar yaptıklarının sonuçlarını görmeye gereksinim duymazlar. Kendi hayatlarına ya da önderlik ettikleri kişilerin hayatlarına mal olsa dahi eyleme geçme arzuları bu gereksinimlerini ortadan kaldırır” (Tyulenev, 2011: 29).

Tyulenev’in sözlerinden de anlaşılacağı üzere passionar terimini kısaca tarif etmek ya da çevirisini yapmak zordur. Bu şekilde yapılan açıklamaların kapsamı dar kalabilir. Araştırmacının bu uzun tasviri dahi passionarların ancak dört beş özelliğine yer vermesine olanak verir.

Gumilyov’un passionarlık tanımı, passionarlara dair anlattıkları, öne çıkan örnekler ve yapılan çalışmalar incelendiğinde genel bir yaklaşım

geliştirilebilir. Bu yaklaşıma göre passionarların ortak özellikleri şu şekilde özetlenebilir (Gumilyov, 2016: 350-351; Гумилёв, 2017: 267-311):

- Herkes passionar olabilir. Passionarlıkta yetenek önemli değildir.
- Passionarlar bir sosyal grup içinde yoğunlaşmamışlardır, etnos içinde heterojen hâldedirler.
- Passionarlar, kendilerini koruma içgüdüsünden daha güçlü bir uyarıcıya, dürtüye sahip olan kişilerdir.
- Kendilerinin de kontrol edemedikleri yüksek enerjiye sahiptirler. Bu bastırılmayan enerji fazlalığı, passionarları harekete geçiren itici güçtür.
- Eylemlerinin karakterini ve yönünü belirleyen nöro-psikofizyolojik yapılarına göre hareket ederler.
- Yüksek sinir sistemi aktivitesine sahiptirler. Bilinçaltlarının, sinir sistemlerinin etkisiyle harekete geçerler. İsteseler de aksi şekilde hareket edemezler.
- Passionarların çıkış noktaları sayılan içgüdü ve passionar itkileri duyuşsal alanda ortaya çıksa da, bu alanın etkisiyle onları harekete geçiren aslında bilişsel alandır, bir başka deyişle zihinlerindeki düşünceleridir.
- Passionarların hâl ve hareketleri, tutum ve davranışları keskin, net ve serttir.
- Sıradan bir dış görünüşleri ve yaşam öyküleri vardır. Sıra dışı olan yönleri bilinçaltları ve passionar enerjileridir.
- Passionarlar, belirlenen hedef uğrunda insanüstü bir çaba sarf ederler, çetin mücadeleler verirler.
- Dünyada bir yaşam sürmek için değil bir amaç uğruna yaşamak için var olurlar.

- Yaşamlarını adadıkları işi, kendi varlıklarından dahi çok severler. Bu sevgi yalnızca bedenlerini değil ruhlarını da saran bir duygudur.
- Yüksek fedakârlık gösterirler, inandıkları uğruna yaşamlarını feda etmekten sakınmazlar.
- Yükümlülük ve sorumluluk üstlenmekten, inisiyatifi ele almaktan kaçmazlar.
- Sezgileri kuvvetlidir, geleceği görebilirler (süb-passionarlara göre ise kimse geleceği göremez).
- Bir durum karşısında ümitsizliğe düşmek, sitem ve isyan etmek yerine daima çalışıp bir çözüm yolu ve çıkış ararlar.
- Anlık, kısa süreli tepkiler vermezler. Amaca dönük, uzun süreli ve sonucu tehlikeli de olsa sonuna kadar sürdürülebilir tepkiler gösterirler.
- Cömerttirler, paylaşmayı ve duygudaşlık kurmayı iyi bilirler. Eğlenceyi dahi kendileri için değil öncelikle başka insanlar için isterler.
- Çevrelerindekiyle güçlü ve iyi ilişkiler kurarlar.
- Düşünce ve eylemleri, kendi ihtiyaçlar kümesi ile toplumunkinin kesişim kümesinde yer alır.
- Etnosun tamamını kapsayan ortak ideallere inanır, bencillikten ve bireysellikten uzak dururlar.
- Birleştiricidirler, kimseyi dışlamazlar. Etnos üyelerini uyum içerisinde ve birlikte ortak eyleme zorlarlar.
- Anti-egoist ahlak anlayışını sahiptirler, onlar için daima toplum çıkarları ön plandadır.
- Daima çevrelerindekielerin yardımına başvururlar. Bireysel kahramanlıklarla hiçbir yere varılamayacağını çok iyi bilirler.

- Kitleleri peşinden sürükleyen kahramanlar değil başarılı bir kitlenin parçasıdırlar.
- Kahramanlık peşinde koşmazlar, hedeflenen amaca doğru etnik zihniyeti harekete geçirebilme yeteneğine sahiptirler.
- Kalabalık kitlelerin cazibe merkezi hâline gelirler. Enerjileri, kitleleri mıknatıs gibi kendine çeker.
- Çevrelerinde hayranlık uyandırırılar. Özellikle etnogenezin bazı dönemlerinde yıldız gibi parlarlar.
- Kendilerini tarihsel zaman çizgisinin bir parçası, taşıyıcısı olarak görürler.
- Toplumdaki rolleri büyük olsa da sayıları daima sınırlıdır.
- Var olanla ve kazanılanla yetinememe durumları vardır. Kazanılan başarı ve zaferler hiçbir zaman onları durduramaz, fizyolojileri buna izin vermez.
- Kendi davranışlarının sonuçlarını tahmin edemezler, çünkü içlerindeki enerji ve bunun sonuçları önceden kestirilebilen olgular değildir.
- Kanunlardan, kurallardan, örf ve âdetlerden daha güçlü içsel basınca sahiptirler.
- Çevreye karşı direnç gösterirler. Alışılmış olan ortama, yaşama, kanunlara vb. isyan ederler, etik normlara çok bağlı değildirler.
- Çevrenin agregat yapısının süredurumunu bozma yeteneği ve isteği vardır. Onların asıl amacı etnosun gelenek sistemini bozup durağanlığına son vermektir.
- Vasatlığa, eylemsizliğe ve vurdumduymazlığa asla tahammülleri yoktur.
- Etnogenezin özellikle ilk safhalarında çoğu zaman diğer etnos üyeleri tarafından istenmezler, 'baş ağrısı' olarak görülürler.

- İlk bakışta mantıksızmış gibi görünen sıra dışı eylemlerde bulunurlar.
- Savaşlarla, mücadelelerle doğaya birtakım zararlar verseler de passionarların sonuç olarak biyosönozu tahrip etmeleri sınırlıdır.
- Genelde genç yaşta ölürlere, gelecek nesil tasaları yoktur, çoğunlukla arkalarında varis bırakmadan yaşamları son bulur.
- Passionarlar şöhret olma, hükmetme, servet yapma arzusu peşinde koşabilirler, çünkü bunlar bazı passionarlık belirtileridir.
- Passionarlar kahraman ya da cani, iyi ya da kötü olabilirler. İyi ya da kötü eylemlerde bulunabilir ve suç işleyebilirler.
- Çağdaş medeniyetlerin yaratıcısı ve taşıyıcısıdır. Gumilyov'a göre piramitlerin inşası, Amerika'nın keşfedilmesi, yer çekiminin bulunması, önemli mabetlerin yapılması, Ay'a çıkılması gibi tüm önemli buluş ve gelişmeler passionarlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Onlar olmasaydı çağdaş Alman, Fransız, İngiliz Türk ya da Rus toplumlarının yerine ilkel kabileler yaşardı.

Sonuç olarak etnogenezin her safhasında passionar, uyumlu ve süb-passionar kişiler vardır, bu kişilerin oranı bir etnosun passionar basınç düzeyini gösterir. Passionarların sayısı yükselme safhasında en hızlı artarken en keskin düşüş etnogenezin son aşamasında görülür. Passionarlığın bireyde doğuşuyla ilgili özel bir durum yoktur, herkesin içinde bu enerji vardır; ancak kiminde hiç açığa çıkmaz, kiminde aşırı olur, kiminde ise zıt yönde etki yapar. Passionarlar bilinçaltılarının, sinir sistemlerinin engellenemeyen enerjisiyle harekete geçer, çevrelerini ve çevrelerindekiileri değiştirirler. Yüksek idealleri vardır ve bunların uğruna yaşamlarını riske atacak kadar fedakârdırlar. Kısacası toplumun öncüleridirler, halkın peşinde koştuğu kahraman olmayı değil başarılı bir etnosun üyesi olmayı tercih ederler. Diğer etnos üyelerinden ayrılan birtakım zihinsel aktiviteleri ve eylemleriyle yerel, ulusal, bölgesel ya da evrensel gelişmelere öncülük ederler.

Tezimizin bir sonraki bölümünde etnogenez kuramı Rus tarihine, passionar tanı yöntemi ise I. Petro'nun düşünce ve eylemlerinin analizine

uygulanmıştır. Etnogenez kuramı sayesinde Rus tarihine bütüncül bir bakış kazandırılması ve bazı karanlık noktaların aydınlatılması, passionar tanı yöntemiyle I. Petro'nun passionar olup olmadığının ortaya konması amaçlanmıştır. Böylece Rus tarihine ve edebiyatına farklı bir bakış açısı kazandırılması planlanmıştır. Bu kapsamda tarih-kültür bağlantısı kurulmuş, XVIII. ve XIX. yüzyıl Rus edebiyatında Petro temasına ve imgesine yer veren edebi eserler passionar tanı yöntemiyle analiz edilmiştir.

3. RUS EDEBİYATINDA PASSİONAR TANI YÖNTEMİYLE BİR İNCELEME: I. PETRO

3.1. Rus Etnogenezine Kısa Bir Bakış

Yeryüzünde var olan ya da daha önce tarih sahnesinden silinmiş tüm etnoslar etnogenez sürecini yaşamışlardır ya da hâlâ yaşamaya devam etmektedirler. Bazı etnoslar, çeşitli nedenlerden dolayı, ortalama 1200-1500 yıl süren yaşamlarını tamamlayamadan ortadan yok olabilir, başa dönebilir ya da kalıntı hâlinde varlıklarını sürdürebilirler. Geçirdiği etnogenez safhaları bakımından olmasa dahi yaşadığı ekonomik, politik sosyolojik ve tarihsel gelişmeler bakımından her etnos biriciktir. Kökleri Slav etnogenezine dayanan Rus (Velikoross) etnosu da Gumilyov'un etnogenez kuramına göre benzer süreçleri geçirerek günümüze kadar gelir. Ünlü Rus tarihçiler Aleksey A. Şahmatov (1864-1920), Aleksandr Ye. Presnyakov (1870-1929) gibi Slav etnogenezinin başlangıcını M.S. I. yüzyıl olarak kabul eden Gumilyov'a göre Kiev Rusya'sı ömrünü 1200 yılda tamamlar ve ardından Rus (Velikoross) etnosunun etnogenez serüveni başlar.

Kiev Rusya'sının kuruluşuna ilişkin iki temel yaklaşım vardır. Bunlardan ilki Petersburg Bilimler Akademisi'ne davet edilen Alman kökenli bilim insanlarının ortaya attığı Norman (Vareg) kuramıdır. Buna göre İsveçlilerin atası sayılan Normanların doğu kolu VIII. yüzyılla birlikte İlmen ve Ladoga Gölü etrafındaki Doğu Slavları üzerinde hâkimiyet kurar. Bölgenin güneyinde halkının Slav ve Fin topluluklarından oluşan, aralarında Novgorod'un da bulunduğu, Norman (Rus) kentleri inşa edilir. Normanlar, Fin ve Slav halklarından satın aldıkları kürkleri Hazar, Bizans ve İslam topraklarında pazarlar. Bu coğrafyalara uzanan ticaret yollarının korunması için Slavların 'Vareg' adını verdikleri ücretli askeri birlikler oluşturulur. Bu Vareg birliklerine ve drujinalara⁷⁶ komutanlık eden Norman beylerine Germencedeki 'konung' sözcüğünden türeyen Slavca 'knyaz' adı verilir. Zamanla güç kazanan bu Vareg-Rus knyazları siyasi oluşumların da başına geçer. Varegler ile Rusların karıştırılması sık karşılaşılan bir durumdur.

⁷⁶ IX.-XIII. yüzyıllarda Rus ordusunun çekirdeğini oluşturan ve knyaza ülkeyi yönetmesinde yardım eden askeri birliktir.

Normanların oluşturduğu paralı askeri birliklere Vareg, Vareglerden olup Slavlar üzerinde hâkimiyet kuran, onlarla birlikte yaşayan ve devlet kuran topluluğa da Rus denir. Finler bugünkü Stockholm civarında yaşayan İsveçlilere 'kürekçiler, kayıkçılar' anlamına gelen 'Ruotsi' diye seslenirler. Sözcük Slavcaya 'Rusi' olarak geçer ve daha sonra 'Rus' hâlini alır. Hazarların zayıflamasıyla yayılma ve güçlenme fırsatı yakalayan Rus knyazları etki alanlarını genişletir. Kiev'de Rus toplulukların etkisinin artmasıyla Orta Dinyeper bir Rus yurduna dönüşür. Farklı coğrafyalardan gelen Ruslar ve Normanlar zamanla Slavlaşır. X. yüzyıldan itibaren Hristiyanlığın kabul edilmesiyle Slavlar ve Ruslar din, dil gibi unsurlarla birbirlerine daha da bağlanarak kaynaşırlar. Böylelikle 'Rus' adı yerli Slav halkı için de kullanılmaya başlanır (Kurat, 2014: 16-18). Diğer görüş ise Rus bilim insanı Mihail V. Lomonosov'un (1711-1765) ortaya attığı Anti-Norman (Slav) kuramıdır. Buna göre Kiev Rus Devleti'ni kuran Ruslar, Slav kökenlidir. Nestor Kroniği'ne göre 862 yılında Oder Nehri civarında yaşayan Polab Slavlarından gelen Ryurik, tahta çıkması için Novgorod'a davet edilir. Slav toplulukları arasındaki çekişmelere son veren Ryurik, hanedanlığının temellerini atarak Eski Rus Devleti'ni kurmuş olur (Ломоносов, 1952: 190).

Rus tarihçi Aleksey A. Şahmatov'a göre ise Doğu Slavların ve Rus etnosunun ortaya çıkışı Ryurik'ten önceye uzanır. Bilim insanına göre Slavların ilk vatanı Batı Dvina Havzası'dır.⁷⁷ Daha sonra Slavların ilk yerleşim bölgeleri Baltık kıyıları merkez olmak üzere İlmene ve Ladoga göllerine kadar uzanır (Шахматов, 1919: 25). Benzer görüşlerde olan Presnyakov'a göre Batı Dvina Havzası'na yerleştikten sonra Polonya'daki Vistül Nehri'nin kuzey ve orta kıyılarına yerleşen Slavların bir kısmı buradan kuzeydoğuya, Finlandiya'ya ve göller bölgesine doğru, bir kısmı da doğuya doğru göç eder (Пресняков, 1938: 16-17). Aynı görüşü paylaşan Gumilyov da Avarlar ve Bulgarların, Slav kabilelerini Karadeniz kıyılarından yukarıya ittiğini, Slavların da Dinyeper ile Dinyester arasında yer alan Volin'i kendilerine yurt yaptığını ifade eder. Böylece bilinen ilk Slav varlığından ve Slav etnogenezinin başlangıcından söz etmek olanaklı hâle gelir. Nitekim Kiev Rusya'sı Slav etnogenezinin üçüncü safhasında ortaya çıkar. Bu safhada

⁷⁷ Arhangel'sk'ten Beyaz Deniz'e dökülen nehre Kuzey Dvina, Riga'daki nehre ise Batı Dvina adı verilir. Bölgeye Batı Dvina yerine Daugava Nehri de denir (Massie, 2019: 352).

Slavların bütünlüğü dağılım içerisine girer, yeni etnos ise genel anlamda bir dil birliği üzerinde yükselir (Gumilyov, 2006: 37-38).

Gumilyov, Doğu Slavlarının tarihinde iki bağımsız sürecin bir araya gelmesinden bahseder, bunlar: M.S. I. yüzyılda başlayan etnogenez sürecinin yarattığı doğal olgu ile sırasıyla Gotlar, Avarlar ve Normanlar tarafından sekteye uğratan devlet olma sürecinin ancak XI. yüzyılda I. Yaroslav (970-1054) tarafından tamamlanabilen devletin inşa süreci ile sosyal olgudur (Гумилёв, 1989: 34). XI. yüzyılda Kiev Rusları, eylemsizlik safhası içerisindedirler, nitekim I. Yaroslav'ın vefatının ardından ülkede karışıklık artar, iç savaş çıkar. Suzdal ve Yaroslavl'ın, bir yüzyıl sonra Vladimir'in kurulmasıyla Kiev eski önemini kaybetmeye başlar. Aynı yüzyıl içinde güneyde Kıpçakların akınlarını sıklaştırması yüzünden kuzeye, Oka Havzası'na ve yeni kurulan yerleşim bölgelerine göçlerin arttığı görülür. Buraya gelen yeni halk, bölgedeki yerli Fin ahalisiyle ve diğer halklarla kaynaşır. Bu dönemlerde knyazların en büyük hayali 'büyük knyaz' olabilmektir. Bu nedendir ki egoizmin, kişisel hırs ve çıkarların ön plana çıktığı eylemsizlik safhasında Kiev, Ruslar tarafından çok fazla tahrip edilir (Kurat, 2014: 59-62). Knyaz ve boyarlar arasında görülen çekişmeler, aç gözlülük, yaşanan iç savaşlar, ticaret yollarının değişmesi, en önemli ticari ortak olan Bizans'a düzenlenen seferlerin yarattığı olumsuz sonuçlar, tarımda yeteri kadar ileri olunamaması, toprakların verimsiz olması gibi etmenler Kiev Rusya'sının çözülmesindeki başlıca nedenlerdir (Sarıahmetoğlu, Devlet ve Hatipoğlu, 2015: 27-28).

XIII. yüzyıla gelindiğinde bir etnos olarak Kiev Rusya'sı passionar basıncını kaybetmiş, etnogenezin son safhasına girmiş ve parçalanmak üzeredir. Bu yüzyıl Doğu Slavlarının etnik tarihinin başlangıcı değil dil birliğine/akrabalığına dayanan genel Slav etnogenezinin son aşamasıdır. Bu aşamanın sonucunda parçalanma, yabancı bir devletin boyunduruğuna girme gibi tehlikelerle karşı karşıyayken XIII. yüzyılda ortaya çıkan passionar itki sayesinde Rus etnosunun yeni bir etnogenez süreci başlar. Nasıl ki Roma İmparatorluğu'nun yerini Bizans İmparatorluğu almışsa Kiev Rusya'sının yerini de Moskova Rusya'sı alır (Гумилёв, 1989: 520). XIV. yüzyılda Litvanya Knyazı Olgerd ve gelecekteki knyaz Vitov; Kiev, Çernigov, Kursk ve Smolensk kentlerini fethedince güney-batı Slavları ile kuzey-doğu

Slavlarının kaderleri ayrılır (Ukrayna ancak XVII. yüzyılda, Lehistan işgalinden kurtulduktan sonra, Belarus XVIII. yüzyılda yeniden Moskova ile birleşecektir). Bu dönemde Kiev Rusya'sı ile Vladimir ve Suzdal knyazlıkları arasında yol ayrımı yaşanır. Bunun sonucunda Eski Ruslar (общерусские); Velikorosslar, Belorosslar ve Ukraynalılar olmak üzere üç farklı halka ayrılır (Гумилёв, 1989: 29). Daha açık bir ifadeyle XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kiev Rusya'sı çözülmeye başlar. Tam da bu sırada Vladimir Knyazlığı güçlü yönetimiyle ön plana çıkar, bir geçiş dönemi yaşatır, en sonunda ise Moskova Rusya'sı gücü kendi eline alır ve yükselir (Пресняков, 1938: 2). Böylece Rus (Velikoross) etnogenezi süreci de başlamış olur.

Rus etnosunun etnogenezi sürecinin ilk safhasının, yani yükselişin gizli (kuluçka) döneminin ortaya çıkışı XIII. yüzyıla rastlar. Bu tarih göz önünde bulundurulduğunda yükselişin başlangıcı Tatar-Moğol İstilasının (1243-1480) da başlangıcına denk gelir. Bu dönemdeki önemli gelişmelerin başında Kalka Nehri Muharebesi gelir. O tarihlerde Altın Orda, doğuya doğru bir yayılım politikası izler. Yollarının üzerinde bulunan Kıpçaklarla⁷⁸ mücadele içinde olan Moğollar bu dertten kurtulmak ister. Hatta Kalka Nehri Muharebesi öncesinde Kiev Knyazı Mstislav Romanoviç'e elçi göndererek Rusların korkmalarına gerek olmadığı, ortak düşmanlarının Kıpçaklar olduğu ifade edilir. Ancak knyazın bu mesaja yanıtı çok sert olur ve Moğol elçileri katledilir. Moğol askeri geleneklerine göre, düşmanlığa başlamadan önce bir savaş ilanı gerekir ve bu savaş ilanı da böylelikle verilmiş olur (Gabriel, 2004: 99). Muharebe 16 Haziran 1223 tarihinde Cebe Noyan ve Subutay Bahadır komutasındaki Altın Orda kuvvetlerinin Kıpçak ile Rus birliklerine saldırmasıyla başlar. Moğollar az sayıda birlikle ilk saldırıyı gerçekleştirir, Kıpçaklar ve Ruslar bu ilk saldırıyı çok zorlanmadan savuştururlar ve Moğollar daha doğuya, Kalka Nehri'ne kadar çekilir. Aslında bu planlı bir geri çekilme, yararlı olacak bir savaş taktiğidir. Bu taktikle Kıpçak ve Rus cephe hatlarının arası açılır, ikmal yolları kesilir, diğer knyazlardan gelebilecek yardımlar önlenir. Kalka Nehri Muharebesi'nde yaklaşık yirmi bin askerden oluşan Altın Orda birlikleri kendilerinden dört kat daha fazla

⁷⁸ Kaynaklarda daha çok *Kumanlar* olarak geçse de Ruslar *Половцы*, Bizanslar *Koman*, Macarlar *Kunlar* Müslümanlar ise *Kıpçaklar* olarak adlandırılır (Togan, 1981: 159; Kurat, 2014: 77).

askere sahip olan düşman askerini yok eder ve Rus topraklarında yaklaşık iki asır sürecek hâkimiyet başlamış olur.

Diğer yandan muharebe geniş coğrafyalarda sürdürüldüğü ve muharebeye farklı coğrafyalardan katılım sağlandığı için manyetik alanın etki sahası da genişlemiş olur. Kalka Nehri Muharebesi ile Kulikovo Muharebesi zaferine gidecek yol açılmış olur. Ancak bu yol Rus etnosu için uzun ve zorlu bir yolculuk olur. Rus knyazlarının ‘büyük knyaz’ olmak amacıyla yaşadığı iç çekişmeler bir yandan passionar enerjii arttırırken diğer yandan bireysel tutumlara yol açar. Liderlerin şahsi davranmaları yüzünden halkın kenetlenmesi de zorlaşır (Kurat, 2014: 77-78). Böylece etnosun içindeki passionarların etkisi yeteri kadar hissedilemez. O dönem Rus knyazlarında passionarlık belirtileri şan, şöret, yönetme ve hükmetme arzusu olarak kendini gösterir. Yine de henüz kuluçka döneminin yaşandığı etnogenez sürecinde passionarlık tam olarak etkisini göstermese de Moğollara karşı zaman zaman isyan hareketleri ortaya çıkar.

1300’lü yılların ortalarına doğru Altın Orda Devleti’nin özellikle doğu bloğunda yaşanan siyasi istikrarsızlık Rusların toparlanması için uygun bir ortam hazırlar. Rusya’da Altın Orda esaretine karşı isyanlar sıklaşmaya başlar. 1374 yılında Nijniy Novgorod’da çıkan isyan sonucu Altın Orda askerleri kentten kovulur, dört yıl sonra da Ryazan’a saldıran Altın Orda ordusu Voja Irmağı civarında gerçekleştirilen mücadelede kesin bir zaferle mağlup edilir. Bu zaferin önemi, Rus halkının ve yöneticilerinin ortak düşmanlara karşı birlik ve beraberlik içinde olmaları gerektiğinin farkına varmalarıdır (Sarıahmetoğlu, Devlet ve Hatipoğlu, 2015: 70). Nitekim Moskova Knyazı Dmitriy İvanoviç (1350-1389) o dönemde Ryazan dışındaki tüm Doğu Rusya’nın knyazı konumundadır. Tehlikeyi önceden gören Moskova Knyazı, gücünü arttırarak diğer knyazlıklarla birleşme girişimlerinde bulunmuştur (Kemaloğlu, 2009: 98). 1378 yılında yaşanan bu mağlubiyetin öcünü almak isteyen Mamay Mirza (?-1380) güçlü bir ordu toplar. Bunu duyan Moskova Knyazı Dmitriy, tüm knyazlara haber salar ve birleşme teklif eder. Beloozero, Rostov ve Yaroslavl knyazları ile Litvanya Knyazı Olgerd (1345-1377) birlikleriyle yardıma gelirken Novgorod, Ryazan ve Tver knyazları yardım göndermez. Knyaz Dmitriy’in yaptığı stratejik hamlelerden biri de Metropolit Kiprian’dan (1330-1406) dualar edilmesi,

halka savaşın önemine dair fetvalar vermesi ve tüm knyazlıkların birleşmesi konularında yardım istemesidir. Çünkü Dmitriy çok iyi bilir ki Rus etnosunun en önemli sacayaklarından biri dindir. Nitekim savaştan önce Moskova yakınlarındaki Aziz Sergius'un Teslis Manastırı'na gidip, kendini takdis ettirip zafer müjdesini alması da rastlantı değildir. Nihayet beklenen olur ve 8 Eylül 1380 tarihinde iki ordu Don Nehri'nin sağ kıyısında yer alan Kulikovo Ovası'nda karşı karşıya gelir. Kanlı çarpışmaların sonucunda Rus ordusu Mamay'ı mağlup eder, Mamay ve askerleri kaçar. Rus tarihinin en göz alıcı olaylarından olan bu zafer, Rus ordusunun büyük cesaretiyle ve halkın güçlü desteğiyle elde edilir. Zafer, Rus tarihçi Nikolay M. Karamzin'in (1766-1826) “*Nestor ve Lavrentyev ile en iyi üç kronikten biri*” (Карамзин, 1818: xxix-xxxvi) olarak nitelendirdiği Teslis Kroniği'nde şöyle yer alır:

“Bu kanlı savaş Kutsal Meryem Ana'nın doğum günü olan Cumartesi öğlene doğru oldu. Mamay'ı elinden kaçırarak knyazlar arasında Belarus Knyazı Fyodor Romanoviç ve oğlu Knyaz İvan Fyodoroviç, Semyon Mihayloviç, Mikula Vasilyeviç, Mihail İvanoviç, Akinfoviç, Andrey Serkizov, Timofiy Voluy, Mihail Brenkov, Lev Morozov, Semyon Melik, Aleksandr Perevest gibi pek çok knyaz, Dmitriy İvanoviç ve diğer Rus knyazları, voyvodoları, boyarları, ricalden ileri gelenler ve Rus alaylarından geride kalanlar ile bu ateşte kalanlar Tanrı'ya şükrettiler. Kendi drujinalarını yabancı bir soya karşı sağlam bir şekilde savuşturan, onları durdurabilen, erkeğe ve cesaretle savaşmalarını sağlayan Tanrı'yı Hristiyanlık adına methettiler ve buradan Moskova'ya kendi vatanlarına büyük bir zaferle, düşmanlarını yenmiş olarak döndüler” (Приселков, 1950: 420; Akt. Yücel ve Saginayeva, 2020: 157).

Kronikte yer alan ifadelerden de anlaşılacağı üzere zafer Rus halkının mertliğine ve cesaretine dayandırılır. Bu durum yükseliş dönemindeki etnos üyelerinin tipik özelliklerindedir. Metinde isimleri sayılan kişiler o dönem etnos üyelerinden başarılı, öne çıkan asker, boyar, knyazlarıdır. Ayrıca Rus etnosunun ortaya çıkmasında ve birlik olmasında önemli etkisi olan dini duygular savaşın kazanılması konusunda da sürekli vurgulanır.

Yazarının Ryazanlı Sofoniy adında bir keşiş olduğu düşünülen *Ryazanlı Sofoniy'in Büyük Knyaz Dmitriy İvanoviç ve Kardeşi Vladimir Andreyeviç*

*Destanı'nın (Задонщина)*⁷⁹ en eski yazmaları Kiril-Beloozero nüshasıdır (Yücel ve Saginayeva, 2020: 162). Destanda Knyaz Dmitriy'in savaş alanında askerleri motive etmek için boyarlarına yaptığı bir konuşma şöyledir:

“*Kardeşlerim, boyarlarım, voyvodalarım ve boyar evlatlarım, burası sizin için Moskova'nın tatlı bir içeceği ve yüce arazileri değil. Burada, savaş meydanında, kendinize ve eşlerinize yer edinin. Kardeşlerim, burada yaşlı gençleşmeli, genç ise şeref sahibi olmalıdır!*” (Лихачёв, 1967: 385).

Passionarlar anavatanlarında hâlihazırda çalıştıkları işlerle ilgilenmeyi bırakıp farklı topraklara inandıkları hedefe doğru sonunu hiç düşünmeden koşarlar ve amaçsız, eylemsiz bir yaşam sürmektense onurlarıyla ölmeyi tercih ederler. Destandaki sözleriyle Dmitriy, Rus boyarlarına farklı coğrafyaya daha zor ancak yüce bir amaçla geldiklerini hatırlatır. Passionarlarda yaş kavramı yoktur, zamanı yıl değil enerji belirler. Bu yüzden genci ve yaşlısı, belirlenen amaca hizmet etmelidir.

Kulikovo Muharebesi ile Rus etnosu için yükselişin açık dönemi de başlamış olur. Birlik olmaları hâlinde Moğolları yenebileceklerini anlamaları nedeniyle muharebe, Rus tarihinde özel bir yere sahiptir. Ayrıca Rus etnosunun bir ulus olma sürecinin başladığı büyük bir zafer olarak kayda geçer (Yücel ve Saginayeva, 2020: 150). Zafer sonucunda knyaz Dmitriy, ‘Don fatihi’ anlamına gelen *Донской* soyadını alır. Mamay Han'ın hesap edemediği en önemli noktalardan biri de Rus askerlerinin yüksek passionarlık gerilimidir. Mamay'ın passionarlık düzeyi azalmaya başlayan ve onlara ilave olarak paralı Ceneviz ve Ermeni askerlerinin, yıllardır bu anı bekleyen, passionarlık basıncı artık bastırılmayan ve eylem düzeyine geçen Rus askerleri karşısında şansı çok azdır. Bu yönüyle savaşın kazanılması bir rastlantı değil (Kemaloğlu, 2009: 102), aksine passionarlık basıncı düzeyinin önemini gösteren en parlak örneklerden biridir.

⁷⁹ Eser, sözcüğü sözcüğüne ‘Don Nehri'nin Ötesi’ olarak çevrilse de Rus bilim insanı Dmitriy S. Lihaçov (1906-1999) tarafından *Ryazanlı Sofoniy'in Büyük Knyaz Dmitriy İvanoviç ve Kardeşi Vladimir Andreyeviç Destanı* şeklinde çevirisinin daha doğru olduğu iddia edilir. Lihaçov'a göre *Zadonşçina* sözcüğü kendi başına bir başlık olamaz, başlığın ancak bir parçası olabilir. Çünkü sözcük Dmitriy İvanoviç ve kardeşi Vladimir Andreyeviç'in Don'un ötesine yaptıkları sefere dair bir dizi tarihsel olayları ifade eder ve halk tarafından türetilmiş bir söyledir (Лихачёв, 1986: 286-287).

Rus topraklarının Tatar-Moğol istilasından tam anlamıyla kurtarılması ise 1480 yılına rastlar. Aradan geçen yüz yıl içinde Rus ve Altın Orda arasındaki anlaşmazlıklar artar, Altın Orda eskisi gibi kendine bağlı, vergilerini düzenli ödeyen bir kukla yönetim isterken Rusya artık bu prangalardan kurtulmak ister. XV. yüzyılın ikinci yarısında durum giderek şiddetlenir ve 1480 yılına gelindiğinde artık hesaplaşma kaçınılmaz olur. Altın Orda hükümdarı Ahmet Han, Oka Nehri kıyısında birliklerini konuşlandırır. Kırım Hanlığı'nın da desteğini alan Knyaz III. İvan bu hamleye aynı şekilde yanıt verir. Leh-Litvanya kralı IV. Kazimir'den (1427-1492) beklediği takviye birlikleri alamayan Ahmet Han hiç savaşmadan ordularını geri çeker ve Rus toprakları özgürlüğüne kavuşur. Bu dönemde özgürlüğe kavuşan bir diğer kurum da Rus Ortodoks Kilisesi olur. XIV. yüzyılda Altın Orda'nın dine karşı hoşgörü siyasetiyle kilise Rus halkıyla çok fazla özdeşleşir. 1340-1440 tarihleri arasında iki yüz yeni manastır kurulur. Gelişen ve önemi artan kilise, 1458 yılında artık Bizans'a sormadan piskopos atamaya başlar (Sariahmetoğlu, Devlet ve Hatipoğlu, 2015: 66-67). Bu gelişme Rus etnosunun passionar basıncının özgür düşünce ve davranış kalıplarına nasıl yansıtıldığını göstermesi bakımından önemlidir (Гумилёв, 2008b: 177).

XVI. yüzyılın başında III. İvan'ın ölmesiyle yerine oğlu III. Vasiliy (1479-1533) geçer. Onun döneminde de Rus topraklarının birleştirilmesi politikası devam ettirilir. 1510'da Pskov'un, 1514 yılında Smolensk'in ve 1521 yılında Ryazan'ın Moskova'ya dâhil edilmesiyle Rusya'nın toprak bütünlüğü sağlanmış olur. Yüzyılın sonunda Rusya'nın toprakları üç milyon dört yüz bin km²'ye, kent sayısı yüz yetmişe, nüfusu da altı milyona ulaşır. Tarımın gelişmesiyle ve ticaretin artmasıyla ekonomide iyiye gidiş ve kentleşme başlamış olur (Sariahmetoğlu, Devlet ve Hatipoğlu, 2015: 77-78).

XVI. yüzyıl Rus tarihine bakıldığında Korkunç İvan ismi öne çıkar. Çok küçük yaşta tahta çıkan IV. İvan, Ocak 1547 tarihinde Moskova Knyazı olarak 'çar' unvanını alır. Bu gelişme Rus tarihinde bir ilktir. Moskova Knyazlığı'nın yerini de Rus Çarlığı alır. IV. İvan'ın tahta çıkmasının hemen ardından önde gelen boyarlardan Glinskiylerin çıkardığı düşünülen yangında Moskova kent merkezinin büyük bir bölümü küle döner, 1700 kişi yaşamını yitirir (Taşkesenligil, 2017: 145-146). Bu olayın ardından hiç vakit kaybetmeden merkezi yönetimin güçlendirilmesi için birtakım reformlar

yapılır. Bu amaç uğruna ilk iş olarak IV. İvan, boyarların gücüne son vermek ister. Rusya'yı *opriçnina* ve *zemşçina* olmak üzere ikiye ayırır. *Opriçnina* politikası ile çar kendine bağlı meclis üyeleri ve askerleri için ülkenin belirli bir bölümünü kendi toprağı ilan eder. Bünyesinde altı bin *opriçniniğin* çalıştığı bu sistemle çar, boyar ve knyazlarla mücadele etmek için kilise ve istediğı varlıklı kişilerin topraklarına, mallarına el koyar, onları sürgüne gönderir ya da işkence ettirir. Yirmi yıl boyunca halk üzerinde baskı kuran IV. İvan, politikalarını şiddetle ve zalimce uygulamaktan kaçınmaz. Birçok boyarı ve toplumun diğer kesimlerinden insanı ortadan kaldıran IV. İvan'ın terörü yüzünden ülkede askere alınacak, tarımla uğraşacak insan sayısı çok azalır. Onun döneminde merkezi yönetim güçlenir ancak bunun için çok fazla insan kurban edilir. Rus tarihinin en zalim hükümdarı olarak '*korkunç*' (*грозный*) unvanını alır (Kurat, 2014: 188). Diğer yandan, daha önce birçok kez saldırılıp ele geçirilemeyen Kazan Hanlığı'nın 2 Ekim 1552 tarihinde Rusların eline geçmesiyle Rus tarihinde farklı bir aşamaya geçilir. Kazan'ın fethi Avrasya bozkırlarındaki dengeyi Rusların lehine değiştirir. Nogay Hanlığı, Pyatigorsk ve Novgorod knyazlıkları Moskova'nın hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalır. Batı Sibirya'ya başarılı seferler düzenlenir, Sibirya'da Rus hâkimiyetinin başlaması Rus tarihi açısından büyük önem taşır (Hosking, 2011: 170). Beş yıl sonra Astrahan Hanlığı'nın da alınmasıyla İdil Nehri'nin kontrolü Ruslara geçmiş olur. Böylelikle Hazar Denizi'ne yaklaşan Rusların ilerleyişi Kuzey Kafkasya'ya doğru genişlemeye başlar (Kurat, 2014: 168-170). 1570 yılında yaklaşık iki-üç bin kişinin öldüğü acımasız bir şiddetle Novgorod'un hâkimiyetine de son verilir. IV. İvan dönemi (1533-1584) imparatorluk kurma girişimlerinin ve şiddetin olduğu paradoksal bir dönemdir. 1564 yılında Moskova'da İvan Fyodorov (1510/1530-1583) tarafından ilk matbaa açılır, çeşitli alanlarda reformlar yapılır. Ancak, askeri ve yönetsel açıdan büyük bir güç hâline gelen Rusya'da ekonomik ve toplumsal ilişkiler hâlâ olması gerekenin çok gerisindedir. Novgorod'un yerle bir edilmesi ve Livonya Savaşı ekonomiye büyük zarar verir, ayrıca birçok boyar ile ailesi terör ve şiddet olaylarına maruz kalır. Rusya XVI. yüzyılda bir Avrasya devleti olma adımlarını atsa da gerekli kurumsal yapılardan yoksun olması yüzünden XVII. yüzyılda neredeyse yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır (Hosking, 2011: 183).

IV. İvan'ın yaşamını yitirmesinin ardından 1591 yılında oğlu Dmitriy'in, yedi yıl sonra da Fyodor'un ölmesiyle Ryurik hanedanlığı sona erer. 1601-1603 arasında yaşanan kıtlık yüzünden 127 bin insan yaşamını yitirir. 1604 yılında keşiş Grigoriy Otrepyev, IV. İvan'ın öldürülen oğlu Dmitriy olduğunu iddia eder. Çar Boris Godunov'un 1605 yılında ölmesi üzerine taht boş kalınca Sahte Dmitriy tahta çıkarılmak zorunda kalır ve Sahte Dmitriy, on bir ay ülkeyi yönetir. Boyar Vasiliy Şuyskiy, Sahte Dmitriy'e darbe yapar ve tahta kendi çıkar. 1607 yılında İvan Bolotnikov ve bir yıl sonra İkinci Sahte Dmitriy isyanları çıkar. Yüzyılın ilk çeyreğinde Leh, Litvanyalı ve İsveç askerleri Rusya'ya saldırır, Kossak çeteler kırsalda yağma, çalma faaliyetleri yürütür. 1613 yılında tüm soylu ve kent temsilcilerinin oluşturduğu *büyük meclis (земский собор)*⁸⁰ tarafından Mihail Romanov'un çar seçilmesiyle *Karışıklıklar Dönemi* (1598-1613) sona erer ve Romanov hanedanlığı yönetimi başlar. Onca soruna rağmen Rus Devleti bu dönemde ayakta kalmayı başarır. Merkezîyetçi devlet otoritesi güçlenir, otokrasi meşrulaşır, kilise en saygın kurumların başında gelir, böylece yeni ulusal kimlik inşa süreci hızlanmış olur (Sariahmetoğlu, Devlet ve Hatipoğlu, 2015: 82).

Karışıklıklar Dönemi'nin hemen ardından tahta çıkan Mihail Romanov, işe Moskova'nın sarsılan otoritesini tekrar sağlamaya çalışmakla başlar. Rusya'nın sınırlarında istikrar sağlanır, 1634 yılında Lehistan ile 'ebedi barış' imzalanır. Ancak uygulanan vergi politikası yüzünden halk arasında memnuniyetsizlik artar. 1645 yılında Mihail Romanov'un ölmesiyle tahta oğlu Aleksey çıkar. Yeni çara, iyi kalpli ve yumuşak kişiliğiyle 'en sessiz çar' nitelendirilmesi yapılır. Boş bir devlet hazinesi teslim alan Çar Aleksey, vergileri arttırmak ve maaşları düşürmek zorunda kalır. Bunların karşılığında soylular toprak köleliği sisteminin sağlamaştırılmasını talep ederler. Böylece bu yüzyılda soylu sınıfın toplumdaki rolü güçlenir. Toprak köleliği topluma iyice yerleşmeye başlar. Köylüler toprak ağalarının mülkiyetinde alınıp satılabilecek, miras kalabilecek birer metaya dönüşürler. Kossakların özgürlüklerine sınırlama getirilir. 1652-1656 yılları arasında Moskova Patriği Nikon'un din alanındaki reformları Ortodoks kilisesinde bölünmelere, Eski

⁸⁰ Rus çarlığında XIV. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyılın sonuna kadar var olan, toprak köleleri hariç soylu, aristokrat ve şehir temsilcilerinden oluşan büyük meclistir (Ortaylı, 2013).

İnananlar hareketinin ortaya çıkmasına yol açar. Otuz yıllık hükümdarlığı boyunca Çar Aleksey, yönünü Batı'ya döndürür ve Büyük Petro'nun yapacağı köklü reformların temellerini atar. 1649 yılında meclis tarafından çıkarılan *kanunname* (*соборное уложение*) ile Rus hukuk sistemi yenilenir, feodal kölelik sistemi resmileşir, devlet idaresinin düzene sokulması için adım atılır. Kanunname Petro'nun çağdaşlaşma sürecinin hukuksal altyapısını da oluşturur ve 1835 yılına dek yürürlükte kalır (Sariahmetoğlu, Devlet ve Hatipoğlu, 2015: 82). Sibiry'a'da, Volga Nehri boyunca ve güney sınırlarda yeni topraklar kazanılır. 1654 yılında Pereyaslavl Antlaşması ile Ukrayna, Rusya'nın hâkimiyeti altına girer. Bu antlaşma Rusya'nın askeri, dini, ticari ve kültürel geleceği için çok önemli bir dönüm noktasıdır (Yüksel, 2013: 109). Lehistan'a karşı çok önemli stratejik bir kazanım elde edilmiş olur, Karadeniz'e inmek için şartlar müsait hâle gelir (Kurat, 2014: 246). İsveç ve Lehistan ile savaşarak Rusya'nın Batı sınırını genişleten ilk çar Aleksey olur. Batı dillerinde yazılmış eserler ülkeye getirilir, yabancı evlilikler artar, yabancılar ticaret, sağlık ve askeri alanlarda ülkeye katkıda bulunurlar. Çar Aleksey, gerek Bizanslı gelenekselci yönü gerek muhafazakâr yönü gerekse Batıcı yönüyle Rus halkının zihninde 'ideal çar' algısının oluşmasında ve çarlık makamının güçlenmesinde çok önemli bir figür olarak tarihe geçer (Sariahmetoğlu, Devlet ve Hatipoğlu, 2015: 87).

XVII. yüzyıl, Rus tarihinde 'isyanlar yüzyılı' (*бунташный век*) olarak adlandırılır. Yüzyılın hemen başında yaşanan gelişmeler, ekonomik ve sosyal koşulların kötüleşmesi halk arasında hoşnutsuzluğu artırır. Yoksullaşma, açlık, sosyal sorunlar, yönetsel değişiklikler ve yeni politikalar isyanların başlıca nedenlerindedir. XVII. yüzyıldaki büyük isyanların ortak noktası çoğunun çara karşı olmamasıdır. İsyancılar, çara tabi olan boyar, voyvoda, soylu ve toprak ağalarının başına buyruk olmalarına, halka kötü davranmalarına bir tepkidir ve çarı durumdan haberdar etmek amacı taşır. 1648 yılında Moskova'da çıkan tuz isyanı, iki yıl sonra Novgorod ve Pskov'daki isyanlar, 1662'deki bakır isyanı, 1667-1671 yılları arasında Stepan Razin ayaklanması, 1682, 1689 ve 1698 yıllarındaki strelets⁸¹ ayaklanmaları isyanlar yüzyılına başlıca olaylardır. Diğer yandan XVII. yüzyılda

⁸¹ Rus ordusunda çoğunlukla piyade tüfeği olmak üzere ateşli silahlarla donatılmış ve çara bağlı birliklerdir.

Rusya'nın sınırları Kırım Hanlığı, Kuzey Kafkasya ile Kazakistan'a kadar uzanır, nüfusu on bir milyona dayanır. Sibiry'a'nın kontrolünün ele geçirilmesiyle başta Kossaklar olmak üzere köylüler de bu bölgeye göç ederler. Bölgenin zengin yer altı kaynakları Rus ekonomisine kazandırılır. Öyle ki bölgeden elde edilen gelir devletin toplam gelirinin dörtte birini oluşturur. Silah endüstrisi, gemi yapımı, değerli metal ve ahşap işleme, kâğıt ve cam üretimi alanlarında ülkedeki ilk imalathaneler kurulur. Ancak ülkede modern teknoloji ve gerekli ekonomik, sosyal ve hukuksal zeminin olmaması yüzünden ilk imalathaneler, emek ticaretine yol açarak ülkede kapitalizmin ilk tohumlarını eker. 1653 yılında çıkarılan korumacı gümrük kanunu ile ticaret daha da gelişir, 1667 yılındaki yeni ticaret kanunu ile küçük pazarlar büyük pazarlarda bir araya getirilir. Bu büyük pazarlarda faaliyet gösteren Rus tüccarları da ülkenin ilk burjuva sınıfını oluştururlar. Batılı tarzda yükseköğrenim için Moskova'da Slav-Grek-Latin Akademisi açılır. Moskova ve Kiev, Rus çağdaşlaşma, aydınlanma geleneğinin ve geleceğinin iki büyük merkezi olur. İkona sanatında yalnızca dini motifler kullanılmaz, gerçek kişilerin portreleri yapılır. Batılı tarzda duvar resim sanatı gelişir, mimaride özgün Rus eserleri verilir. Sahne oyunları sarayda icra edilmeye başlar. Ayrıca seramik, ahşap oyma, boyama, fresk, mücevherat yapımı gibi diğer sanat dalları gelişme gösterir (Sariahmetoğlu, Devlet ve Hatipoğlu, 2015: 88-92).

XVIII. yüzyıla gelindiğinde ülkedeki yönetsel kriz yeniden kendini gösterir. Taht için aday olarak iki veliaht çar Petro ve V. İvan vardır. Boyar ailelerin çekişmeleri, yaşanan ayaklanma ve darbelerin sonucunda tahta Petro (1672-1725) çıkar. 1682 yılında tahta çıkmasına rağmen mutlak hâkimiyetini ancak 1696 yılında kurabilen Petro ilk iş olarak idari reformlara girişir. Yeni çar, gelenekselci Rus devlet yapısında değişikliğe gider. Batılı devletlerin yönetim modellerini inceleyip kendi ülkesine uygulamak ister. Petro'nun amacı Rusya'yı yalnızca bölgesel değil aynı zamanda küresel bir güç hâline getirmektir. Bu amaçla askeri ve malî reformlara öncelik verir. Baltık'ta hâkimiyet kurmak ve Karadeniz'e inmek için Voronej'de tersane yapımına başlanır, büyük gemiler inşa edilir. Azak Kalesi ele geçirilerek Rus tarihinde

ilk kez Karadeniz'e inilmiş olur.⁸² Kuzeyde ise Baltık Denizi'nde kontrolü ele geçirmek isteyen Petro, Kuzey İttifakı'nı kurar ve İsveç'le mücadeleye girer. 1700-1721 yılları arasında süren Büyük Kuzey Savaşı'nın başlangıcında Ruslar için işler kötü gitse de 1709 Poltava Muharebesi ile İsveç'e tarihindeki en ağır mağlubiyet yaşatılır. Rus devleti Kuzey Avrupa'da kontrolü ele geçirir. Neva Deltası binlerce işçiyle ıslah edilir, üzerine bir Avrupa kenti, Petersburg, inşa edilir ve 1712 yılında Rusya'nın yeni başkenti yapılır. Petro, patrikliğe son verip yerine kendine bağlı Kutsal Sinod'u kurar. Kilisenin bağımsızlığı sona erer, kilisenin çarlık makamıyla olan çekişmesi kurumun mağlubiyetiyle sonuçlanır, çarlığın merkezi otoritesi daha da güçlenir (Зубов, 1995: 99). Mecburi askerlik hizmeti getirilir, düzenli ordu kurulur, ordu modernleştirilir. Petro'nun ısrarla üzerinde durduğu donanma, İngiltere örnek alınarak güçlendirilir. 1724 yılında nüfus sayımı yapılır, Rusya'nın on beş milyon nüfusa ulaştığı görülür. Yaşanan gelişmeler sonucunda Petro sayesinde Rusya, dünyada söz sahibi olan çok uluslu bir imparatorluğa dönüşür.

Rusya'nın Batılılaşmayı en fazla gerçekleştirdiği dönem Petro'nun yönetiminde kaldığı zamanlardır. Avrupa ile ilk temaslar askeri teknoloji alanında olur. Maden arama, silah üretimi, demir işleme sanayilerinin kurulması için Batı'dan uzmanlar getirilir. Rus elçileri Avrupa'ya geziler düzenler, birçok öğrenci yurt dışına gönderilir. Batı dillerinde yazılmış başta teknik alanlardaki bilimsel eserler Rusçaya çevrilir. Rus gençlerinin Batılılar gibi davranmalarını öğütleyen eğitici kitaplar yayımlanır. Tüm bunlar sayesinde Ruslar, Avrupa kültürünü yakından tanıma fırsatı bulur. Reformlar, Rusların yaşamını kökünden değiştirme amacı güder. Kısacası Rus halkının köhne yaşam tarzı daha dünyevi, akla ve bilime yatkın bir hâle gelir. Elbette reformlar bir politika çerçevesinde gerçekleştirilir ve eski-yeni Rus kültürünün yol ayrımında baskıyla uygulanır (Зубов, 1995: 109-110).

Petro'nun ölümünden II. (Büyük) Yekaterina'nın tahta çıkmasına kadar geçen sürede Rusya'da saray darbeleri dönemi yaşanır. Petro'dan sonra eşi I.

⁸² Kale 1696 yılında Ruslar tarafından teslim alınır, 1700 İstanbul Antlaşması'yla bu durum kesinleşir. Ancak 1711 yılında Osmanlı Devleti'ne geçtiyse de kale, 1736 yılında tekrar Rus Devleti'nin kontrolüne girer ve 1739 Belgrad Antlaşması hükümleri uyarınca Ruslara bırakılır (Bilge, 1991: 300-301).

Yekaterina (1725-1727), ardından torunu II. Petro (1727-1730) hükümdar olur. 1730-1740 yılları arasında Petro'nun kızı Anna İvanovna (1693-1740) döneminde önemli görevlere Almanlar getirilirken ondan sonraki Çariçe Yelizaveta'nın döneminde (1741-1762) ise onların yerine Ruslar getirilir. Bu dönemde Almanseverlik azalsa da onun yerini Fransız kültürü alır. Yelizaveta da Petro'nun izinden giderek Batılılaşmayı sürdürür. 1755 yılında Moskova Devlet Üniversitesi, iki yıl sonra Güzel Sanatlar Akademisi kurulur. Senato eski saygınlığını tekrar kazanır, Prusya mağlup edilip Berlin işgal edilir. Rusya önemli bir Avrupa gücü olduğunu bir kez daha kanıtlamış olur. Diğer yandan hesapsız harcamalar devletin mali krize girmesine yol açar. III. Petro'nun altı aylık kısa hükümdarlığının ardından tahta II. Yekaterina (1729-1796) çıkar.

Rusya'nın kalkınmasında, bir Avrupa gücü olmasında Petro'nun yanına II. Yekaterina ismini de eklemek gerekir. Çariçe, Rusya'nın süper-etnosa dönüşmesine çok önemli katkılar yapar. II. Yekaterina Fransız kültürüne hayrandır. Başta Voltaire (1694-1778) olmak üzere aydınlanmacı düşünürlerle yazışır, onların düşüncelerini Rusya'ya uygulamak ister, ancak gerçekte tam tersi olur. Rusya'daki feodal düzen güçlenir, aristokratlar en güzel çağlarını yaşarlar. Diğer yandan savaşların getirdiği vergi artışı yüzünden Pugaçov İsyanı gibi birçok köylü ayaklanması boy gösterir. Aslında özgürleşme ve demokratikleşme bakımından II. Yekaterina'nın hükümdarlığını Pugaçov İsyanı öncesi ve sonrası olmak üzere iki döneme ayırmak gerekir. Öncesinde çok daha liberal olan Çariçe, ayaklanmanın ardından merkeziyetçi anlayışı benimseyip otokrat ve baskıcı bir yönetici olur. Çariçe döneminde Fransa'nın günümüzdeki yüz ölçümüne yakın bir toprak elde edilir. Lehistan tehlikesi bitirilir, Gürcistan ve Kırım Hanlığı'nın egemenliklerine son verilir. Günümüzde en zengin Avrupa sanat tarihi müzesi olan Petersburg'daki Ermitaj Müzesi açılır. Çariçe, başta resim, bale, tiyatro ve opera olmak üzere kültürel ve sanatsal etkinliklere ayrı bir önem gösterir (Ortaylı, 2009a). İspanyol ve İtalyan müzisyenler ülkeye davet edilir. Yabancı ezgilerin yanı sıra kilise ve halk müziklerinin birleşmesiyle özgün Rus müziği oluşur. Ülkedeki yabancı dil bilme oranının artırılması için Yabancı Yapıtlar Çeviri Derneği kurulur. Çeşitli yabancı eserler Rusçaya çevrilir. 1769 yılından itibaren *Her Telden* (*Всякая всячина*) adlı sanat ve hiciv dergisinin yanı sıra

Nikolay İ. Novikov (1744-1818) ve Fyodor A. Emin (1735-1770) tarafından mizah dergileri çıkarılmaya başlanır. Eğitim modernleşir, yaygınlaşır, parasız okullar herkese açılarak demokratik bir anlayışla sürdürülür, eğitim dilinin Rusça olması istenir. Ayrıca 1788 yılında ilk Rus dili sözlüğü hazırlanır (İnanır, 2008: 185-196).

Büyük Petro ile süper-etnosa dönüşen Rus etnosu, II. Yekaterina ile bu dönüşümü pekiştirmiş olur. Petro döneminde iki yüz olan işletme sayısı, II. Yekaterina döneminde bin sekiz yüze ulaşır. Petro'da müdahaleci ve korumacı bir ekonomi politikası izlenirken çarîçeyle birlikte bireysel yatırımcılar ve özel mülkiyet artar. 1764 yılında kilisenin tüm mal varlığına el konur. Yerel yönetimler, milli eğitim yasası gibi Rus halkının yaşamını değiştirecek önemli reform ve yasa paketleri çıkarılır (Topsakal, 2010: 120-121). 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sonucu imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya Karadeniz'de donanma bulundurma ve boğazlardan ticaret gemilerini geçirme hakkı kazanır, böylece Rusya yıllardır beklediği sıcak denizlere inme hayaline ulaşmış olur. Osmanlı topraklarında konsolosluk açma hakkı kazanır ki bu sayede Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma fırsatı yakalar.

XVIII. yüzyılın sonunda Rusya'da soylu ve diğer sınıflar arasındaki uçurum iyice belirginleşmeye başlar. I. Pavel'in (1754-1801) önünde iki yol vardır: ya aristokratların ve toprak ağalarının haklarını onaylayıp hukukun üstünlüğünü ikinci plana atmak ya da risk alıp eşitlik ve adaleti sağlamak. Pavel zor olanı seçer. Soyluların topraklarını vergiye tabi tutar, devlet hizmeti ve fiziksel ceza muafiyetlerine son verir, yerel yönetici seçme haklarını ellerinden alır. Pazar günleri köylülere angarya iş verilmesini yasaklayan Pavel, böylece köylülerin sorumluluklarını yasal olarak sınırlandıran ilk çar olarak tarihe geçer. Ancak bu uygulamalar başta aristokrat ve soylu kesim tarafından tepki çeker ve 1801 yılında tahttan indirilip öldürülür ve kazanan yine himaye sistemi olur. I. Aleksandr (1777-1825) da selefi gibi himaye sistemine sınırlandırma getirmek ister, ancak selefinden farklı olarak bunu hukukla sağlamak ister. Bu dönem eşitlik, hukukun ve kanunların üstünlüğü, düzenli ve sistemli devlet gibi beklentilerin olduğu zamanlardır. Rus tarihinde bu anlar, Büyük Petro kadar önemli bir dönüm noktasıdır. İçten ve kibar bir kişiliğe sahip Aleksandr aydınlanmacı görüşlere sahiptir ve reformlar yapmak

ister. Ancak o da II. Yekaterina ve I. Pavel gibi idealleri ile ülkedeki statüko arasında sıkışır (Hosking, 2011: 339-342). Bu sıkışmayı yaklaşan Napolyon tehlikesinin takip etmesi, I. Aleksandr'ın düşünce ve eylemlerinin yönünü tayin eder.

1812 Fransız işgali, Karışıklıklar Dönemi'nden itibaren Rus Devleti'nin karşılaştığı en büyük askeri tehlikedir. Napolyon'un benimsediği ve Fransa'yı yeniden yapılandıran *meritokrasi*⁸³ Rusya için tehlikeli bir model olarak görülür. Savaşın en önemli nedeni aslında Polonya'dır. Rusya Polonya'yı batı sınırında tampon bir devlet, Fransa ise Avusturya'ya karşı ilan edeceği savaşta bir üs olarak görür. Savaş Fransız ordusunun 1812 yılında Rusya'yı işgal etmesiyle başlar. Savaşta üç yüz bin Rus askeri yaşamını yitirir, 1811-1815 yılları arasında savaş yüzünden doğmayan çocuklar da hesaba katıldığında Rusya iki milyona yakın vatandaşını kaybederek ağır bir bedel öder, yaklaşık bir milyar ruble maddi zarara uğrar. Birçok tarım arazisi tahrip edilir, köy, kasaba ile aralarında Moskova, Tver, Pskov, Kaluga'nın da bulunduğu sayısız kent harabeye döner. Diğer yandansa 1812 Vatan Savaşı toplumda birlik ve beraberlik duygusunu canlandırır. Rus olmanın anlamına dair duyguları güçlendirir. Savaş, Ruslara bedensel ölüm getirse de ruhsal olarak yeniden hayat verir (Якушкин, 1993: 77). Rus tarihi üzerine çalışmalar yapan İngiliz tarihçi Geoffrey Hosking'e (2011: 341) göre Fransız işgali ağır koşullar yaratmasının yanı sıra büyük bir fırsat da sunar. Bu fırsat milliyetçi bir birlik ruhudur. Rus halkını harekete geçiren passionar enerjinin altında vatan sevgisi, eşitlik, kilise ve çarın yönetiminde özgür vatandaş olma umudu yatar.

Rus etnosunun kırılma safhasına geçişi 1800'lü yıllar ile birlikte gerçekleşir. Özellikle 1812 Vatan Savaşı ile etnosun zayıflamış passionar enerjisi yukarı yönlü tekrar dalgalanır, passionarlık harcanır, savaş kazanılır ancak ardından iç huzursuzluklar artar. 1825 yılında Aralıkçı Ayaklanması ve 1853 yılında Osmanlılarla girilen Kırım Savaşı'yla da safha tam anlamıyla başlamış olur.

1813-1815 savaşlarına katılan subayların elde ettiği savaş ve Batı Avrupa deneyimi milliyetçiliği güçlendirir. Ayrıca Avrupa'da başlayan

⁸³ Kişilerin yetenek ve bireysel üstünlüğüne dayanan yönetim biçimidir (TDK, 2019: 1658).

Aydınlanma düşüncesinden etkilenen genç subaylar, seçilmiş temsilciler aracılığıyla kanun yapımına katılmayı, Rusya'nın da artık demokratik ve adil bir yönetim sistemine geçiş yapmasını arzu ederler (Hosking, 2011: 359). Bu tezlerinde 1805 yılından itibaren Fransızlarla yaşanan çatışmalara ve 1812 Vatan Savaşı'na katılıp köylülerle birlikte çarpışmalarının da etkisi büyüktür. Çünkü genç subayların, köylülerin ne kadar zor şartlarda yaşadıklarını gözlemlmeleri ve özellikle Vatan Savaşı'nın ardından Avrupa'nın içlerine kadar Napolyon'un ordularını takip etmeleri sonucunda oradaki özgür ve demokratik yaşam tarzını görmeleri onların içlerinde isyan ateşini yakar. Ancak I. Aleksandr, dönemin en önde gelen devlet adamlarından ve savaş bakanlarından biri olan Aleksey A. Arakçeyev'in (1769-1834) etkisiyle daha çok askeri ve dini gelişmelerle ilgilenir, yasaları ve hukuku göz ardı eder. Bu yüzden Aralıkçı düşüncenin toplumda yayılması için *Kurtuluş Birliği (Союз спасения)*, *Refah Birliği (Союз благоденствия)*, *Kuzey Örgütü (Северное общество)*, *Güney Örgütü (Южное общество)* adlı birtakım gizli örgütler kurulur (Илча, 2015: 205). İlk Rus gizli örgütü Kurtuluş Birliği'dir. Kuruluş amacı, devlet bünyesinde hizmet gösteren Almanlara direnmektir. Zamanla örgütün programları genişler, toprak köleliğinin kaldırılması ve otokrasi düzeninin anayasal bir monarşiye dönüştürülmesi hedeflenir. Örgüt, hareketin geçerliğine halkı inandırmak için yardım faaliyetleri gerçekleştirerek eğitim ve adalet alanlarında hizmet sunan bir kuruma, Refah Birliği'ne dönüşür. Üye olmak için erkek, Rus, Hristiyan olma ve toprak kölesi olmama gibi şartlar koşulur (Hosking, 2011: 360-361). Aleksandr 1822 yılında tüm gizli örgütleri kapatır. Çarın 19 Kasım 1825 tarihinde ani ölümü, örgütlerde o an ne yapılması gerektiğine dair bir şaşkınlık yaratır. Tahta çıkması gereken Konstantin tahttan feragat eder. Yerine küçük kardeşi I. Nikolay'ın tahta çıkma merasiminde Kuzey Birliği, Senato Meydanı'nda toplanıp isyan başlatır. Nikolay'ın gönderdiği Petersburg Valisi Miloradaviç'in öldürülmesi üzerine çar, isyancı birliklere ateş açılması talimatını verir. Zaten olgunlaşmış bir eylem planları olmayan Aralıkçıların ayaklanması çok geçmeden sona erer. İsyân, başarısız olsa da çarlığa karşı gerçekleştirilen ilk darbe girişimidir. Ülkede özgürlük kıvılcımının ateşlenmesiyle kırılmanın temellerinden biri daha atılmış olur. Etkili bir politik söylem geliştiremeyen, halkın desteğini alamayan, yeterince ciddi şekilde hareket edemeyen Aralıkçılar başarısız olur. Bunun sonucundaysa aristokrat ve soylu kesim ile halk arasında olan uçuruma

rejimle toplum arasında açılan yeni bir uçurum eklenir (Hosking, 2011: 364-365).

I. Nikolay, aralarından Aralıkçı Ayaklanması'na destek verenler çıktığı için toprak sahibi bürokratlarına hiçbir zaman güvenmez. Ancak çar birtakım düzenlemelerin yapılması gerekliliğinin de farkındadır. Örneğin İmparatorluk Hukuk Okulu'nu açar, düzenli devlet anlayışının temelleri atılır, böylece II. Aleksandr'ın reformlarına giden yol açılır. Diğer yandan otokrasiyi de güçlendirir. O dönemde Kont Pavel D. Kiselyov'un (1788-1872) yürüttüğü reformlarla aslında serfler dâhil halkın özgürleşmesi hedeflenir. Ancak duyarsız ve kayıtsız bir hükümetle bu duruma alışık olmayan şüpheli köylülerin direnişi yüzünden başarıya ulaşamaz (Hosking, 2011: 368). Çar toprak kölelerinin durumunu bilmesine rağmen kendi gücünü ve devletin otoritesini zayıflatacağını düşündüğü için bu konuda hiçbir adım atmaz. 1842 yılında Devlet Konseyi'nde I. Nikolay serfler ile ilgili şu sözleri paylaşır: “...günümüzde toprak köleliğinin kötü bir durum olduğu herkes tarafından kolayca görülüp fark edilebilir. Ancak bu soruna şimdi el atmak, şüphesiz, felakete sürükleyici olabilirdi” (Полиевктов, 1918: 312).

Yüzyılın ortalarına gelindiğinde Rusya, Ortodoksların haklarını koruma bahanesiyle Osmanlıya savaş açar ve Tuna vilayetlerini işgal eder. Bu durumdan endişelenen Fransa ve İngiltere, donanmalarını Karadeniz'e gönderir. İki yıl süren savaşın ardından 1856 Paris Antlaşması ile savaş sona erer. Rusya Osmanlı topraklarındaki Hristiyanlar üzerinde gücünü ve etkisini Avrupa devletlerine kaptırır, Karadeniz'de donanma bulundurma hakkını kaybeder. 1853-1856 Kırım Savaşı yüz elli yıldır yüksek olan ordunun moralini düşürür, Rusya'nın askeri teknoloji bakımından geride olduğu gerçeğini ortaya koyar. Savaşın en ağır sonucu Rus devletinin Avrupa'daki büyük devletler arasındaki yerine ve çarın otoritesine darbe vurmasıdır. Askeri güce çok önem veren Romanov hanedanlığının otoritesi sarsılır ve otokrasi ilk kez tartışılır bir sistem hâline gelir. Hosking'e (2011: 387-392) göre yüz elli yıldır başarıyla sürdürdüğü devlet ve otokrasi geleneğine sahip Rusya'nın, gerekli hâllerde silahlı güçlerle desteklenen ve kendine özgü bir yapısı bulunan büyük bir Avrupa gücü olma özelliğine Kırım Savaşı son verir.

1830-1831 ve 1863-1864 yıllarında Polonya'da çıkan isyanlar Rus Devleti'nin başını çok ağrıtır. 1830 yılı sonunda Leh milliyetçilerinin oluşturduğu bir örgüt Varşova'da ayaklanma başlatır (Kasım Ayaklanması). Varşova valisine suikast girişiminde bulunulur, Rus yönetimine son verildiği ilan edilir (Hosking, 2011: 356). Ayaklanma kanlı bir şekilde bastırılır, isyan eden soylular hapse atılır, Sibirya'ya sürülür. Polonya ordusu dağıtılır, Varşova Üniversitesi kapatılır. Aralarında önemli şair, yazar, subay ve devlet adamlarının bulunduğu Leh mülteciler Avrupa'ya göç eder. Bu durum zaten şüphe ile bakılan Rusya'ya daha da olumsuz yaklaşılmasına yol açar (Kurat, 2014: 349-350). II. Aleksandr dönemine gelindiğinde, Lehistan üzerindeki sert uygulamalar yumuşatılarak reform yoluna gidilir. Fırsattan istifade eden bağımsızlık yanlıları ve Leh milliyetçileri, 1863 yılı başında isyan başlatır (Ocak Ayaklanması). Bir önceki ayaklanmadan farklı olarak bu sefer gerilla savaşı yaşanır. Polonya üzerindeki Ruslaştırma politikası daha da sıkılaştırılır, aristokratlar Sibirya'ya sürgün edilir, toprakları müsadere edilir, Lehçenin kullanımı yasaklanır (Hosking, 2011: 417-419). Yaklaşık otuz yıl arayla gerçekleşen iki ayaklanma Rusya'nın asker, para ve zaman kaybetmesine yol açar, ancak belki de en önemli kaybı Batı'da bozulan imajı olur. Despot, baskıcı ve antidemokratik olarak nitelendirilen Rusya'nın bu imajını düzeltmesi hiç de kolay olmaz.

XIX. yüzyılda ülkede yapılan reformlar, ekonomik ve toplumsal değişimler Rus kültürünü derinden etkiler. Çar, devlet, köy, kilise, gelenekler, sabit toplumsal sınıf, kalabalık aile yerini çekirdek aile, ekonomi, kent yaşamı, değiştirilebilir toplumsal sınıf, önemini kaybetmiş kilise gibi değerlere bırakır. Aile ve arkadaşlardan, alışılan ahlak anlayışından uzak kent yaşamı dine duyulan gereksinimi artırır. Ancak kilise bu gereksinimi karşılamada yetersiz kalır. Sivil toplum örgütlerinin olmadığı, sendikaların yasak olduğu bu yeni kent yaşamında göçmenler kendilerini yalnız hisseder. Kentlerde bozulan yaşam köylere de yansır. Bağırma, laf atma, küfür etme, kapkaç gibi holiganlığı çağrıştıran davranışların görülme sıklığı artar (Hosking, 2011: 498).

XX. yüzyılın hemen başında dönemin önde gelen Rus devlet adamlarından Sergey Yu. Vitte (1849-1915) Rus-Japon savaşının başlamasından iki yıl önce gözlemci olarak Uzak Doğu'ya gider. Gözleminin

sonunda Vitte, Rusya'nın savaşa hazır olmadığını ve olası bir savaşı kaybedebileceğini rapor eder. Ancak Vitte'nin uyarıları dikkate alınmaz ve 1904 yılında savaş başlar. Bir buçuk yıl süren savaşı Rusya kaybeder. Rusya, Port Arthur'da ve Mançurya'da hak iddiasından vazgeçmek, Güney Sahalin'i Japonlara bırakmak, Kore'de Japon hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalır. Doğuda umduğunu bulamayan Rusya, yönünü batıya çevirir, özellikle Balkanlarda ve Akdeniz'de etkin olmak istediğinden Birinci Dünya Savaşı'na girme kararı alır. Aslında Rusya'da Kırım Savaşı ile düşüşe geçen çarlık kurumunun imajı, Japonya yenilgisi, Polonya'nın yitirilmesi ile zedelenir. Kanlı Pazar⁸⁴ ve Grigoriy Ye. Rasputin'le (1869-1916) olan yakınlığı ise bizzat II. Nikolay'ın (1868-1918) gözden düşmesine yol açar (Hosking, 2011: 520).

Birinci Dünya Savaşı'na girerken Rusya'da ulusal birlik duygusu ya da kalıntıları kendini gösterir ancak uzun vadede temelini çürük olduğu anlaşılacaktır. Bu duygu çarlık, halk ve tüm kamuoyu beraberliği için son şanstır. Yürütülen propagandalar sayesinde yeni bir vatanseverlik de açığa çıkar. Müzisyenler askerlerin morallerini yüksek tutmak için cepheye gider, sosyetedeki kadınlar aralarında para toplayıp yardım gönderir, gazete ve dergiler tarihteki askeri kahramanlıkları yeniden manşetlerine taşır. İlginçtir ki propaganda faaliyetlerinde çar ve kilise çok az yer alır. Bu durum, iki kurumun miadının dolduğunu açıkça gösterir (Jahn, 1995: 174-176). Yaşanan can kayıpları, açlık ve kıtlık yaklaşık üç yüz yıl süren Romanov hanedanlığının sonunu getirir. 1917 Şubat Devrimi ile başa geçen Aleksandr F. Kerenskiy (1881-1970) hükümeti zafer elde edilinceye kadar savaşa devam etmek istese de bu çağrı halkta karşılık bulmaz. Nitekim halk artık savaş istemediğinden Ekim Devrimi ile Bolşevikler iktidara gelir. 3 Mart 1918 günü Almanya ile Brest-Litovsk Antlaşması imzalanır. Antlaşmaya göre Polonya, Estonya, Ukrayna'daki tüm; Belarus, Letonya ve Finlandiya'daki haklarından ise kısmen feragat etmek zorunda kalan Rusya, yaklaşık bir milyon km² toprak kaybeder. Ayrıca savaş tazminatı olarak Almanya'ya altı milyon mark

⁸⁴ 9 Ocak 1905 tarihinde farklı yerlerden gelen işçiler taleplerini içeren dilekçelerini çara vermek için Petersburg merkezine doğru yürüyüşe geçer. Ancak kendilerini bekleyen askerlerin ateş etmesiyle iki yüz insan yaşamını yitirir ve bu olay 'Kanlı Pazar' olarak tarihe geçer.

ödemek zorunda kalır. Henüz daha savaşın etkilerini üzerinden atamayan Rusya'yı iç savaş tehlikesi beklemektedir.

1917-1922 yılları arasında yaşanan İç Savaş, yalnızca Kızılların ve Beyazların arasındaki bir çatışmadan çok toplumu bir arada tutan bağların kopmasıdır. Ortak kimlikten, dinden bahsetmek yerini yaşam mücadelesine bırakır. Köylüler güvensizlik ve şüphe, işçiler kafa karışıklığı, kentliler ise yalnızlık ve fakirlik içerisinde (Hosking, 2011: 559). İç Savaş, devrim hareketlerinin yarım bıraktığı eskiyi ortadan kaldırma sürecini tamamlar. Eski rejimin tüm kurumları ve sınıfları yok edilir. Tüm bunların yerini Komünist Parti alır (Hosking, 2011: 569). Yaşanan çatışmalar yüzünden milyonlarca insan yaşamını kaybeder, yaklaşık iki milyon insan ülkeyi terk etmek zorunda kalır. Savaş, tarıma ve sanayiye önemli bir darbe vurur. Birçok işletme üretime ara vermek zorunda kalır, üretimde kapasite kullanımı ciddi anlamda düşer. Savaş sırasında özellikle maden işletmeciliği zarar görür. Donetsk, Ural, Sibiry gibi yerlerde birçok ocak tahrip edilir. Yetersiz hammadde yüzünden fabrikalar üretimi durdurur, işçiler ise köylerine geri döner. Kullanılan teknolojinin çoğunun Petro döneminden kaldığı düşünülürse üretimin beş kat azalması şaşırtıcı olmaz.

30 Ekim 1922 tarihinde SSCB kurulur. Komünist Parti'nin başta olduğu tek partili bir yönetim anlayışı benimsenir. Rus toplumunu bir arada tutan önemli ve eskiye, geleneklere bağlılığı sağlayan en önemli unsurlar olan din ve çarlık, komünistler tarafından ortadan kaldırılması gereken ilk hedefler arasında görülür. Eğitimli insanlar yurt dışına göç eder. Bolşevikler için kültür ve eğitim öncelikli konular arasında yer almaz.

1930'larda daha şiddetli olarak uygulanan Ruslaştırma politikası aslında geleneksel Rus ulusal kimliğinin temellerine zarar verir. Köy komünü, kilise, Rus edebiyatı ve kültürü tahrip edilir. Rus olmayanların asimile edilmesini amaçlayan yeni bir Rus milliyetçiliği yaratılır (Hosking, 2011: 594). Tarımdaki kolektifleştirme politikası yüzünden Kuzey Kafkasya, Çeçenistan, Dağıstan, Osetya ve daha birçok yerde silahlı isyanlar ortaya çıkar. Rus askeri birliklerin bölgelere sevk edilmesi üzerine binlerce köylü mağdur edilir. Kolektifleştirme ve kıtlık yüzünden 1930'lu yıllarda milyonlarca insan yaşamını yitirir. İlk beş yıllık ekonomi planıyla iş bulmak

kolaylaştıysa da çalışma ve barınma şartları ağırlaşır. Komünistlerin bolluk ve eşitlik içinde yaşam vaatleri boşa çıkmış olur. Elde edilen kazanımlar çok az insan arasında paylaşılır, sıradan halk ve köylüler daha da yoksul hâle gelir. Kolektifleştirme orduda ve kasabalarda ekmek sıkıntısını gidermiş olsa da köylülerin çalışma motivasyonunu düşürür, verimsizliğe ve kıtlığa yol açar. Bu durum Sovyetler Birliği'nin dağılmasındaki önemli unsurlardan biri olur (Hosking, 2011: 650).

İç Savaş döneminde başlayan iftira atma ve gammazlama davranışları halk arasına şüphe, korku, kin ve nefret tohumları eker, insanların birbirine güvenleri kalmaz. Daha önce çoğunlukla *kulaklara*⁸⁵ ve Beyazlara dönük olan bu tutum, 1937 yılından itibaren iktidara muhalif düşünceye sahip herkese uygulanır (Hosking, 2011: 641). 1937-1938 yıllarında bir milyon altı yüz bin kişi tutuklanır. 1932-1933 yıllarında yaşanan kıtlık ve 1937-1938 yıllarında uygulanan şiddet yüzünden yaklaşık 10-11 milyon yaşamını yitirir (Nove, 1993: 268).

Safhanın ve Rus tarihinin bir diğer önemli olayı ise Nazi Almanya'sına karşı verilen varoluş mücadelesidir. Almanlarla girişilen Büyük Vatan Savaşı'ndan Rusya kesin bir zaferle ayrılır ve 1945 Mayıs'ında Almanlar kayıtsız şartsız teslim olurlar. Savaşta Komünist Parti halkla, askeri yönetimle aynı kaderi ve ruhu paylaşır. Rusya'nın kaderini ellerinde hisseden tüm Rus halkı fedakârca, cesurca ve canları pahasına anavatanlarını savunur. Ancak 25-27 milyona yaklaşan kaybıyla, harabeye dönmüş kentleriyle, virane sokaklarıyla Rusya kendini tükenmiş hâlde bulur (Hosking, 2011: 686). Savaşla birlikte Marksçı kuramcıların savaşın düşman topraklarında ve çok az kan dökülerek yapılacağı tezi çürümüş olur. Savaşın sona ermesiyle birlikte baskıcı uygulamalar kaldığı yerden devam eder. Almanlara karşı verilen savaş, çok uluslu bir devlet yaratılmasına en fazla yaklaşılan zamanlardır, ancak Müslüman halkın güneyden sürgün edilmesi, Moldova, Batı Ukrayna ve Baltık cumhuriyetlerinin ilhakı bu fırsatın kaçırılmasına yol açmakla kalmaz, oluşan düşmanlık atmosferiyle Sovyetler Birliği'nin çöküşünün de temellerini atar (Hosking, 2011: 697).

⁸⁵ Terim, Sovyetler Birliği'nde zengin, toprak ve çiftlik sahibi olan köylüleri ifade etmek için kullanılır.

1980'lerin ikinci yarısından sonra *yeniden yapılanma* (*перестройка*) ve *açıklık* (*гласность*) politikaları yürürlüğe konur. Ancak sosyalizmle uyuşmayan ekonomik ve toplumsal anlayışın sürdürülmesi, demokrasi ve ifade özgürlüğüne yeteri kadar önem verilmemesi, işçilerin sorunlarının bir türlü çözülmemesi, halkın refah seviyesinin yükseltilememesi, devletle halk arasındaki mesafenin yeteri kadar kapatılamaması gibi sorunlar yüzünden kötüye gidişe bir türlü son verilemez. Yüzyılım sonuna yaklaşıldığında Arnavutluk, Macaristan, Romanya, Çekoslovakya, Polonya ve Sovyetler Birliği gibi sosyalist hükümetlerin başında bulunduğu ülkeler arasında imzalanan ve üye ülkeler arasında askeri işbirliğini ve yardımlaşmayı amaçlayan Varşova Paktı'na 1 Temmuz 1991 tarihinde son verilir. Paktın sona ermesiyle Sovyetler Birliği'nin etki alanı da daralmış olur. Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesi, Avrupa'da sosyalist olmayan hükümetlerin başa gelmesiyle birlikte Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'daki kontrolü sona erer. Nihayetinde 25 Aralık 1991 tarihinde Sovyetler Birliği dağılır ve ardından Rusya Federasyonu kurulur (Topsakal, 2010: 293-298).

Rus tarihine ve etnogeneziine bakıldığında iz bırakan iki 'büyük' çar/çariçe olduğu görülür. Bunlardan ilki I. Petro, diğeri ise II. Yekaterina'dır. Ancak I. Petro'nun çariçeden ayrılan tarafı, ölümünden asırlar geçmesine rağmen hâlâ tartışılmasıdır. Bu nedenle I. Petro'nun yaşamını, duygu, düşünce ve eylemlerini daha yakından tanımak Rus tarihine daha doğru bir şekilde yaklaşmayı sağlayacaktır.

3.2. Rus Tarihine Açılan Yeni Bir 'Pencere': I. Petro

a) Yaşamı

1669 Mart'ında Çar I. Aleksey'in ilk eşi Mariya İ. Miloslavskaya (1624-1669) on dördüncü çocuğunu doğururken yaşamını yitirir. Çocuklarının arasından sağlıklı bir veliyaht çıkmayacağı düşünüldüğünden çara yeni bir eş bulması önerilir. O dönem Moskova'sında Avrupa kültürünün temsilcisi sayılan Matveyevlerin evinde Natalya K. Narişkina (1651-1694) adlı bir kadın yaşar. Matveyevlerin evlatlığı olan Natalya aynı kültürün içinde yetişir. Nitekim çarla evlenip saraya gelmesiyle büyük bir değişim yaşanır; yasak olan oyun, dans, müzik yeniden serbest olur. Kremlin'e, Preobrajensk

Köyü'ne gösteri ve oyunlar için bir sahne ile salon inşa edilir. Natalya Narişkına 30 Mayıs 1672 gece saat birde bir erkek çocuğu doğurur. Havari Petrus'tan esinlenerek çocuğa Petro adı konur. Çocuk, Aziz Petrus'un kutsal günü sayılan 29 Haziran'da vaftiz edilir. Çok hareketli bir çocukluk geçirmesi ve yedi aylıkken koşmaya başlaması (Massie, 2019: 26-28), Petro'nun ileride daha net ortaya çıkacağı enerji fazlalığının ve yerinde duramama özelliğinin âdeta bir habercisidir. Diğer yandan üç buçuk yaşındayken babasını kaybetmesiyle Petro'nun bakımını annesi üstlenir.

Rus halkı, XVI. yüzyılın sonuyla başlayıp XVII. yüzyılın ilk yıllarıyla süren Karışıklıklar Dönemi'nin ardından sırasıyla tahta çıkan çarlar Mihail, Aleksey ve III. Fyodor ile ülkedeki taht kavgalarının sona ermesini umar. Aslında Romanov hanedan mensuplarının çar olmalarıyla birlikte halkın umduğu gibi yönetsel kriz sona ermiştir de. Ancak 'isyanlar yüzyılı' adını alan XVII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Rus iktidarını bekleyen yeni tehlikeler kendini gösterir. 1676-1682 yılları arasında Rusya'yı yöneten Çar III. Fyodor'un varis bırakmadan yaşamını yitirmesi ülkede kimin tahtı hak ettiğine dair tartışmaları da beraberinde getirir. Bu tartışmaların en şiddetlisi boyar aileler Miloslavskiiler ile Narişkinler arasında yaşanır. Taht için Çar I. Aleksey'in oğulları on altı yaşındaki V. İvan (1666-1696) ve üvey kardeşi on yaşındaki I. Petro (1672-1725) olmak üzere iki aday önerilir (Богословский, 1940: 38). V. İvan topal, görme ve konuşma güçlüğü çeken bir gençken, Petro zeki, canlı, enerjik ve iri yapıda bir çocuktur. III. Fyodor'un cenazesinde Miloslavskiiler ve Narişkinler arasında kimin tahta çıkacağı konusunda tartışma yaşanır. Bunun üzerine büyük meclisin toplanması kararlaştırılır. Ancak meclisin toplanması haftalar sürebileceği için Moskova Patriği İoakim (1621-1690) Boyar Meclisi'nde yapılan oylamanın ardından Kızıl Meydan'da toplanmış halka kimi çar görmek istediklerini sorar. Halkın büyük çoğunluğu 'Petro Alekseyeviç' diye bağırır. Petro en başta çok küçük olduğunu ve ülkeyi ağabeyinin kendisinden daha iyi yönetebileceğini söyleyerek teklifi geri çevirir. Ancak ısrar edilince tahta çıkmayı kabul eder (Massie, 2019: 35-36). Boyarların çoğunun, kilisenin ve halkın desteğini alan Petro 1682 yılında Kızıl Meydan'da yapılan bir törenle tahta çıkarılır, naipliğine ise annesi ve Aleksey'in ikinci eşi olan Natalya Narişkına getirilir. Zihinsel ve bedensel birtakım sorunları olan V. İvan, devleti yönetemeyeceğinin farkındadır, buna

bir de devlet adamlarının çoğunun Petro'yu tahtta görmek istemesine şahit olması eklenince veliaht çar durumu kabullenmek zorunda kalır (Азанчевский, 1859: xiii). Elbette İoakim'in bu seçiminde Katolik düşünceye eğilim gösteren Miloslavskiilerin yönetimde etkinliklerini arttırmalarını istememesi de önemli rol oynar (Hosking, 2011: 254). Ancak mağlubiyeti içine sindiremeyen Miloslavskiiler ve Petro'nun üvey kız kardeşi Sofya Alekseyevna (1657-1704) boş durmaz. Önde gelen streletslerle gizli toplantılar düzenlenir, streletslerin oturduğu mahallelere ajanlar gönderilerek onlara para teklifinde ve birtakım vaatlerde bulunulur. Çar III. Fyodor'un zehirlenerek öldürüldüğüne, V. İvan'ın hakkının yendiğine hatta öldürüldüğüne, böylelikle Petro'nun tahta çıkarıldığına ve çarın cenaze töreninde streletslerin önde gelenlerinin de zehirleneceğine dair söylentilerin yayılması sağlanır (Abbott, 2011: 15). Zaten III. Fyodor yönetiminin son dönemlerinde strelets birliklerinin huzursuzluğu artmış durumdadır. Komutanlarının baskıları, toplumsal çevrelerde yabancıların artması onları kızdıran başlıca unsurlardır. En fazla da albaylarının gelirlerine el koymalarından şikâyet ederler. Çarın ölümünden sonra bu şikâyetlerini Çariçe Natalya'ya iletirler. Etrafindakilere danışan Natalya on altı albayın tutuklanmasını emreder. Ancak bu ceza, streletslerin sakinleşmelerinden çok, daha da fazla isteklerde bulunmalarına yol açar (Богословский, 1940: 42). Bu huzursuzluklara bir de söylentiler eklenince olaylar kontrolden çıkar ve bir isyana dönüşür.

Streletslerin geneli dine, çara, gelenek, görenek, örf ve âdetlere sıkı sıkıya bağlı, reformlardan pek haz etmeyen sıradan Ruslardır (Massie, 2019: 45). Söylentilerden sonra zorla Kremlin'e giren streletsler, boyarlardan ve Narişkinlerden gözlerine kestirdiklerini katlederler. Kremlin'de kılıçların ve mızrakların ucu ceset ve parçalarıyla dolar. Streletslerin böyle hunharca davranmaları henüz daha çocuk olan Petro'yu dehşete düşürür. Gözünün önünde gerçekleşen bu olaylar, Petro'nun yaşamı boyunca aklından çıkmaz ve başının istem dışı sallanması rahatsızlığına yakalanmasına yol açar. Çıkan kanlı ayaklanma sonucunda tahta, Petro ile birlikte V. İvan da çıkarılır, naipliklerineyse kız kardeşleri Sofya getirilir.⁸⁶ 1683 yılında İsveç büyükelçisi

⁸⁶ O dönemde çarların kız çocukları genellikle bir manastırda inzivaya çekilirken Sofya, hasta kardeşi V. İvan'ın sağlık durumunu bahane ederek dışarı çıkmak için özel izin alır. Kardeşine

tahta birlikte oturan iki kardeşi Kremlin'de ziyaret eder. Büyükelçilik kâtibi Petro'yu on altı yaşında sanır. *Büyük Petro* kitabının yazarı Robert K. Massie'ye (1929-2019) göre bu durumun nedeni güçlü fiziğinin yanı sıra Petro'nun çok canlı ve enerjik olmasıdır. Petro on iki yaşına ayak bastığında kendisini muayene eden Alman doktorun, "...çarın oğlu olması iyi niteliklerinin en geride kalanı. Görenlerin kalplerini kazanan bir güzelliğe ve küçük yaşında dahi benzersiz bir zihne sahip" ve bir yıl sonra Hollanda'nın ilk daimi büyükelçisi Johan W. van Keller'in (1620-1692), "...herkesin sevgi ve muhabbetini toplayarak zekâ ve kavrayışını geliştiriyor. Askeri faaliyetler ile ilgili yaşına erdiğinde ondan kesinlikle cesaretli işler ve kahramanlıklar bekleyebiliriz" demesi ileriki yıllarda Petro'nun karakterine ve passionarlık özelliklerine dair erken yaşlarda ipuçları sunar (Massie, 2019: 77-78).

Pratikte, yönetimde V. İvan söz sahibi olmaz, Petro ve annesi tahttan uzaklaştırılır, ülke Sofya ile onun gözdelelerinden ve Rusya'da feodal düzenin son temsilcilerinden boyar Vasiliy V. Golitsın (1643-1714) tarafından yönetilmeye başlar (Kurat, 2014: 267-268). Ancak başta Kırım'a düzenlenen iki seferin başarısızlıkla sonuçlanması olmak üzere ekonomik ve yönetsel sıkıntılar, ülkedeki huzursuzluğun artmasına ve yeni çarın ayak seslerinin duyulmasına yol açar. Yaşanan vahşeti gören küçük Petro'nun zihninde ileride bir gün başına buyruk askeri birliklerde, elinden hiçbir şey gelmeyen kilisede reform yapma ve Orta Çağ Rusya'sını dönüştürme düşüncesi oluşmaya başlar. Streletsler Kremlin'i basarken, kendisini ve annesini tehdit ederken, birçok kişiyi öldürürken görkemli ve büyük Moskova'nın hiçbir şey yapmaması çarın bu ilahi kentten soğumasına yol açar. Sofya ülkeyi yönetirken Petro'nun Moskova dışındaki bir köyde büyümesi başkent ile çarın arasını iyice açar. İleride başkent olma özelliğini elinden alacağı Moskova'ya hiçbir zaman sempati beslemez. Ayaklanma Petersburg'un kurulması için çara ilham verir (Massie, 2019: 61-62).

Petro, darbenin ardından Moskova'nın doğusunda, doğayla iç içe konumda olan Preobrajensk Köyü'ne taşınır. Çocukluğunun çoğunu; köyüne komşu ve sakinlerinin yabancıların olduğu, Batı Avrupa'dan gelen farklı

bakan fedakâr kadın imgesine kısa süre içinde soylular tarafından sempati beslenir. Sofya bir diğer önemli güç olan ordu tarafından da desteklenir (Abbott, 2011: 11-13).

milletlerden, kültürden, görüşten, mezhepten oluşan üç bin kişinin yaşadığı Alman Mahallesi'nde (*Немецкая слобода*)⁸⁷ geçirir. Eşlik etmesi için elli erkek çocuk Petro'nun yanında gönderilir. Hareketsizliği ve eylemsizliği sevmeyen passionarlar gibi çocuk yaştaki Petro da, zamanını çalışmak ve oyun oynamakla geçirir. Oyun saatleri dahi öğrenme amaçlıdır. Davulun nasıl çalındığına, savunma ve hücumun nasıl yapıldığına dair soruların yanıtlarını burada bulur. Savaş sanatını en ince ayrıntılarına kadar öğrenme ve oyun olarak tatbik etme fırsatı yakalar (Abbott, 2011: 41). Petro en çok askerlik üzerine oynanan oyunları sever. Sevdiği oyuncaklar arasında zil, davul, oyuncak asker ve kaleler, model mızrak, kılıç, tüfek bulunur. Ancak hepsi bir kenara oynamayı en çok tercih ettiği oyuncak ise Matveyev'in hediyesi olan model teknedir. Petro'nun askeri dehası bu yaşlarında arkadaşlarıyla oynadığı askerlik oyunları ile şekillenir (Kurat, 2014: 282). İhtiyaç duyduğu silah ve teçhizat için devletin silahhanesinden faydalanır, ilerleyen yıllarda oyunlarında gerçek mermi ve toplar kullanır. Birlikte oyun oynadığı üç yüz kadar çocuk vardır. Bu çocuklar gerçek askerler gibi kışlalarda kalıp talim yaparlar. Zamanla köy, misafirlerine küçük kalmaya başlayınca hemen yanına Semyonovsk Köyü kurulur. Bu köye yerleşen ve eğitim alan geleceğin askerleriyle Rus ordusunun düzenli birliklerinin temelleri atılır. 1917 yılına kadar ordunun en önemli iki muhafız alayı buradan doğar. Petro, en alt rütbe olan trampetçi olarak Preobrajensk alayına kaydolur. Böylece ordunun tüm kademelerinde görev yapabilme ve askerliği iyi bir şekilde öğrenebilme fırsatı yakalar (Massie, 2019: 81-82).

Petro henüz çocuk yaştaiken Almanca, Flemenkçe ve Latince öğrenir. Avrupa kültürü ve tarihi üzerine kitaplar okur. Bir Avrupalı gibi konuşmayı, davranmayı, giyinmeyi ve düşünmeyi öğrenen Petro, ileride gerçekleştireceği Batılılaşma hareketinin temellerini burada atar. Mahalle henüz XVII. yüzyıl Rusya'sının çok uzak olduğu yenilik anlayışına ve modern bir yaşam tarzına sahiptir. Mahalle sakinleri gemi inşa işinde çalışır, ticaretle uğraşır ve paralı askerlik yapar, ayrıca farklı ve ileri teknolojilere Moskovahlardan daha fazla hâkimdirler. Hollandalı tüccar Frans Timmerman (1664-1702) ve gemi ustası

⁸⁷ Diğer adı *Kukuy* olan mahalle, içinde yalnızca Almanlar yaşadığı için Alman Mahallesi olarak adlandırılmaz. O dönem Alman sözcüğüyle Alman, Hollandalı ve İngiliz vatandaşlar kastedilir (İnanır, 2008: 63).

olan Carsten Brandt (1630-1693) gök bilimi, geometri, tahkimat, gemi yapımı başta olmak üzere denizcilik faaliyetlerinde Petro'nun başöğretmenleridir. Petro, ileride en yakın yardımcısı ve danışmanı yapacağı İskoç kökenli Franz J. Lefort (1656-1699) ve istihkâm, topçuluk eğitimi alacağı, Rusya'da Patrik İ. Gordon (1635-1694) adıyla tanınan, İskoç kökenli komutanla bu mahallede tanışır. Adı geçen iki komutan 1689 yılında çıkan strelets ayaklanmasında Petro'yu askerleriyle birlikte korumaya ilk gelenlerdendir. Ayrıca ayaklanma hakkında önceden Petro'yu uyararak ve ileride on iki yıl birlikte olacağı Anna İ. Mons (1672-1714) ile tanışmasına yine bu mahalle aracı olur (Архангельская, 2020: 70).

1688 yılının Haziran ayında Petro, Timmerman ile yaptığı gezi sırasında İsmailovo Köyü civarında bir depo görür. Depoda eski ve yıpranmış bir sandal gözlerine çarpar. Yuvarlak gövdeli, ağır omurgası ve sivri pruvası olan bu sandal İngiliz üretimidir. Nehirlerde binilen ve rüzgâra karşı gidemeyen küçük Rus kayıklarından farklı olan bu sandal Petro'nun çok ilgisini çeker. Onu tamir ettirerek her gün Yauza Nehri'ne açılır ve sürüş dersi alır. Keşfedilen bu eski sandal Petro'nun kişiliğine ve yaşamına yön veren özellikleri olan deniz tutkusu ve Batı hayranlığı olmak üzere temel iki dürtüsünün de başlangıcı sayılır (Massie, 2019: 85-88). Petro'nun o yaşlarda yapmaktan çok zevk aldığı bir diğer uğraş ise zanaatkârları izlemektir. Rus tarihçi Yevgeniy V. Anisimov'a (1947-) göre çar olağanüstü yetenekli ve çalışkandır, özellikle somut ve yararlı sonuçlar elde edeceği işlerle uğraşmaktan ve onları öğrenmekten keyif duyar. Örneğin trampetçilikten generalliğe kadar askerliğin tüm kademelerinde görev alacağı için her rütbenin sorumluluklarını yüklenecektir. Askerliğin dışında mühendislik, topçuluk, tornacılık, ciltçilik, oymacılık, demir ve gemi inşa ustalığı gibi öğreneceği yirmi farklı zanaatın temelleri yine Petro'nun bu yaşlarına uzanır (Анисимов, 2009: 21).

Babasını çok küçük yaşlarda kaybeden Petro'ya okuma yazmayı idare kâtibi Nikita M. Zotov (1644-1717) öğretir. Ona Rus tarihini sevdiren isim de Zotov'dur. Petro, savaş eğitimini ise strelets ordusunda yüzbâşı olarak görev yapan Afanasiy A. Nesterov'dan alır. Henüz küçük yaştaki veliaht çarın bilime ve askeri konulara olan coşkusu bir diğer eğitmeni Boyar Boris Golitsin'in dikkatini çeker. Ancak Sofya'yla yaşadığı gerginliğin ardından

Golitsın'la da arası bozulur ve eğitimi sekteye uğrar. O tarihten sonra Petro Batılı yazarların teknik ve askeri alanlarda yazdığı kitapları okuyarak kendi kendini geliştirir.

1689 yılında streletsler arasında yine homurdanmalar başlar. Yeni bir ayaklanmaya dönüşecek bu homurdanmaları önceden duyan Petro, kendine yapıldığı gibi, bir darbeyle Sofya'yı tahttan indirip Novodeviçiy Manastırı'na kapatır, destekçilerini ise idam ettirir ya da sürgüne gönderir. Patrik İoakim'in 1690 yılında vefat etmesi üzerine Moskova Patriği seçilen Patrik Adrian'a ayaklanmaya destek verdiklerinden şüphelendiği bazı din adamlarının sorgulanması talimatını verir. Diğer yandan Batı kültürünün Rusya'ya gelmesini engellediklerine inanan gelenekselci boyarlar Petro'nun tahta çıkmasıyla onun etrafında birleşir. Elbette bu ironik bir durumdur ve yakın gelecek bu yanılığın çok net bir şekilde gösterecektir. Petro'daki potansiyeli o yıllarda gören Hollanda Büyükelçisi van Keller şunları söyler: *“Kısa zamanda hüküm sürmeye başlayacak çağa geleceği ve işlerin o vakit başka bir çehreye bürüneceği söyleniyor”* (Akt. Massie, 2019: 110).

Ayaklanmanın bastırılmasının ardından, biraz da annesinin ısrarıyla Petro muhafazakâr bir aileden gelen Yevdokiya F. Lopuhina (1669-1731) ile evlenir ve bir yıl sonra Aleksey adında oğlu olur. 1691 yılında Aleksandr, bir yıl sonra da Pavel adlarında çocukları olsa da her ikisi de bebekken yaşamlarını yitirir. Çocuklarının yasını tutamadan 4 Şubat 1694 tarihinde annesi Natalya'nın ölmesinden dolayı derin üzüntü yaşar. Passionarların gelenek ve göreneklerle aralarında olan zayıf bağ düşünüldüğünde, bu ölümle Petro'nun geçmişle ve geleneklerle olan bağı tamamıyla kopar, onu reformlarından geri döndürebilecek kimse kalmaz. İki yılın ardından tahtı kâğıt üzerinde paylaştığı V. İvan'ın ölmesiyle iktidarın tek sahibi olur.

Petro ülkesinin kalkınmasında ekonominin, ticaretin öneminin farkındadır ve tahtta yerini sağlamlaştırır sağlamlaştırmaz bu alanlara öncelik verir. Çara göre var olan ticaret kanalları daha etkin hâle getirilmeli ve yeni pazarlara ulaşılmalıdır. Ancak kuzeyde buzlar ve İsveç, güneyde güçlü Osmanlı Devleti Petro'nun bu hayallerini gerçekleştirmesini sekteye uğratır. İklim koşullarından dolayı Arhangelsk limanı yılın her mevsimi ticarete olanak vermez, bu nedenle ilk hedef olarak Karadeniz seçilir. Petro

yapılacaklar listesinin başına Azak Kalesi'nin alınmasını yazar. 1695 yılının kış aylarında Petro, enerjisini harcamanın yeni bir yolunu keşfeder ve Azak Kalesi'ne saldırmaya karar verir, üç aylık kuşatmanın ardından Rus orduları geri çekilmek zorunda kalır. Massie (2019: 166), bu ani alınan savaş kararının Petro'nun yüksek enerjisini harcama ve yerinde duramayıp harekete geçme gereksiniminden kaynaklandığını iddia eder. Deniz gücü olmadığından başarısız olan Petro, hemen işe koyularak Voronej'de tersane inşa edilmesini ve ilk Rus filosunun oluşturulmasını emreder. 1695 ve 1696 yılları ikinci sefere hazırlık yapmakla geçer. Beklenen sürenin ardından 2 gemi, 23 kadırga, 4 kundak gemisi ve 1300 kayık, içlerinde kırk bin askerle taarruza hazır hâle getirilir. 1696 Mayıs'ında kaleye tekrar saldıran Petro bu sefer galip gelir ve tarihte ilk kez Ruslar Karadeniz'e inmiş olur. Diğer yandan Petro bu savaşın daha başlangıç olduğunun farkındadır. Hemen Taganrog'da liman ve üs inşasına başlanır. Voronej'deki tersanelerde çalıştırılmak üzere binlerce Rus köylüsü bölgeye getirilir ve başlarına Avrupa'dan uzmanlar davet edilir. İlk kafilede gelen elli kişilik Batılı gemi ustası daha sonraki Batılı uzmanların ülkeye gelişine ve *büyük sefaret* (*Большое посольство*) gezisine ilham verir. Her büyük manastırın ve zengin toprak sahibinin bir gemi yaptırması emredilir. İki yıl süresince tüccarlardan ve toprak ağalarından alınan paralarla 52 gemi inşa edilir.

Rus kökenli Amerikalı tarihçi George V. Vernadskiy'e (1887-1973) göre Petro'nun karakteri I. ve II. Azak seferinden sonra oturur ve son hâlini alır. Karakterinin en belirgin özellikleri zihinsel olgunluğun ve kararlılığın eşlik ettiği muhteşem bir fiziksel enerji ve sebatlılıktır. Gelenek ve otorite Petro için saygı duyulması gereken değerler değildir. Zihni sürekli bilgi aramakla, bedeni ise çalışmakla meşguldür. Bir an dahi aylak kalmaz. Tek bir kuramsal bilgiyle yetinmeyip her şeyi kendi yapmaya çalışır. Yeni filo inşa edildiğinde kendi de tersanede doğramacılık yapar, tıp ilmini öğrenip dış tedavisi uygular. İşte bu yüzdendir ki itiraz kabul etmeyen ve tepisel bir doğası vardır (Вернадский, 1997: 153).

Petro'nun bir diğer özelliği, hatalarından ders çıkarmasını iyi bilmesidir. 1695 yenilgisinin ardından donanmasını güçlendirmek zorunda olduğunu fark eden Petro, soylu gençlerden seçilen öğrencileri eğitim almak üzere Hollanda, İngiltere ve İtalya'ya gönderir. 1697 yılında çıkardığı bir

emirle saray çalışanları arasından her altmış bir kişiden birinin denizcilik eğitimi almasını ve bunu belgelendirmesini zorunlu tutar (Молчанов, 2003: 68). Aynı yıl ‘Petro Mihaylov’ takma adını kullanarak kendi de Batı’ya denizcilik eğitimi almaya gidecektir (Зуев, 1995: 94). Petro’nun görmeyi en çok istediği ülke Hollanda’dır, çünkü dönemin Hollanda’sı gemi yapımında dünya lideridir (Abbott, 2011: 61). Petro’da passionarlığın açık belirtilerinden biri de öğrenmeye karşı olan uçsuz bucaksız hevesidir. Bu hevesi sonucunda ‘büyük sefaret’ olarak adlandırılan ve 1697 Mart ayından 1698 Ağustos ayına kadar süren bir diplomatik gezi planlanır. Rus tarihinde Petro’dan önce hiçbir çar barışçıl amaçlı yurt dışına çıkmamıştır. Bu nedenle gezinin amaçları arasında çarın gezip eğlenmek, Aziz Petrus’un Roma’daki mezarını ziyaret etmek, Batı kültürünü tanımak ve iyi bir hükümdar olmak istediğine dair söylentiler çıkar. Çarın amacı bu söylentilerden bazıları ya da hepsi de olabilir ancak kesin olan başta Karadeniz’de olmak üzere Osmanlı Devleti’ne karşı girişilecek bir savaşta müttefik aramaktır (Гузевич, 2013: 4). Bir diğer amaçsa Avrupa’dan uzmanların ülkeye davet edilmesi, teknoloji transfer edilmesi, silah ve mühimmat siparişlerinin yönetilmesidir. Kendi ise bu gezinin amacını “*Ben bir öğrenciyim ve öğrenmeye ihtiyacım var*” sözleriyle açıklar (Akt. Massie, 2019: 188). Petro büyük sefaret gezisinde kimliğini gizler çünkü gizlemezse birçok yerde resmi tören ve merasimler yüzünden asıl amacını gerçekleştiremeyeceğinden çekinir. Tanınmamak için gittiği her bölgede yerel kıyafetler giyer. Gezinin resmi ziyaretlerini yanındaki elçiler, resmi olmayan görüşmeleri ise bizzat Petro yürütür (Гузевич, 2013: 7). Nerede ilginç bir şey görsen ya da yerel halkın yaşam tarzını incelemek istese arabayı sık sık durdurur, soylu değil usta ve marifetli insanları ziyaret etmeyi tercih eder. Gezide ilk rota Riga, ardından Prusya topraklarıdır. Riga, İsveçliler tarafından inşa edilmiş modern bir kale kenttir. Petro kentteki kaleye tırmanır, çizimler ve ölçümler yapar, hendekleri ve toprakların konuşlandırılışını inceler (Massie, 2019: 206). Königsberg’de istihkâm, topçuluk ve tatbikat üzerine çalışır. Prusya’nın ardından asıl gitmek istediği yer olan Amsterdam yakınlarındaki Zaandam’da bir tersanede marangoz olarak işe girer ve burada dört ay çalışır. Yanında gelen kişiler Petro’yla aynı azim ve enerjiyi gösteremeyerek başarısız olurken Petro, diğer işçilerle birlikte her gün işe gider, çalışır ve işlerin inceliklerini öğrenir (Abbott, 2011: 82-83). Gittiği her yerde ve gördüğü her yeni şeyde ‘*bu neye yarar?*’ ve ‘*nasıl*

çalışır? sorularını sorar. Ünlü anatomi profesörü Frederik Ruysch'ü (1638-1731) ziyaret eder ve cerrahlık konusunda ondan ders alır. Öyle ki ileriki yıllarda yanında daima iki sandık taşır; birinde ölçüm ve matematik gereçleri, diğesinde ise cerrahi aletler bulunur. Nerede bir operasyon yapılması gerekse kendini cerrahlık konusunda geliştirdiğini düşünen Petro hemen gönüllü olarak işe koyulur (Анисимов, 2009: 26).

Petro yalnızca kendisinin değil yanındakilerin de ülkesine yararlı bir şeyler öğrenip Rusya'ya öyle dönmelerini arzular. Çünkü passionarlar iyi bilir ki başarı bireysel kahramanlıklardan çok kitlesel ve örgütsel girişimlerle sağlanabilir. Geziye eşlik eden Gavriil İ. Golovkin (1660-1734) ve Boris İ. Kurakin (1676-1727) gemi gövdesi, Aleksandr D. Menşikov (1673-1729) gemi direği yapımlarını öğrenirler. Petro yurt dışına gönderdiği öğrencilerden istediği yeterlilik belgesini, gemi inşaatı alanında ustalık belgesi ile kendisi de Hollanda'da alır. Buradaki gemi inşası ve marangozluğu üzerine eğitimini tamamlayan Petro gemi mühendisliği öğrenmek için İngiltere'ye gitmeye karar verir (Massie, 2019: 244-246). İngiltere'de tersaneleri ziyaret ettiği süreler dışında Petro, Rusya'ya götürebileceği vasıflı insan arayışına girer ve çalışmaları için tanıştığı uzmanları Rusya'ya davet eder. Karadeniz'e dökülen Don Nehri ile Hazar Denizi'ne dökülen Volga Nehri arasına bir kanal yaptırmak ve bu mavi sular arasında geçiş sağlayabilmek amacındadır (Abbott, 2011: 94). İngiltere'deki pratik yaşam tarzından çok etkilenen çar birkaç haftalık planladığı ziyaretini dört ay olarak günceller, oradan ayrılmak istemez. Ülkeye döndükten sonra *“İngiliz bir amiralin Rus çarından kıyaslanamayacak kadar daha mutlu bir yaşam sürdürdüğünü”* ifade ederek (Анисимов, 2009: 7), *“İngiltere'ye gitmeseydim kesinlikle kazmadan başka bir şey olmazdım”* (Akt. Massie, 2019: 263) der. Petro daha sonra Avusturya'ya geçer. Karadeniz'e inmek için almak zorunda olduğu Kerç Kalesi'ni Avusturya kralından Osmanlı'yla yürüttüğü müzakerelerde bir koşul olarak sunmasını ister. Ancak kral, bu istekle pek ilgilenmez. Viyana'nın ardından Venedik'e geçmeyi tasarlayan Petro, Moskova'dan çok acil koduyla gelen mektup üzerine Moskova'ya doğru yola çıkar. Geride Avusturya-Osmanlı müzakerelerini takip etmesi için Prokofiy B. Voznitsın'ı (?-1702) elçi olarak bırakır. Büyük sefaret böylelikle pratikte sona ermiş olur (Гуськов, 2005: 134-135).

Petro'nun zihninde Batılılaşma tohumları yeşermeye başlamışken üvey ablası Sofya'nın tekrar naibe olmasını isteyen streletsler huzursuzluk yaratmaya başlamıştır. Genel olarak değerlendirildiğinde büyük sefaret tam bir başarı elde edemez. Petro'nun ziyaret ettiği ülkeler kendi sorunlarıyla ilgilenmeyi, Osmanlı'ya karşı bir ittifak kurulmasına ve Rusların Karadeniz'de egemenliğini arttırmasına tercih ederler. Diğer yandan Petro kendini ve ülkesini geliştirme adına büyük kazanımlar elde eder. Birçok yabancı bilim insanı ve zanaatkârla tanışır, onları Rusya'ya davet eder, başta gemi yapımı olmak üzere tüm denizcilik faaliyetlerini inceler. Yeme, içme, giyinme, konuşma ve daha birçok konuda Avrupa kültürünü bizzat yerinde gözlemler. Ülkesinin kalkınması ve halkının refahı için atılması gereken adımları yerinde tespit eder. Bu yönlerden bakıldığında büyük sefaret oldukça başarılı geçer (Богословский, 1941: 578-580). Tarihçi Anisimov'un ifade ettiği gibi kaynaklarda Petro'nun neden Avrupa'ya gittiğinin ve orada o kadar uzun sürede neler yaptığının tatmin edici bir yanıtı bulunmayabilir (Анисимов, 2001: 1; Акт. Гузевич, 2013: 3), ancak passionarların eylemlerinin yıllar sonra anlaşılması olağan bir durumdur.

Petro'nun apar topar Rusya'ya dönmesinin nedeni yeni bir strelets ayaklanmasıdır. O sıralarda Lehistan tahtına Fransa'nın desteklediği adayın seçilmemesi için Petro Azak'ta konuşlu strelets birliklerinin Lehistan sınırına kaydırılmasını emreder, ancak isyanın eşiğinde olan streletsler emre karşı gelerek Moskova'ya yönelir. Orduda ve devlette yönetim kadrolarına yabancıların getirilmesi streletsleri kızdırır. Ayrıca çarın Ortodoksluğu reddettiği, Alman kültürünü benimsediği, hatta öldüğü dedikoduları dolaşır. Bunlara ilave olarak Petro'nun Çar Aleksey'in öz oğlu olmadığı, beşikteyken değiştirildiği, Aleksey'in öz oğlu olsa dahi içine şeytan girdiği ve bu nedenle sara nöbetleri geçirdiği konuşulur (Massie, 2019: 298). Ayaklanmaya iki bin strelets katılır. Moskova'ya ulaşmadan çarlık ordusu tarafından strelets birliklerinin önü kesilir, yüz otuz tanesi öldürülür, geriye kalanlar zincirlenerek hapse atılır. Mahkûmlara bir parmak kalınlığında sopa olan *batog*, kamçı ve ateşten oluşan geleneksel Rus işkence yöntemleri uygulanır. İnfazına karar verilenler asılır, yakılır ya da bazılarının başları vurulur (Massie, 2019: 304-305). Bazılarının cesetleri kentin girişinde ve meydanlarda direklere asılır. Geriye kalanlar aileleriyle birlikte sürgüne

gönderilir. Öldürülen isyancıların cesetleri büyük bir alanda yan yana dizilir. Halkın görmesi için bahar aylarına kadar orada sergilenir, bahar gelince derin bir çukura topluca gömülür (Abbott, 2011: 107). Toplam sayıları 1091 olan ölümlerin bedenleri gömülene kadar köpekler ve kurtlar tarafından parçalanır (Богословский, 1940: 330). Ayaklanmaya destek veren ya da başarıya ulaşması için dua eden papazlar ölüm cezasına çarptırılır. 1698 yılında yaşananlar özellikle yurt dışında 'aşırı zalimlik' olarak nitelendirilir (Молчанов, 2003: 131). Ancak streletslerin bu üçüncü isyanıdır ve Petro'nun artık bu birliklere tahammülü kalmamıştır.

1699 yılında yapılan askeri reformla strelets birliklerinin yerini düzenli ordunun alması kararlaştırılır. Çarın, Avrupa gezisinden döndükten sonra varlığına son verdiği bir diğer kurum da kendi evliliği olur. Eşi Yevdokiya eğitimsiz, sıradan bir Rus kadınıdır, yabancıları pek sevmez, Petro'ya katabileceği bir şey yoktur. Ayrılmak istediğini eşine söyleyen Petro, onun bu teklifi geri çevirmesi üzerine eşini Suzdal'daki Pokrovsk Manastırı'na kapatır. Evliliğini resmen sona erdiren çar, özgürlüğüne yeniden kavuşmuş gibi hisseder (Massie, 2019: 291-293). Passionarların evlilik yaşantıları pek iyi gitmez, çünkü onlar çok daha büyük hedefler peşinde koşarken evlerini ihmal ederler. Ayrıca özgür zihinsel aktivitelerinin mantıklı ve yararlı görmedikleri bir kurum ya da kişi tarafından sınırlandırılmasını kabul etmezler.

Strelets ve evlilik sorunlarını çözen Petro soluğu Voronej'deki tersanede alır. İşçilere bitip tükenmeyen enerjisini yayar, konuşmalarıyla onları daha özverili çalışmaya ikna eder ve cesaretlendirir. Voronej'i denetleyip aksaklıkları gideren Petro sınırları ötesindeki asıl amaçlarına yönelir. Çarın bu amaçları doğrultusunda iki ana hedefi vardır: ilki kuzeyde, Baltık Denizi'nde, İsveç'i, ikincisi de güneyde, Karadeniz'de, Osmanlı'yı durdurup zayıflatmak. Petro, İsveç'e oranla Osmanlı'nın içyapısını daha az bilir. Bu nedenledir ki 1700 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması'na Osmanlı Devleti'nde daimi bir elçi bulundurma maddesini ekletir. İki yılın ardından da ilk elçi olarak Pyotr A. Tolstoy'u (1645-1729) görevlendirir ve ondan ülkede olup biteni sürekli raporlamasını ister (Konak, 2015: 507). Güneydeki sorunu geçici olarak çözen Petro, yönünü kuzeye çevirir. İsveç'e karşı Danimarka-Norveç, Lehistan ve Prusya ile Kuzey İttifakı kurulur. 1700

yılında yapılan Narva Muharebesi'nde Rusya ağır bir mağlubiyet alır. Savaşta binlerce Rus askeri ölür ve çok sayıda esir verilir. Hiçbir passionarın zor durumda ümitsizliğe kapılıp hedefinden vazgeçmediği gibi Petro da hemen çözüm arayışına girer. Yaralarını hızlıca sarmak isteyen Petro hemen yeni bir ordu kurmak için en etkili ve enerjik yollara başvurur, birçok yeni askeri ve yabancı subayı orduya çağırır (Abbott, 2011: 131). Osmanlı kaynaklarında 'Demirbaş Şarl' olarak da tanınan İsveç Kralı XII. Karl (1682-1718), Rusya sorununu çözdüğünü düşünüp Litvanya ve Lehistan ile savaşa devam ederken Petro ise ordunun toparlanmasıyla ve yeni bir kentin inşa edilmesiyle ilgilenir.

Rus birliklerinin kısa sürede toparlanmasıyla 1702 yılında Nöteborg Kalesi alınarak adı Almanca 'anahtar kent' sözcüğünden türeyen Şlüsselburg Kalesi olarak değiştirilir (Tolstoy, 1932: 280). Bir yıl sonra Neva Nehri'nin denize döküldüğü yerdeki İsveç karakolunun ele geçirilmesiyle Ruslar Fin Körfezi'ne ayak basmış olurlar. Aynı yıl Petropavlovsk Kalesi'nin temeli atılır, Petersburg şehrinin kurulmasına karar verilir, bölgenin savunması için Kronştat Kalesi inşa edilir (Kurat, 2014: 276). 1703 yılında Neva'nın kontrolünün ele geçirilmesiyle Fin Körfezi'nde yeni bir donanma inşasına başlanır (Kurat, 2014: 283). Kaybedilen Narva ve Dorpat 1704 yılında tekrar geri alınır. Böylece Neva kıyıları ele geçirilmiş, Petersburg batıdan güvenceye alınmış, Baltık Denizi'ne çıkış sağlanmış ve İngriya alınmış olur. En önemlisi de Narva'da kaybedilen itibar yeniden kazanılmış olur. Mağlubiyeti kabullenemeyen İsveç kralı tekrar saldırır, ancak 28 Eylül 1708 tarihindeki Lesnaya Muharebesi'nde yine istediği sonucu elde edemez. Poltava'nın öncüsü sayılan bu zaferi Petro şöyle yorumlar: *"Bunu bizim ilk zaferimiz olarak adlandırabiliriz, çünkü düzenli birlikler karşısında daha önce böyle bir savaş vermemiştik. Üstelik düşmana kıyasla asker sayımız çok daha azdı"* (Анисимов, 2009: 137).

İsveç ordusuna nihai darbe ise 1709 yılındaki Poltava Muharebesi'nde indirilir. 26 Haziran'da yaptığı konuşmasında Petro ordusuna şöyle seslenir: *"Biliniz ki Petro kendi hayatına kıymet vermez. Onun tek düşüncesi Rusya'nın iman, görkem ve refah içinde yaşamasıdır"* (Akt. Massie, 2019: 591). Muharebe sırasında yaşamını riske atan Petro üç kez isabet alır. İlk kurşun miğferini yere düşürür, ikincisi atının eyerine gelir, üçüncüsü tam göğsüne isabet eder ancak göğsündeki gümüş ikona sayesinde hayatta kalır (Massie,

2019: 610). Ancak savaş alanını terk etmez, hatta savaştan sonra kaçan İsveç kralını takip eden birliğe katılır. Savaştan yaralı olarak kurtulan İsveç kralı ise Osmanlı hâkimiyetindeki Bender Kalesi'ne sığınır. Savaş alanında gösterdiği cesaret ve coşkulu yönetimi nedeniyle Petro'nun rütbesi orduda korgeneralliğe, donanmada tümamiralliğe yükseltilir. Savaşta esir aldığı İsveçli subaylara “*savaş sanatında benim en iyi eğitmenlerim sizler oldunuz*” der (Akt. Abbott, 2011: 166). Poltava zaferi Rusların savunmadan taarruza geçtikleri bir dönüm noktasıdır. Rusya'ya Avrupa'nın kapıları açılır, Rusların Doğu Avrupa'daki hâkimiyeti sağlamlaşır (Kurat, 2014: 278). Avrupa'da dengeler bozulur, İsveç'in itibarı sarsılır, Rusya'ya bakış değişir. Danimarka Rusya ile ittifak kurmak, Prusya ise bir savunma ittifakı imzalamak istediğini bildirir. Poltava Muharebesi'nden sonra Petro, oğlunun mutlaka Batı'da eğitim almasına ve Batılı soylu biriyle evlenmesine karar verir. Petro, Brunswick-Wolfenbüttel Dükü'nün kızı Charlotte Christine Sophia'yı (1694-1715) oğluyla evlendirmek için dükle bir sözleşme imzalar. Yine kız kardeşi Anna ile Kurland Dükü Frederick Wilhelm'in (1692-1711) evlenmesi için girişimlere başlar (Massie, 2019: 628). Anna 1709 yılında Kurland düküyle evlenir, ancak dükün yaşamını yitirmesi yüzünden evlilik yalnızca iki ay sürer. Ablası Yekaterina ise Mecklenburg Dükü Karl Leopold (1678-1747) ile evlendirilir.

1712 yılında Yekaterina Alekseyevna (1684-1727)⁸⁸ ile evlenen Petro'nun bu evlilikten altı erkek altı kız toplam on iki çocuğu olsa da yalnızca 1708 yılında doğan Anna ile bir yıl sonra doğan Yelizaveta hayatta kalır. Aslında Petro, Yekaterina ile 1707 yılında gizlice evlenmiştir, bu evlilik halktan beş yıl boyunca gizlenir. Yekaterina ile Petro daha yumuşak bir hükümdara dönüşür. Hiddetliyen kimsenin yanına yaklaşmadığı Petro'yu karısı sakinleştirebilir. Sinirlendiği anda Petro'nun yaşadığı baş ve yüz seğirmeleri Yekaterina ile azalır. Yekaterina çara sadece özel işlerinde değil devlet işlerinde de yardımcı olur: Gezilere katılır, halkla ilişkilerinde ve devlet işlerinde tavsiye ve destek verir. Eşi, Petro'nun askeri harekâtlarında dahi ona

⁸⁸ I. Yekaterina, 1724-1727 yılları arasında Rusya'yı yöneten Rus çariçesidir. Asıl adı Marta Samuilovna Skavronskaya olan Livonyalı bir köylü kızyiken Büyük Kuzey Savaşı'nda Ruslar tarafından esir alınır. Daha sonra General Menşikov'un hizmetine girer. Generalin evinde onu gören Petro çariçeyi çok beğenir ve onunla evlenir. 1723 yılında Ural Federal Bölgesi'nde kurulan Yekaterinburg şehri adını çariçeden alır.

eşlik eder. Ne zaman ayrı kalsalar üç ya da dört günde bir birbirlerine mektup yazarlar. Petro ise onun görüşlerine önem verir ve dinler (Abbott, 2011: 179-180).

Rus ordusunun İsveç kralını takibatı sonucunda sık sık sınır ihlali yapıp tahribatta bulunması ve Azak Kalesi'nin geri alınma arzusu sonucunda Osmanlı, Rusya'ya savaş açar. Bunun üzerine Petro kendini tüm Balkan Hristiyanların koruyucusu ve kurtarıcısı olarak ilan ederek tüm Hristiyanları Osmanlılara karşı ayaklanmaya çağırır. Petro Prut Savaşı'nda Eflak ve Boğdan'a güvenir. Bağımsızlıklarını sağlamak koşuluyla onlarla asker ve erzak desteği alınması konusunda anlaşır. Ancak savaşın gidişatından dolayı saf değiştiren Eflak voyvodası hazırladığı erzakları Rus ordusuna değil Türk ordusuna teslim edince Petro ve ordusu zor duruma düşer. Petro 60.000 askerden oluşan ordusuyla 140.000 kişilik Osmanlı ordusuna⁸⁹ karşı koyamayacağını anlar ve *"işte şimdi kardeşim Şarl'ın, Poltava'da uğradığı felaketten daha büyük bir felakete düştüm"* (Altınay, 2020: 71) der. Prut Nehri kıyısında Rus ordusu kuşatılır, çaresiz kalan Rus ordusu barış teklif eder. Barış görüşmelerini Rusya adına Pyotr P. Şafirov (1669-1739) yürütür. Şafirov'un aldığı emir *'teslim olma ve esir alınma dışındaki tüm şartların kabul edilmesi'* yönündedir (Анисимов, 2009: 166). Sadrazam Baltacı Mehmet Paşa (1662-1712) barış teklifini kabul eder. Baltacı'nın, Rus ordusunu yok edebilecekken neden salıverdiği günümüzde dahi tartışma konusudur. Belki de Petro'yu ortadan kaldırmayı en çok isteyenlerden biri olan İsveç Kralı Demirbaş Şarl'ın neden Rus ordusunu bıraktığı sorusuna Baltacı *"affetmek zaferin zekâtıdır"* (Altınay, 2020: 79) diye yanıt verir. İsveç kralının ağır şartlar neden sunmadığını sorduğundaysa *"ben onu esir edersem, memleketini sonra kim idare eder"* (Altınay, 2020: 80) demesi dikkat çekicidir. Petro antlaşmanın imzalandığı gün kaleme aldığı bir mektupta vatani için çalışmaya başladığından beri ilk kez bu kadar zor bir durumda kaldığını paylaşırken aslında çar ve ordusu bu zor durumdan ağır bedeller ödmeden kurtulur. Amerikalı tarihçi Massie (2019: 677), Baltacı'nın savaşmak istememesinin nedenlerini; sadrazamın savaşçı bir ruha sahip olmaması, yeniçerilere güvenmemesi ve Avusturya'yla yaşanabilecek olası bir

⁸⁹ Rus kaynaklarında farklı sayılara rastlamak mümkündür. Örneğin tarihçi Anisimov'a göre Rusların 22.000, Osmanlıların 270.000 askeri bulunmaktadır (Анисимов, 2009: 165).

savaş tehlikesi olarak sayar. Aslında Prut Savaşı'nda her iki ordu da düzen ve disiplinden uzaktır. Rus ordusu acemilikten, Osmanlı ordusuysa yılların yorgunluğunu ve yıpranmışlığını üzerinden atamadığından istenilen düzeyde intizam gösteremez (Altınay, 2020: 67). İmzalanan antlaşmaya göre Azak Kalesi ve Dinyeper'deki kaleler Osmanlıya bırakılacak, Rusya Kırım Hanlığı'na vergi ödemeyecek ve aralarında tarafsız bir bölge kurulacak, Ruslar Kudüs'ü ziyaret edebileceklerdir (Altınay, 2020: 36). Petro, Prut'a sefer düzenlenmesi fikrini 'hayal kırıklığı', savaşın sonuçlarını ise 'üzüntü verici' ve 'feci' sözcükleriyle açıklar (Молчанов, 2003: 309). Ancak çar açısından Prut Antlaşması, askeri anlamda büyük bir mağlubiyetken diplomasi alanında büyük bir zaferdir. Âdeta bir yıkımın eşliğinden dönen Rusya, Osmanlı'nın isteklerinin çoğunu yerine getirmez. Petro, ancak 1712 Nisan'ında Azak ve Taganrog'u teslim eder, böylece antlaşma şartları gecikmeli de olsa yerine getirilir. Yirmi beş yıl sürecek barış 15 Haziran 1713 tarihinde imzalanan Edirne Antlaşması'yla sağlanır. Rusların Balkanlardaki yaklaşımı, Panslavizm tohumları eker. Petro'nun Karadeniz hayalleri sona erer. Azak'ın ve Taganrog'un kaybedilmesi ile on altı yıllık emeği boşa gider. Çar Azak'ın elden çıkışını, "*Tanrı Âdem'i cennetten atar gibi beni de bu yerden attı*" cümlesi ile anlatır (Massie, 2019: 680-681). Bunun üzerine Petro yönünü Karadeniz'e değil Baltık'a, güneye değil batıya çevirir. Petro'nun 'güneye açılan penceresi' kapanmış olur (Анисимов, 2009: 169). Çar, Prut yenilgisini Lehistan'da, "*Şansım yüzüme güldü ve yüz almam gerekirken, yalnızca elli ağır darbe aldım*" şeklinde yorumlar (Молчанов, 2003: 309). Savaş kaybetmesine rağmen Petro, ordunun toparlanıp yeni savaşlara hazırlanmasında Rusya'nın enerji kaynağı olarak tasvir edilir (Kurat, 2014: 280).

Prut mağlubiyeti sonrası imzalanan antlaşma gereğince İsveç kralının ülkesine dönmesine razı olan Rusya ile İsveç savaşmaya kaldıkları yerden devam eder. Petro 'inatçı' olarak nitelendirdiği İsveç kralını barış masasına oturtmanın tek yolunun İsveç'in ana topraklarına saldırmak olduğunu bilir. O topraklara Baltık Denizi'nden geçilerek gidileceği için kuzeyde yeni bir filo kurulmalıdır. 1713 yılında kadırgalardan oluşan Baltık filosu hazır edilir, bir yıl sonra da gemi sayısı iki katına çıkarılır. Tarihe 1714 Gangut Muharebesi olarak geçen mücadele günümüzde Fin topraklarında yer alan liman kenti

Hangö'de gerçekleşir. İsveç bir kez daha yenilgiye uğratılır. Rusya için bu savaşın bir diğer önemiye yeni kurulan Rus filosunun kazandığı ilk büyük zafer olmasıdır. Çara göre bu zafer Poltava'ya eşdeğerdir. Zaferin ardından Petro koramiralliğe terfi ettirilir (Молчанов, 2003: 351).

Petro'yu yaşamında en çok üzen olay oğlu Aleksey konusudur. Petro daha çok Petersburg'da kaldığı, devlet yönetimiyle ve savaşlarla uğraştığı için Moskova'ya gidemez, oğlula yeterince ilgilenemez. Fırsatı kaçırmayan Moskova'daki eski düzen yandaşları ve muhalefet Aleksey'i etkileme konusunda başarılı olur. Petro, oğlunun da kendisi gibi hızlı ve yüksek enerjili bir veliaht çar olmasını arzular, ancak Aleksey tembel, devlet işlerine karşı isteksiz ve kayıtsızdır. Passionar bir hükümdarın, oğlu da olsa, devlet işlerine bu kadar isteksiz olunmasına ve kayıtsız kalınmasına sessiz kalması beklenemez. Babası evlenmesi için Brunswick-Wolfenbüttel Prensesi Sophia'yı oğluna uygun görür. Prensesi hiç sevmeyen ve ona çok soğuk davranan Aleksey, Yefrosinya Fyodorovna (1700-1748) adlı köle bir kızı alıp sarayda onunla birlikte yaşamaya başlar ki bu durum saray geleneklerine oldukça terstir. Prensesin doğumda yaşamını yitirmesi Aleksey'i hiç üzmez. Cenaze töreninde Petro yanlışlarından bir an önce dönmesi için oğlunu sert bir dille uyarır:

“İyileşmezsen, seni verasetten tamamen mahrum etmeye kararlıyım. Başka bir oğlum olmadığı için bunu yapamayacağımı, bunları seni korkutmak için söylediğimi sakın sanma. Söylediklerimi kesinlikle yapacağımdan emin olabilirsin, çünkü ben ülkemin iyiliği ve halkımın güvenliği için kendi hayatımı dahi esirgememişken, onların gözünde değerli olmak için acılara katlanmamış olan senin hayatını neden esirgeyeyim? Bu güveni senin gibi değersiz bir evlat yerine, bunu hak eden değerli bir yabancıya vermeyi kesinlikle tercih ederim” (Abbott, 2011: 189).

1715 sonbaharında uyarı amaçlı mektubu yazan Petro, oğlunu ülkeyi yönetme konusunda çok isteksiz ve yetersiz görür. 31 Ekim tarihinde babasına yanıt veren Aleksey mektubunda taht için yeterli zihinsel ve fiziksel güce sahip olmadığını, yerine yeni doğan üvey kardeşi Petro Petroviç'in getirilmesini istediğini ifade eder. Petro oğluna, davranışlarına bir an önce son vermesi gerektiğini yoksa annesi gibi bir manastıra kapatılacağını bildirir.

Aleksey ise yanıtında bir manastırda keşiş olarak yaşamayı tercih ettiğini yazar. İkinci yurt dışı gezisi hazırlıkları yapan Petro gelen yanıtla şok olurken oğluna yeniden ülkeye döneceği tarihe kadar düşünmesi için zaman verir.

Petro Avrupa'ya yaptığı ikinci gezisini 1716-1717 yıllarında kırk dört yaşında muzaffer bir hükümdar olarak gerçekleştirir. Gezinin çar açısından, bozulan sağlığını düzeltmek, yeğeni Yekaterina ile Mecklenburg Dükü'nün düğün törenine katılmak ve İsveç kralını yenip ülkesiyle barış yapmak üzere üç ana hedefi vardır (Massie, 2019: 747). Danimarka ve İngiltere ile birlikte müttefik olup İsveç'e saldırma planları yapılır, ancak müttefiklerinin çok ağırdan alması zaferi tehlikeye soktuğundan Petro'yu kızdırır ve çar seferden son anda vazgeçer. Ardından rotasını büyük sefarette gitmediği Fransa'ya ve çok sevdiği Hollanda'ya çevirir. Amsterdam'dayken çara Rusya'dan çok önemli bir mektup gelir. Mektupta Çareviç Aleksey'in kayb olduğu yazılıdır. Aleksey verilen zamanı, babasının yurt dışında olmasını fırsat bilerek, önce Avusturya'ya oradan da İtalya'ya kaçarak kullanmıştır. Gittiği yerlerde de rahat durmayan Veliht Aleksey, babasına karşı olası bir isyan girişiminde destek arayışına girmiştir. Haberi duyan Petro büyük öfkeye ve üzüntüye kapılır, çünkü bu kayboluşun açıklaması olamaz. Gittiği tüm ziyaretlerde oğlunun kaybolmasının sorulması çarın üzüntüsünü ve utancını ikiye katlar. Oğlunun son olarak Viyana'da olduğu haberini alan Petro çabucak ülkeye getirilmesini emreder. İkn edilerek ülkeye getirilen Aleksey, ilk sorgusunun ardından tutuklanıp Petropavlovsk Kalesi'nin Trubetskoy burcuna hapsedilir ve 14 Haziran günü Petersburg'daki Senato Binası'nda görülecek duruşma için beklemeye geçer. Petro ise duruşma öncesindeki sekiz gün boyunca şerefi ve devleti için nasıl bir karar vermesi gerektiğini göstermesi için Tanrı'ya dualar eder (Massie, 2019: 837). Aleksey'in sorgusunda çar bizzat yer alır, ancak konunun çok hassas olduğunu iyi bilen Petro kararı kendi başına vermez. 14 Haziran 1718 tarihinde ilgili bakan, memur ve din adamları temsilcilerinden oluşan bir kurulun Senato Binası'nda toplanmasını emreder. Pencerelerin açık bırakılmasını ve ifadelerin sokakta duruşmayı dinlemek isteyen kalabalığın duyacağı şekilde yüksek sesle okunmasını ister. Aleksey'in suçlu olduğunun yazılı olduğu tutanağı aralarında gönülsüzler de olsa tüm kurul üyeleri imzalar (Bushkovitch, 2018: 149). Aleksey'in yargılanması için toplanan senatoda, herkesin huzurunda, Aleksey'i tahttan

azlettiğini ve yerine Yekaterina'dan doğma Petro'yu varis bıraktığını açıklar (Abbott, 2011: 212). Aleksey suçlu bulunur ve ölüm cezasına çarptırılır. Ancak ceza infaz edilmeden çareviç yaşamını yitirir. Bu konuda ağır işkenceler gördüğü (Балязин, 2007: 513), Petro'nun oğlunun kellesini bizzat aldığı, usturayla damarlarının kesildiği, yastıkla boğulduğu ya da felç geçirdiği için öldüğü dedikoduları dolayla da çareviçin ölüm nedeni tam olarak bilinemez (Massie, 2019: 841). İlber Ortaylı'ya göre Aleksey, babasına karşı Avusturya kralı ile ittifak arayışları içerisindeydi. Bu duruma çok kızan Petro, oğlunu bizzat sorgular ve kendi elleriyle onun yaşamına son verir (Ortaylı, 2009b). Ancak kesin olan şudur ki Rus tahtı, ölüm sebebi tam olarak bilinmese de veliaht çarından yoksun kalır. Aleksey olayı, Petro ve Rus tarihi açısından büyük önem taşır. Çünkü veliaht çarın arkasında, gizlenmiş boyarlar, köylüler, din adamları, başta İsveç olmak üzere yabancı devletler, kısacası çara muhalefet ve Rusya'ya düşman herkes vardır (Bushkovitch, 2018: 164). Dava sürecini takip eden Fransız elçi Henry La Vie (1678-1738) ülkedeki durumu Paris'e şöyle yazar: “*Çoğunluk cehalet ve miskinlik bataklığına dalmak için hâlâ Petro'nun hayatının sona ermesini beklemekte ve ummaktadır*” (Massie, 2019: 833). Çareviç Aleksey'in yargılanma süreci yalnızca aile içi bir sorun değildir, Petro'dan sonra devletin ve reformların sürekliliği için de hayati önem taşır. Bu yüzden ki Petro, oğlunun sorgu sürecini sonuna kadar bizzat takip etmiş ve ince eleyip sık dokumuştur. Aleksey'in ölümünden bir yıl sonra yeni varis olarak atadığı üç yaşındaki Petro Petroviç de vefat eder. Bu acıyla Petro'nun yaşadığı seğirmeler ve ağrılar iyice şiddetlenir, artık eşi Yekaterina da bu acılara çare olamaz (Abbott, 2011: 237). Haberi aldığı anda Petro, üç gün boyunca odasına kapanır ve kimseyle görüşmez. Varis olarak geriye kızları Anna ve Yelizaveta ile Aleksey'in oğlu Petro kalır.

Uzun yıllar boyunca süren Büyük Kuzey Savaşı nihayet 1721 yılında imzalanan Nişat Barışı'yla sona erer. Antlaşmayla Rusya, kendini İsveç anayasasının garantörü ilan ederek ülkenin iç işlerine karışma hakkı kazanır (Hosking, 2011: 262-263). Estonya, Letonya, Finlandiya'nın bir kısmı ve bir Baltık şehri olan İngriya Rusların hâkimiyeti altına girer, Baltık sahillerinin kontrolü de ele geçirilir. Böylece IV. İvan'dan beri Rusların hayal ettiği topraklar elde edilmiş olur (Kurat, 2014: 281). Ruslar Baltık'ta İsveç'in yerini

olarak 'Avrupa'ya açılan bir pencere' sahibi olurlar (Sarıahmetoğlu, Devlet ve Hatipoğlu, 2015: 104). Yirmi bir yıl süren savaşın sonucunda Avrupa'da dengeler değişir, İsveç gücünü kaybederken Rusya bir imparatorluğa dönüşür. Rusların İsveç'i mağlup etmesi ve kuzeyde hızlı bir yayılım göstermesi İngiltere ile arasını açar. Bu nedenledir ki Fransa ile yakınlaşma politikası benimsenir. Petro savaşta gösterdiği başarılarından dolayı oramiralliğe terfi ettirilir, senato tarafından kendisine 'büyük', 'imparator' ve 'anavatanın babası' unvanları verilir (Анисимов, 2009: 177).

Petro kuzeydeki sorunları çözdükten sonra yeni ufuklara yelken açmak ister. Çarın hayali Çin'le ilişkileri geliştirmek, gemilerle Hindistan'a ve Madagaskar'a kadar gidebilmektir. Ancak Rusya'nın yayılmacı politikasından endişe duyan Çin imparatoru bu teklifi reddeder. Diğer rota içinse Rusların karşısında İran ve Osmanlı engeli vardır. Petro İpek Yolu'nun rotasının Petersburg'dan geçecek şekilde yeniden çizilmesini ister (Massie, 2019: 975). Ancak teklifi İran şahı tarafından, bu durumun Osmanlılarla arasını açacağı endişesiyle, kabul görmez. Bunun üzerine Rus ordusu 18 Temmuz 1722 tarihinde Astrahan'dan Hazar Denizi'ne doğru yola çıkar. Bakü, Derbent ve Hazar Denizi'nin güneyindeki bazı bölgeler Rusların eline geçer. Böylelikle Ruslar Güney Kafkasya'ya inmiş olur (Kurat, 2014: 281). Ancak en yakın askeri üssün 320 kilometre kuzeydeki Astrahan olmasından dolayı Petro, diğer hedeflerine ulaşmadan ülkesine geri dönmek zorunda kalır.

Petro 1722 Şubat'ında yayınladığı kararname ile tahtın babadan oğula, büyük kardeşten küçük kardeşe geçmesini talimat veren kanunu iptal edip tahta çıkacak kişiyi her hükümdarın kendisinin belirleme hakkına sahip olacağını duyurur. Taht için eşi Yekaterina'da karar kılan çar, 1724 yılında eşi I. Yekaterina'ya tacını giydirek kendisinden sonra ülkeyi ona emanet eder. Uzun süredir sağlık sorunlarıyla uğraşan fedakâr Petro, nehirde boğulmakta olan iki kişiyi kurtarmak için suya atlar. Buna bir de havanın soğuk olması eklenince çar, ileri derecede idrar yolu ve mesane iltihabına yakalanarak yatağa düşer. Ölüm döşeğinde Petersburg'da yaşayan yabancıların korunmalarını, adam öldürme hariç diğer suçlardan hüküm giyenlerin ve asker kaçaklarının affedilmelerini talep eder. 27 Ocak günü başında keşiş Feofan Propokoviç (1681-1736) ile birlikte dua ederken, "umarım Tanrı halkıma yapmaya çalıştığım iyiliklerden dolayı günahlarımı affeder" cümlesi ağzından

dökülür. 28 Ocak 1725 tarihinde sabaha karşı saat altıda Petro yaşama gözlerini yumar (Massie, 2019: 1002). Petro, erken sayılabilecek bir yaşta vefat eder (Шмурло, 1922: 270). Nitekim genellikle passionarlar erken yaşta ve arkalarında bir varis bırakmadan hayata gözlerini yumarlar. Aslında çar, bu sorunu, çıkardığı ve ülkedeki veraset geleneklerini yıkan kanunla çözmeye çalışmıştır. Yine de Petro'nun ardından ufak bir kargaşa yaşanır. Ancak boyarların ve aristokratların çarın eşinden yana tavır almalarıyla sorun aşılır. Yekaterina tahta çıktığında, “*babamız öldü ancak anamız hâlâ yaşıyor*” sloganları atılır. Ancak hükümdarlığı yalnızca iki yıl üç ay sürecek ve yüksek ateşten yaşamını yitirecek, yerine tahta Aleksey'in oğlu II. Petro çıkacaktır. 1730 yılında çiçek hastalığından onun da ölmesiyle yerine Anna İvanovna tacı giyecektir.

b) Reformları

Batıdan Rusya'ya baktığında Petro, ülkesinin geri kalmışlığını çok daha iyi görür. Yurt dışındayken mimarisi, müziği, ikonaları ve kıyafetleri başta olmak üzere ülkesinin küçük görüldüğünü fark edip Rusya'yı Orta Çağ bataklığından çıkarmaya karar verir. Batı'nın modernleşmesinin temelinde insan zihninin özgürleştirilmesinin olduğunu fark eder. Rönesans ve reform hareketleri ile Orta Çağ'ın skolastik prangalarından kurtulup bilime yönelen Avrupa'yı model olarak seçer. Petro için modernleşme ve reform hareketleri kavramlarının karşılığı yalnızca Avrupalılaşıma ya da kültür ikamesi değildir; bilginin yaygınlaşması, aklın ve bilimin öne çıkması, evrensel değerlerin benimsenmesi ve ülkenin ilerlemesidir (Bushkovitch, 2018: 168).

Petro reformları, 1711 yılına kadar olan savaşıyla, mücadeleyle geçen ve ilk reformların yapıldığı dönem ile 1711-1725 yılları arasındaki temel reformların hayata geçirildiği dönem olmak üzere ikiye ayrılır. İlk reformlar daha çok para ve erzak bulunması, ordunun desteklenmesi amacıyla baskıcı yöntemlerle yapılır. İkinci dönemdeki reformlar ise kültür, ekonomi başta olmak üzere Rusların yaşam tarzına yönelik değişiklikleri temele alır ve daha yumuşak niteliktedir.

Petro, 1698 yılında büyük sefaret gezisinden döner dönmez reform hareketlerine başlar. Gezi sonucunda sekiz yüzü aşkın Batılı uzmanı işe alır.

Hiç beklenmeden kökten reformlara girişilmesi halkı büyük bir şaşkınlığa uğratar. Rus halkı arasında Petro'nun gezide yaşamını yitirdiği, yerine ise yabancı bir hükümdar geldiği dedikoduları dolaşır.

Büyük Kuzey Savaşı'nın sürdüğü 1700-1709 yılları arasında Petro savunma taktiği izler. Bu nefes alma süresince eksiklerini tamamlamak niyetindedir, gerçekleştirilen reformlar da acil eylem planı kapsamında zorunluluktan yapılır. Massie'ye (2019: 411) göre bu dönemde Rusya, savaşlarla, hastalıklarla ve isyanlarla uğraşan Petro'nun muazzam enerjisine daha çok gereksinim duyar. Nitekim bu süre zarfında Petro hiçbir yerde üç aydan fazla kalmaz. Biraz fazla kaldığını düşündüğü yerde huzursuzluk hisseder, ülkesi için bir an önce bir şeyler yapması gerektiği endişesine kapılır.

Ruslarda yeni yılın başlangıcı 1 Eylül'dür. O dönemki inanışa göre Tanrı 1 Ocak günü, yani kışın en soğuk zamanlarında, dünyayı yaratmış olamaz. 1700 yılıyla birlikte takvim başlangıcı 1 Ocak kabul edilir. 1 Ocak tarihinin yeni yılın başlangıcı sayıldığı miladi takvimin kabul edilmesiyle Rusya'nın Avrupalılaşıma takvimi de işlemeye başlar (Kurat, 2014: 274).

Değişimin ilk adımı olarak soyluların, memurların ve subayların sakal tıraşı olmaları, Avrupalı tarzda giyinmeleri istenir. Büyük sefaret dönüşü kendisini ziyarete gelen ordu komutanı Aleksey S. Şein'in (1662-1700) ve modernleşme sürecindeki en büyük yardımcılarından Fyodor Yu. Romodanovskiy'in (1640-1717) tıraşlarını bizzat beraberinde getirdiği berbere yaptırır. Petro için sakal tıraşı, reformlarının hem ilk adımı hem de simgesidir. O dönemki Rus halkı için sakal, özsaygının ve dini inancın bir sembolü durumundadır. Çıkarılan kararname ile köylüler ve ruhban sınıfı haricinde herkese tıraş olması zorunlu hâle getirilir. Petro Alman, Fransız ve Macar kıyafetleri giyilmesini yine ilk olarak boyar ve aristokratlarından ister. Massie'ye (2019: 285-287) göre bu sahne çok önemlidir; Petro bir uygulamasıyla askeri, siyasi ve toplumsal liderleri, o anlık, görüntü olarak dönüştürmeyi başarmıştır. Geleneksel kıyafetler olan, erkeklerde kaftan, mintan ve kalpak yerini kısa cekete, şapkaya, diz boyunda pantolona ve çoraba bırakır. Lefort'un önerisiyle askerlerin rahatça hareket etmelerini engelleyen uzun palto ve cübbe yerine Batılı tarzda bir üniforma giyilmesi

kararlaştırılır (Abbott, 2011: 49). Bu milli kıyafetleri, kullarındaki zorluğundan dolayı zaten sevmeyen Petro Avrupa'da gezerken insanların bakıp küçümsediğini fark etmesi ile büsbütün kullarımdan kaldırmaya karar verir. Kıyafetlerin uzun kolları kısaltılır, paçaları kesilir. Ancak gelenekselci Ruslar ceket giymek istemezler. Yalnızca köylülere muafiyet sağlanır, diğer kişilere ceza uygulanır. Kadınlardansa kısa yakalı elbise, yüksek topuklu ayakkabı giymeleri, *kokoşnik*⁹⁰ takmamaları ve saçlarını açıkta bırakmaları istenir. Özellikle saçın açıkta kalması çok tepki çeker, çünkü dönemin örf ve âdetlerine göre evli kadınların başı açık dolaşması hoş karşılanmaz (Bushkovitch, 2018: 108). Petro, reformlarını uygularken en fazla direnişle sakal tıraşı olma konusunda karşılaşır. Din adamları, bir Hristiyan'ın, sakalı olmadan Hz. İsa'ya benzeyemeyeceğinden manevi sıkıntılar yaşanacağı propagandasını yaparlar (Altnay, 2020: 31). Bunun üzerine Petro isteyenlerin yıllık yüz ruble vergi vermeleri karşılığında sakal bırakmalarına izin verir. Yıllık sakal vergisini ödeyenlere üzerinde 'vergi ödendi' yazılı bir madalyon taşıma hakkı tanınır. Bunun dışında, kent ve kasaba girişlerinde zabıtalara görevlendirilerek mintan giyenlere ya da sakal bırakanlara ceza kesilir (Abbott, 2011: 121). Yine de sakal bırakmak isteyenler olur, çünkü sakal, Petro'ya ve onun reformlarına karşı duruşun bir sembolü hâline gelir (Figes, 2009: 73). Petro, reformlarını hayata geçirirken başta kilise ve gelenekselciler tarafından olmak üzere ciddi bir direnişle karşılaşır. Bu nedenle Batı kültürü ilk önce soylulara, subay ve memurlara benimsetilir, karşılığında daha yüksek maaş ve olanaklar gibi ayrıcalıklar sunulur. Soylular Batı kültürünün aktarılmasında köprü görevi görürler. Petro diplomatların Fransızca öğrenmelerini ve Avrupa ülkelerinde belirli bir süre kalmalarını zorunlu tutar. Bu nedendir ki yurt dışına eğitime soylu ailelerin çocuklarını gönderir (Hosking, 2011: 258). Yurt dışına gönderilen soylular Avrupa kültürünü ülkeye getirir, davet edilen yabancı uzmanların bir kısmı ülkeye yerleşerek kültürlerarası etkileşimi canlı tutar. Bunun sonucundaysa gerek görünüş gerekse düşünce bakımından Rusya'da halk ve elit olmak üzere iki ayrı tabaka ve kültür ortaya çıkar (Şahin, 2014: 189).

⁹⁰ Geleneksel dokuma yöntemiyle yapılan ve yalnızca evli kadınlar tarafından takılabilen Rus tacıdır.

Petro'nun en fazla tartışılan devrimlerinden biri din alanında gerçekleştirdiği reformlardır. 1589 yılında kurulan patrikliğin yerini 1721 yılında üyelerini kendisinin atadığı Kutsal Sinod alır. Böylelikle kilise tam anlamıyla çara tabi olur (Kurat, 2014: 286). Kökleri IV. İvan'a dayanan ve XVII. yüzyılın ortalarında net bir şekilde ifade edilen kilisedeki *bölünme* (*раскол*) süreciyle ve *Eski İnananlar* (*Старообрядцы*) adlı ayrılıkçı grubun ortaya çıkmasıyla şiddetlenen kilisenin kurumsal kimliğinin zayıflaması, Sinod'un kurulmasıyla zirveye çıkar. Kilise işlevsel olarak sosyal ve eğitsel destek veren, halka yardım faaliyetlerinde bulunan bir devlet kurumuna dönüştürülür. Atamaları, ödenekleri, faaliyetleri sadece Sinod tarafından gerçekleştirilerek merkezi sisteme entegre edilir. Dini okulların denetimi kilisenin elinden alınır, kilisenin topraklarının denetimi Maliye Bakanlığı'na devredilir, dini mahkemeler kaldırılır. Yapılan değişikliklerle Petro'nun, Rusya'nın yaşadığı Orta Çağ'a son verdiğini söylemek yanlış olmaz (Ergün, 2009: 34). Petro, Rusya'daki papazların eğitim almasını ister çünkü aydınlanmanın temeli eğitimidir, eğitimiye tabana yayıp köylere kadar indirmenin tek yolu din adamlarıdır (Massie, 2019: 934). Bu nedenle din alanındaki reformları gerçekleştirmesi için iyi eğitim almış, Kievli yenilikçi yazar ve keşiş Feofan Propokoviç'i kilisenin başına getirir. Halkın bu durumu kabullenmesi kolay olmaz. Çünkü Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olan çarın dine ve kiliseye seküler yaklaşması zihinlerde bir paradoks yaratır. Kimi, bu din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını yararlı görürken başta Slavcılar olmak üzere toplumun bir kısmı da devletle kilise arasındaki ayrılığın devletle halk arasındaki ayrılıktan çok daha derinden hissedildiğinin altını çizer (Шмеман, 1954: 380-381). Ancak kesin olan bir şey varsa o da kilisenin resmi statüsünü kaybetmiş, fakirleşmiş ve güçsüzleşmiş bir kuruma dönüştüğüdür. Ayrıca kilisenin devletin boyunduruğu altına girmesi çarın otoritesinin artık dinsel kanun ve kurullarla sınırlandırılmadığının, aksine çarın bizzat dini kanunların başında olduğunun bir göstergesidir (Живов ve Успенский, 1987: 153).

Petro'nun düşünce tarzında kutsal kavramına kilise değil devlet karşılık olarak gelir. O dönem ülkede geniş yankı bulan, Büyük Kuzey Savaşı'nda kilise çanlarını eritip top yaptırması bu anlayışın açık bir göstergesidir.⁹¹ Yine

⁹¹ Savaşta Rusya'daki kilise çanlarının dörtte biri eritilir ve top yapılır (Massie, 2019: 415).

o yüzdendir ki Petro, çarlığı değil devleti tanırlaştırır. Kişisel ve akrabalık ilişkileri, dini kanun ve kurallar, hatta çarlık makamı dahi devletin üstünde görülemez. Nitekim bu ayrımı yapan ve ayrıca bürokratik devlete geçişin adımlarını atan ilk Rus hükümdarı Petro'dur (Hosking, 2011: 282). Bu geçişte yanındaki boyarlara çok güvenmeyen Petro onların yönetimdeki güçlerini azaltmaya başlar. Kentlerde seçilmiş komiteler kurarak vergi toplama işini yerel yöneticilerden ve boyarlardan alan çar, onları dış ilişkilerden de uzak tutmaya karar verir. Avusturya elçisi Ignaz C. von Guarient, yeni bir hükümet kurmak için çarın 'sadakatsiz köpekler' dediği boyarlardan kurtulmasının şart olduğunu paylaşır (Akt. Bushkovitch, 2018: 105). Çünkü güven ve sadakat passionarların çok değer verdiği değerler arasında yer alır. Bu amaç doğrultusunda idari yönetim sistemini düzenlemek için Boyar Duma'sı yerine 1711 yılında Senato kurulur. Bir denetim organı olarak kurulan Senato adli ve idari uygulamaları hukuka uygunluk açısından kontrol eder. Başsavcının başkanlık ettiği toplantılarda devletin işleyişine ilişkin önemli kararlar alınır. Üyelerini çarın doğrudan kendisinin atadığı Senato hükümdarın otoritesini temsil eder. Bürokrasinin ağır çalışmasına yol açan yerel yönetimlerin ve devlet dairelerinin (*приказ*) yerine Batılı yönetim tarzını benimseyen merkeze bağlı bakanlıklar (*коллегия*) kurulur. Eski daireler kapatılarak 1718 yılında her birinin ayrı alanlarda faaliyet gösterdiği, toplamda dokuz bakanlık oluşturulur, örneğin Elçilik Dairesi'nin yerini Dış İşleri Bakanlığı alır (Зуев, 1995: 96). Adalet, Savaş, Deniz Kuvvetleri, Gelir İdaresi, Gider İdaresi, Mali Kontrol, Ticaret, Sanayi ve Madencilik kurulan diğer bakanlıklardır. İleriki yıllarda gereksinimlere göre yeni açılan bakanlıklarla birlikte sayıları artar. Her bakanlığın başında bir Rus'un, yardımcılarının ise yabancı olması planlanır. Ayrıca merkezi idareyi güçlendirmek ve yönetsel açıdan kolaylık yaratmak için Petro ülkeyi, kökleri XVI. yüzyıla uzanan (Найденова, 1995: 53), kent (*губерния*), kaza (*уезд*) ve nahiye, bucak (*волость*) olmak üzere idari birimlere ayırır. Ülkeyi sekiz ayrı vilayete (*губерния*)⁹² ayırarak başlarına güvendiği isimleri atar. Petro'nun yakın arkadaşlarından seçilen sekiz vali, bölgesindeki her türlü mali, askeri, idari işlerden sorumludur ve doğrudan çara bağlıdır (Bushkovitch, 2018: 119). Ancak ülkeyi vilayetlere bölme düşüncesi teoride kalır. Valilerin çoğunun bölgelerini Petersburg'dan

⁹² Bu valilikler Arhangelsk, Azak, Kazan, Kiev, Moskova, Petersburg, Sibiry ve Smolensk'tir.

yönetmeye çalıştığı sistem verimli olmaz. Petro'nun idaredeki çoğu eylemi savaş hazırlıkları ve vergi toplanması ile ilgilidir. Doğum, evlilik, cenaze işlemleri; şapka takmak, deri çizme giymek, sakal ve bıyık uzatmak, arı yetiştirmek hatta su içmek dahi vergiye bağlanır (Massie, 2019: 467). Ülkenin idare sisteminin vilayetlere bölünmesi de yine denetimin ve vergi kontrolünün sağlanması amacıyla. Bu amaçla yapılan bir diğer uygulama toprak reformudur. Reformdan önce, ailede babanın ölümünün ardından kalan topraklar erkek çocuklar arasında eşit olarak paylaşılmaktaydı, ancak bu durum toprakların bölünmesine ve verimsizliğe yol açıyordu. Yapılan reformla mirasın en yetenekli erkek çocuğa bırakılması, toprakların bütünlüğünün korunması ve vergi toplamanın kolaylaşması planlanır. Uygulama Petro'nun en çok tartışılan reformlarından birisi hâline gelir, çünkü şiddete varan aile içi kavgalara yol açar. Belki toprağın bütünlüğü korunur ancak ailenin bütünlüğü zedelenir (Massie, 2019: 901-902). Petro döneminde halkın %95'i toprak kölesidir, serflerin bazıları toprak ağalarına bazıları da devlete bağlıdır. Hane vergisi yerine çıkarılan ve yaşayan herkes için vergiyi zorunlu tutan *can vergisi* (*подушная подать*) ile toprak köleleri toprağa ve sahiplerine daha çok bağımlı hâle gelirler. Sonuç olarak yeni getirilen vergi reformu halk için ağır bir yükken devlet için önemli bir gelir kalemi olur. Petro 1725 yılında öldüğünde devletin bir ruble dahi borcu bulunmaz.

Hukukun üstünlüğünü temel alan bir devlet anlayışının temelleri atılır. Devlet ve kurumları ön plana çıkar, isimler önemlerini yitirir (Bushkovitch, 2018: 15). *Pietist*⁹³ ve *yeni-stoacı*⁹⁴ görüşlerin anahtar kavramlarından olan

⁹³ XVII. yüzyılın sonunda kilisenin dogmatik yaklaşımına karşı tepki olarak ortaya çıkan akımdır. Pietistlere göre din üzerine çok fazla düşünülmekte ve konuşulmakta, bu yüzden dinin gündelik yaşamdaki yeri ve yararı yeteri kadar anlaşılamamaktadır. İnsan yaşamına etkisi olmayan bir din anlayışı boş bir inanç sistemidir. Otoriter ve tutucu bir kurumun öğretilerindense, birey kendi özgür ruhuna göre dinini yaşmalıdır. Duygu ön plana çıkarılmalı, dogmalar terk edilmelidir. Din soyuttan somuta, hayalden gerçeğe dönüştürülmeli, ibadethanelerle sınırlı tutulmayıp dışarıya çıkmalı, kurumlardan bireye indirgenmelidir. Din kalbe dokunmalı, değer ve ahlak bakımından toplumsal yaşamın her köşesinde hissedilmelidir. Pietizmde yenilikçi bir karakter vardır, inancın bireyselliği ve içsel deneyimler ön plandadır (Bkz. Deniz, 2018: 95-120).

⁹⁴ Antik Yunan ve Roma dönemindeki Stoacılığın, Flaman filozof Justus Lipsius (1547-1606) ve Fransız yazar Michel de Montaigne (1533-1592) tarafından modernleştirilmiş biçimidir. Yeni Çağ'la birlikte modern devletlerin oluşumunda, toplum ve siyaset kurumu üzerine gerçekleştirilen politikalarda etkili olan düşünce ekolüdür. Huzur, sükûnet, disiplin ve düzenin temel alındığı güçlü bir merkezi yapının üzerine inşa edilen devlet anlayışını savunur. Barışın ve istikrarın sağlanması için Lipsius'a göre insanlar şansa, kadere körü körüne inanmayı ve

‘kamu yararı’ Rusya’da ilk kez resmi evraklarda geçer (Hosking, 2011: 250). *Mestniçestvo* adı verilen devlet kadrolarında aranan soyluluk derecesine ve akrabalık ilişkisine dayanan kıdem sistemi uygulamasının yerini *rütbe tablosu* (*табель о рангах*) alır. 1722 yılında oluşturulan ve Petro’nun liyakate verdiği önemin somut hâli olan bu tablo askeri mantıkla düzenlenmiş olsa da tüm kamu ve sivil kadrolara uygulanır. Böylece soy, tanıdık, akraba ilişkilerinin yerini hizmet, yetenek, başarı ve çalışma alır. Zamanla rica ve rüşvetle aşındırılrsa da derecelendirmeler, idarede ve Rus toplumunda sınıfların belirleyicisi olur ve 1917 yılına dek varlığını sürdürür (Hosking, 2011: 286). Tabloya göre tüm askeri ve resmi hizmetler on dört dereceyle sınıflandırılır. Her derecenin kendine ait hitap şekli ve üniforması vardır. Sahip olunandan bir üst rütbeye geçiş törenlerle kutlanır (Figes, 2009: 46). Herkesin en alt kademeden başlamak zorunda olduğu sisteme göre sekizinci dereceye yükselen ailesiyle birlikte soylu sınıfına dâhil olur. Böylece soylu sınıfının kast sistemi olma özelliğine son verilir (Kurat, 2014: 284-285). Diğer yandan başta ekonomik ve eğitime ulaşmayla alakalı sorunlar yüzünden sıradan halkın, devletin üst kademelerinde görev alması çok kolay olmaz, önemli mevkileri yine soylular işgal eder (Kanadıkırık, 2020: 1562). Diğer bir sıkıntı da yeni kurumların, bu kurumlarda çalışanların ve getirilen uygulamaların Rus yaşamına yabancı olmasıdır. O yüzden kurumların halkla bütünleşmesi planlanandan uzun sürer. İdeallerle Rus halkının ve kültürünün yapısı uyuşmaz. İdare ve yönetim alanlardaki reformların hayata geçirilmesi kolay olmaz. Sistemin iliklerine işlemiş ataletini ve verimsizliğini Petro, kendi sonsuz enerjisi ile çözmeye çalışır (Massie, 2019: 890).

Almanya ve İsveç örnek alınarak mali reformlar gerçekleştirilir. Sanayideki ilk atılımlar ordunun ihtiyaçlarına yöneliktir. Poltava Muharebesi’nden sonra bu durum değişir. O dönem Avrupa’sının da izlediği Merkantilist ve korumacı bir ekonomi politikası benimsenir. Buna göre ithalat azaltılıp ihracat arttırılmalı, tüketime değil üretime ağırlık verilmeli ve

ilahi adalete güvenmeyi bırakmalıydılar. Ortaya çıktığı dönemdeki savaş ve kargaşa da dikkate alındığında, ifade edilen düşüncenin yeni-stoacılığın merkezinde yer alması şaşırtıcı değildir. XVII. yüzyılın ikinci yarısından XIX. yüzyıla kadar olan sürecin düşünsel temelini yeni-stoacılık oluşturur. Bu süreçte aklı öne çıkaran Descartes’in görüşlerinin ilkeleri benimsenir ve sayısız bilimsel buluşa imza atılır (Bkz. Özdemir ve Durgun, 2009: 25-44; Manning, 2016: 181-214).

ekonomi canlandırılmalıdır. Böylece bütçede denge sağlanacak ve para, altın, gümüş gibi aktif varlıklar artacaktır (Анисимов, 2009: 82). Bu amaçla çini, ipek, kadife gibi ithal edilen ürünlerin ülke sınırlarında üretimi için fabrikalar açılarak ithalatın azaltılması planlanır. 1712 yılında ithalatı yasaklanan demir ileriki yıllarda bir ihraç ürünü hâline gelir. Petro'ya kadarki geleneklere göre Rus soyluları arasında ticaret ve sanayi ile uğraşmak pek hoş karşılanmazdı. Ancak üretimin artırılması ve vergilerin daha geniş bir tabana yayılması için Petro soyluların da sürece dâhil olmalarını ister, onlara kolaylıklar sağlanmasını emreder. Üretim ekonomisine geçiş yapılır. Yer altı ve üstü kaynakların deneyimli işçiler tarafından teknolojik araç gereçlerle işlenip ekonominin canlandırılması amaçlanır. Cam, porselen ve maden endüstrilerine teşvikler verilir. Devlet eliyle birçok fabrika açılır, özel işletmelere kredi verilir. Petro dönemi sonuna doğru iki yüze yakın fabrika ve imalathane açılmış olur. Bu işletmelerde keten, yelken, silah üretilir, demir ve çelik işlenir, madencilğe de ayrı bir önem verilir. Sanayi toplumuna geçiş yapan Rusya'da kurulan fabrikalarda çalışmak üzere köylüler işe alınır ve ileride işçi sınıfını oluşturacak 'sanayi serfleri' ortaya çıkar (Топсакал, 2010: 102-15). Köylülerin bu işletmelerde çalışması için kanunlar çıkarılır. Ticaretle uğraşanların teşkilatlanması teşvik edilir, sanatçılar için loncalar oluşturulur, vergi kaçakçılığının önlenmesi için adımlar atılır. Rusya, tabiatında Don, Volga, Dinyeper ve Dvina nehirleriyle örülü bir su ağına sahiptir. Ancak Petro, kanallarla bu nehirlerin birbirine bağlanmasını ister. O dönemde temelleri atılan kanallar günümüzde dahi iç ve dış ticaret, ulaşım ve turizm alanlarında Rusya'ya katkı sağlar. Beyaz Deniz, Karadeniz, Baltık ve Hazar denizleri arasında bağlantı kurulur. Petro ülkenin güçlü ve halkının yüksek refah seviyesine sahip olması için su (nehir ve denizler) ile paranın ayrılmaz bir bütün olduklarına inanır. Eğer bir ülke iç ya da dış ticaret gerçekleştirmek istiyorsa mutlaka limanlara ve iskelelere sahip olmalıdır (Анисимов, 2009: 327). Nitekim İngilizlerin kurduğu ayakkabı fabrikası örneğindeki gibi ülkeye yabancı sermaye girmeye başlar. Ekonominin canlanması için yeni sikkeler basılır. Paranın daha fazla dolaşımında olması için paraların yastık altında saklanması yasaklanır, ekonomiye kazandırılması istenir. Petro döneminde dış ticaret hacmi yedi kata kadar artar. Ayrıca tasarruf için de birtakım önlemler alınır. İthalat azaltılır, yabancı paralı asker sayısı düşürülür, devletin çıkarları için başarılı hizmetler karşılığında kişilere, kamuya ait toprak verilmesi

uygulaması sona erer, bunun yerine madalya ve nişan gibi ödüller verilir (Massie, 2019: 295). Yeni vergilerin getirilmesi ve ekonomide kemer sıkma politikasının uygulanması Rus devleti için bir zorunluluktur. Çünkü kamu gelirlerinin yaklaşık dörtte üçü askeri harcamalara gider (Шмурло, 1922: 300).

Petro'nun gerçekleştirdiği reformlar en fazla askeri alanda yoğunlaşır. Düzenli ordu kurulur, ordu teçhizat bakımından modernleştirilir, muhafız birlikleri oluşturulur, tüfeklere süngü takılır, silah ve mühimmatlar yenileştirilir. Batı'da piyade, silah olarak tüm ordularda süngülü çakmaklı tüfek kullanılırken yalnızca Türk ve Rus orduları eski ağır fitilli tüfeklerini kullanmaya devam ederler. Durumu fark eden Petro, ordusu için İngiltere'den bu tüfeklerden satın alır. Petro'nun bu dönemde askeri alanda önemseydiği tek şey eyleme geçilmesidir. Çünkü Petro bir eylem insanıdır (Massie, 2019: 415). Çar buna mecburdur çünkü otuz altı yıllık hükümdarlığının üçte ikisi kuzeyde İsveç, güneyde Osmanlı ile mücadele etmekle geçer. XVII. yüzyılın sonuna kadar Rus ordusu, boyarların himayesindeki birlikler, streletsler, Kossaklar ve yabancı paralı askerlerden oluşurken Petro tarafından ilk kez düzenli ve ulusal ordu kurulur. Böylece ordu daha disiplinli ve güçlü hâle getirilirken diğer yandan paralı askerlerin azaltılmasıyla ekonomiye de katkı sağlanmış olur. İlk deniz filosunun kurulmasıyla denizlerde askeri üstünlüğünü arttıran Rusya deniz yoluyla ithalat ve ihracat kanallarını da çeşitlendirir. 1705 yılında zorunlu askerlik hizmeti uygulaması (*рекрутская повинность*) başlar. Buna göre asker ihtiyacı her yirmi haneden bir asker olmak üzere köylerden karşılanır. Belirlenen kişi askerlikten kaçarsa diğer haneler bundan sorumlu tutulup yeni bir asker bulmak zorunda bırakılır. Petro'nun iktidarının son yıllarında Rus ordusunun asker sayısı iki yüz binlere dayanır.

1703 yılında kurulan ve Petro'nun en büyük miraslarından biri olarak gösterilen Petersburg'un inşası için devletin tüm kaynakları seferber edilir. Kentin inşası sürecinde ilk olarak adanın zemini toprakla yükseltilerek taşkına karşı önlem alınır. Neva Nehri deltası üzerindeki bataklıklar kurutulur, kanallar açılır, köprüler ve devlet daireleri, Petropavlovsk Kalesi ile yazlık ve kışlık saraylar yaptırılır, binlerce işçi kente getirilir, Avrupa'dan mimarlar çağırılır. Aristokratlara kente taşınmaları ve ahşap olmayan evler inşa

etmeleri, halka sokakların başlarına ağaç dikmeleri telkin edilir (Bushkovitch, 2018: 156). Diğer yandan kentteki ilk ev ve binalar ahşaptan yapıldığı için sürekli yangın çıkar. Kentte yaşamak isteyen insan sayısı yine de çok fazla olmaz. Moskova'da kent surlarının dışında yaşamaya zorlandıklarına ve 'kâfir' olarak nitelendirilip Kızıl Meydan'da yakıldıklarına bizzat şahit olan Petro, yabancıların kentin iç bölgelerinde oturabilmelerine izin verir (Figes, 2009: 39). Kentin en önemli sorunlarından biri dışarıdan gıda malzemesi getirilmesi zorunluluğudur. O nedenle öncelikle gıda sorununun çözülmesine çalışılır. Sokaklardaki çöpler toplanır, güvenlik için polis teşkilatı kurulur. Dış ticaret faaliyetleri eldeki tek liman olan Arhangelsk'ten Petersburg'a kaydırılır, Arhangelsk'ten ihracat yapılması yasaklanır (Шмурло, 1922: 303). O dönemde Rusya'dan Avrupa'ya kara yoluyla seyahat etmek güçtür. Bu nedenle çoğunlukla Arhangelsk'ten deniz yoluyla geçilir. Ancak artık ulaşım için de Arhangelsk'e gitmeye gerek kalmaz. Başlangıçta Petro'nun Neva üzerinde yeni bir kent inşa etme planı yoktur. Onun amacı nehrin ağzını koruyacak bir hisar, kale ve ticaret için liman yapmaktır. Ancak zamanla Petersburg, çarın zihninde ona savaştaki başarılarını, bomboş olarak sunduğu fırsatlar ve yenilikler için reformlarını hatırlatan bir kent hâlini alır. Batılı tarzda inşa edilecek yeni evleriyle, sokaklarıyla, saraylarıyla ve köprüleriyle kent, Petro'nun ruhundaki özgürlüğünü yansıtabileceği Yeni Amsterdam'ı, âdeta bir cenneti, anımsatır (Анисимов, 1989: 385). İleride 'Karların Babil'i' ve 'Kuzey'in Venedik'i' yakıştırmalarını alacak Petersburg'un inşası Petro için bir tutkuya dönüşür (Massie, 2019: 441). Bu tutkunun saçtığı enerji o sırada inşaat hâlinde olan kentin tüm bölgelerine yayılır. Tarihçi Orlando Figes (1959-) bu durumu, "*birkaç yıl içinde nehrin denizle birleştiği yer, enerji dolu bir inşaat alanı hâline gelmişti*" (2009: 31) sözleriyle ifade eder. 1712 yılında yıllardır inşasının sürdüğü Petersburg, Rusya'nın yeni başkenti ilan edilir. Başkentini değişmesiyle Rus tarihinde gelenekselci, Ortodoks Moskova ile Batıcı, 'kâfir' Petersburg arasındaki rekabet de başlamış olur.

Petro'ya kadar çarından halkına, sarayından boyarlarına Rus düşünce sisteminin arka planında daima din olgusu yer alırdı. İdeal yönetim tarzıysa dini bütün çarın ve halkın uyum içerisinde yaşamasıydı. Elbette bu durumun gerekçesi için Rus tarihine bir göz atmak gerekir. Ortodoksluğun kabul edilmesinden sonra ibadet dilinin de Slavca olarak seçilmesi bir yandan Rus

halkının Hristiyanlığı daha kolay benimsemesine diğer yandan bazı felsefi ve düşünce akımlarından, klasik eserlerden uzak kalmasına yol açar (Bushkovitch, 2018: 59-60). Örneğin Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma sürecinin başlangıcı Tanzimat olarak gösterilse de değişimin içselleşmesi XX. yüzyılı bulur. Hristiyan Rusya'da ise, Batılılaşmaya karşı ilk başlarda tepkiler gösterilse de, kültürel ve dini yakınlık sayesinde zamanla süreç, Osmanlı'dan daha kolay sahiplenilir (Topsakal, 2010: 98). XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Rusya'da bilim, kültür ve sanat alanlarında dünyevileşme başlar. Rusya, Orta Çağ'ın eğitim, bilim, sanat ve kültür alanlarında skolastik düşüncenin zincirlerini ancak Petro dönemiyle kırar. Çünkü öncesinde eğitim-öğretim etkinlikleri hep din adamları tarafından yürütülür. Yine Petro'yla birlikte kültürel etkinliklerin yürütülmesi ruhban sınıfından aydın sınıfa geçer. Hümanist anlayış yaygınlaşır. Avrupa'da Rönesans ve Aydınlanma ile artan bireysellik ve bencillik Rusya'da az görülür, onların yerine Petro'nun da benimsediği *yurttaşlık bilinci* (*гражданский долг*) ilkesi yaygınlaşır. Bu yönüyle Rusya'da tam anlamıyla Rönesans yerine bir ön-Rönesans yaşanır demek yanlış olmaz (İnanır, 2008: 59-62). İlginçtir ki değişime ve reformlara en fazla tepkiyi gösteren kurum olan kilise aslında değişim sürecinin başladığı kurumdur. 1652 yılında Patrik Nikon tarafından başlatılan dini reform hareketi Batılılaşma sürecinin de temellerinin atıldığı dönemdir. 1649 yılından itibaren eğitim vermeleri için ülkeye davet edilen Beyaz Rus ve Ukraynalı din adamları Avrupa kültürünü Rusya'ya getiren ilk kişiler sayılır. Çünkü o dönemde Beyaz Rusya ve Ukrayna, din, eğitim ve kültür alanlarında Rönesans ve Barok etkilerini hissedilen Lehistan hâkimiyetindedir. İşte buralardan Moskova'ya çağırılan din adamları da Rusya için yepyeni bir kültürü yanlarında getirirler (Bushkovitch, 2018: 65-67). Nitekim Leh kültürünün en fazla hissedildiği dönemin de XVII. yüzyılın ikinci yarısı olması şaşırtıcı değildir. Ancak göreve gelen Patrik İokam, ülkede giderek artan Leh kültürüyle Katolik etkisinin yerleşeceği endişesiyle Yunanistan'dan din ve ilim adamlarını ülkeye çağırarak 1687 yılında onların önderliğinde Rusya'nın ilk yükseköğretim kurumu olan Slav-Grek-Latin Akademisi'nin kurulması için girişimlerde bulunur (Bushkovitch, 2018: 78-79).

Petro reformlarının en önemli sacayaklarından biri eğitimidir. Çar, dönemin en ünlü filozoflarından olan Alman Gottfried Leibniz (1646-1716)'e

Rusya'da eğitimin nasıl ileri seviyelere taşınabileceğini danişır. Leibniz ona, yabancı uzmanları ülkeye davet etmesini, kütüphane, müze, akademi, enstitü gibi bilgi üretebilecek ve dağıtabilecek kurumlar açmasını tavsiye eder. Tavsiyeleri dikkate alan Petro hemen işe koyulur. Ülkenin ilk müzesi Kunstkamera ve Bilimler Akademisi kurulur, bilimsel geziler ve maden arama gezileri teşvik edilir, birçok yabancı uzman ülkeye çağırılır (Hosking, 2011: 290). Petro laik ve teknik bir eğitim anlayışını benimser. Bunun iki gerekçesi vardır: ilki kilisenin rolünü zayıflatmak, ikincisiyse ülkeye acilen gerekli olan uzman, devlet adamı ve teknik elemanları bir an önce yetiştirmek. Çünkü Petro'nun karşı karşıya kaldığı önemli sıkıntılardan biri de kadro eksikliğidir (İnanır, 2008: 59). Azak istihkâmları, Voronej'deki tersane, Taganrog'daki üs, Don-Volga Kanalı, Petersburg'un inşası gibi sahalarda çalıştırılmak üzere ciddi bir insan gücüne gereksinim duyulur (Massie, 2019: 469). Topçuluk Okulu, Matematik ve Denizcilik Okulu, Moskova ve Petersburg'da açılan Mühendislik ve Tıp Okulları, Ural'daki Madencilik Okulu, Astrahan, Narva ve Novgorod'daki Denizcilik Okulları gibi ilk açılan okulların daha çok teknik ve mesleki alanlarda olmasının nedeni budur. İlk laik eğitim kurumu sayılan Matematik ve Denizcilik Okulu ile ilk yükseköğretim kurumu sayılan Slav-Grek-Latin Akademisi sayesinde çağdaş Rus eğitim sisteminin temelleri atılır (Şahin, 2014: 173-174). Ancak kısa sürede bu okullara giden Rus öğrencilerinin aslında temel bilgi eksikliklerinin olduğu orta çıkar. Bunun üzerine Petro; Rusça eğitimi verilen *Rus Okulu* (*Русская школа*), genel eğitimin ve maden sanayi alanında uzmanlık eğitiminin verildiği *Madencilik Okulu* (*Горнозаводская школа*), okuma-yazma, geometri, aritmetik ve matematik eğitimi verilen *Aritmetik Okulu* (*Цифирная школа*), askeri eğitimin verildiği *Garnizon Okulu* (*Гарнизонная школа*) olmak üzere ilkökul düzeyinde dört farklı okul modeli belirler. Petro'nun getirdiği zorunlu eğitim uygulaması, birtakım soylu çevrelerce hoş karşılanmaz. Çünkü okullarda katı bir disiplin anlayışı vardır, bazı öğrenciler yurt dışına gönderilir, yurt dışından döndükten sonra zorunlu hizmete tabi tutulur. Ruhban sınıfı mensubu olan ailelerse dini eğitim almalarını istedikleri çocuklarını Aritmetik Okullarından alırlar. Bunun sonucunda öğrenciler eğitimlerini yarıda bırakır, bazı okullar öğrencisizlikten kapanır. Karşılaştığı tüm zorluklara rağmen Petro, halkının eğitimi olması arzusundan bir an dahi vazgeçmez, zorla da olsa reformlarıyla Rus eğitim sisteminin temellerini atar

(Şahin, 2014: 174-178). Eğitim alması zorunlu soylu gençlerden karşı çıkanlar cezalandırılır, eğitimlerini yarıda bırakanların evlenmelerine izin verilmez. Kilisenin öneminin azaltılıp bilimin ve eğitimin yükseldiği bir dönemde elbette sıradan halktan da olumsuz tepkiler gelir. Üstelik eğitimin başına yabancı uzmanların getirilmesiyle bu düşünceler daha da yaygınlaşır. Eğitimin kâfirlerin hatta Deccal'ın bir oyunu olduğuna inanılır. Diğer yandan benimsenen eğitim anlayışı, aristokrat ve soylu sınıf arasında meyvelerini kısa sürede verir. Aldıkları eğitimler sayesinde Rusya'nın üst tabakası, ülkenin Batılılaşma sürecinin hızlanmasına destek olur (Hosking, 2011: 292).

1708 yılında Petro, Eski Kilise Slav alfabesi yerine günümüzde kullanılan harflere yakın olan Sivil Alfabe'nin (*Гражданский шрифт*) kullanılması talimatını verir. Ayrıca harf ve işaretlerden oluşan Slav rakamlarının yerine Arap rakamları kabul edilir. Böylece Rusya'da kültürel anlamda bir devrim yaşanır ve ileride altın çağını yaşayacak Rus edebiyatının da önü açılmış olur (Şahin, 2014: 178). XVI. yüzyılın ortalarında kurulan Moskova Basımevi'nde, kuruluşundan Petro'nun tahta çıkmasına kadar geçen sürede konusunun din ve azizlerden oluşmadığı yalnızca üç kitap basılır (Hughes, 1998: 317). Bu reformla yalnızca harfler değişmez, aynı zamanda kilise edebiyatının yerini dünyevi edebiyat, dini içerikli kitapların yerini de tarih, coğrafya, matematik gibi bilimsel kitaplar alır. Batı'dan çevrilen eserlerde yalın bir dil kullanılmasına ve olabildiğince yabancı sözcüklere yer verilmemesine özen gösterilerek ulusal yazın dilinin yaratılması planlanır (İnanır, 2008: 60). Rus halkının Avrupa kültürüne göre toplum içinde nasıl davranması gerektiğini gösteren *Gençliğe Onurlu Bir Ayna* (*Юности честное зерцало*) adlı adabı muâşeret kılavuzu hazırlanır (Kurat, 2014: 287). Tarih, siyaset, hukuk, pedagoji ve mühendislik gibi birçok alanda Avrupa dillerinde yazılmış eserlerin Rusçaya tercüme edilmeleri teşvik edilir, hatta bazılarının denetimini bizzat Petro yapar (Bushkovitch, 2018: 169). Kanunnamelerin, çevirilerin, ders kitaplarının, edebi ve teknik alandaki yayınların basımı için Petersburg'da ve Moskova'da tipografyalar açılır. 1702 yılında *Haberler* (*Ведомости*) başlıklı ilk Rus gazetesi çıkarılır. Basım ve yayıncılık faaliyetlerinin artmasıyla Rusya'da basın oluşmaya başlar (Sarıahmetoğlu, Devlet ve Hatipoğlu, 2015: 105). Diğer yandan sansür uygulamaları yine bu dönemde başlar. Petro, dinsel ve laik içerikli kitapların

ayrımını belirginleştirmek için sansürü kullanır, din görevlilerinin odalarında kâğıt ve mürekkep bulundurmalarını yasaklar. Eski kültürün ürünü olan ‘*din kurallarına uyan insan*’ yerini ‘*devletin kurallarına uyan ve devletine hizmet eden laik insan*’ modeli alır. Eğitim, kültür ve sanat etkinlikleri bu çerçevede yürütülür. Böylece ‘*yeni insan*’, ‘*yeni başkent*’, ‘*yeni Rusya*’ kuralı hayata geçirilmiş olur. Reformların bir sonucu olan bu kural mimari, resim, portre gibi diğer alanlarda da görülür (Uzelli, 2002: 25-26). Başta çar olmak üzere önemli isimlerin portreleri yapılır. Petersburg’da ilk resim okulu açılır. Yasaklanmış olan heykeltıraşlık serbest bırakılır. Mimaride sarayların ve parkların yapımında Batı’dan gelen ustaların önderliğinde özgün Rus çizgileri ortaya çıkar. Dünyevileşmenin mimari alanındaki en güzel örneği Petersburg’un inşasında verilir. XVIII. yüzyıl Rus edebiyatının ilk yarısında ülkeye Lehistan üzerinden gelen Fransız ve İtalyan edebiyatlarının etkisi hissedilir. Duygusal-ahlaksal ve serüven türlerinde yazılmış öyküler öne çıkar. Öykülerde tüm toplumu temsil eden başarılı din dışı kahramanlara yer verilir. Yazarlar, dil ve din serbestliğine kavuştuktan sonra daha özgün eserler kaleme alırlar (İnanır, 2008: 64-65). Petro’nun benimsediği felsefenin önde gelen savunucusu Feofan Prokopoviç’in hitabet yazıları sayesinde Rus edebiyatında Orta Çağ’ın karanlığından Aydınlanma felsefesine geçiş sağlanır (İnanır, 2008: 75). Bu dönemde *halka açık (публичный)* ve *okul (школьный)* olmak üzere iki farklı tiyatro türü bulunur. Oyunlar, halka reformların tanıtılmasında ve yaygınlaştırılmasında aracı görevi görürler. Halk tiyatrosunda Fransız oyun yazarı Moliere’in (1622-1673) Rusçaya çevirisi yapılan komedyaları *Amfitrion* ve *Zoraki Doktor*, okul tiyatrosundaysa geçmiş-günümüz, eski-yeni karşılaştırmaları yapılan oyunlar sahnelenir.

Petro’nun reformları sadece askeri ve teknik konularda değil, toplumun tüm alanlarıyla doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkilidir. Çar, 1701 yılında çıkardığı kararname ile sarayın önünden geçen halkın saygı gereği şapka çıkarması, çarın huzuruna gelenlerin diz çökmesi uygulamalarını kaldırır. 1702 yılında görücü usulü evlilikler yasaklanır. Çiftlerin evlenmeden en az altı ay önce tanışmaları ve her ikisinin de rızasının olması şartları getirilir. Düğün töreninde damadın sembolik de olsa geline kırbacla vurmasının yerini onu öpmesi alır. Sokaklarda denetimsiz olarak satılan şifalı otlar ve ilaçlar toplanır, ilaçlar yalnızca eczanelerde satılmaya başlar. 1706 yılında

Moskova’da ilk devlet hastanesi kurulur. Güvenlik açısından düellolar, halkın hançer ve sivri uçlu bıçak taşınması yasaklanır (Massie, 2019: 470-472). 1718 yılında çıkarılan kanunla toplantılara kadınların davet edilmesi zorunlu kılınır. Yasada toplantı, dans, oyun gibi etkinliklerin nasıl düzenlenmesi gerektiğine dair ayrıntılar da yer alır. Bu etkinliklerde başta Fransızca olmak üzere yabancı sözcüklerin kullanımı artar. Yeni başkentte yaygın hâle getirilen balolarda bir odada iskambil oynanır, diğerinde dans edilir, diğerlerinde alkol alınır, erkekler ve kadınlar sohbet eder (Figes, 2009: 73).

Her alanda yenilikçi düşünceye sahip olan bir çar ile gönülsüz ve pasif halk arasındaki uçurumu yabancılar doldurur. Fransa’dan getirilen üzüm asmalarının Rus topraklarına dikilmesi, Prusya’dan gelen çobanlar sayesinde koyunların kırılması ve yünlerinin alınması, iyi cins atların yetiştirilmesi, uzun saplı orakların kullanılması, kâğıt ve cam fabrikalarının kurulması, tuğla, barut, demir ocaklarının kurulup işlenmesi gibi tüm bu işlerde yabancıların katkısı bulunur. Yabancılarla yapılan sözleşmelerde Rus çalışanlardan hiçbir şeyin gizlenmemesi ve işin güzelce öğretilmesi koşulu yer alır. Bunun karşılığında onlara bazı güvenceler ve ayrıcalıklar verilir (Massie, 2019: 920-921). Yabancı ülkelerde görülen, gözlemlenen yenilikler ülkedeki ilklerin oluşmasına aracı olur. Donanmada İngiliz ve Hollanda, rütbe tablosunda Danimarka, askeri okulların kurulmasında İsveç ve Prusya örnek alınır. Petersburg kenti, Amsterdam ve Venedik örnek alınarak kurulur. Klasik Rus kilise mimarisini yansıtan soğan kubbelerin yerini Petersburg’da Avrupa baroğu alır. Kentteki kiliselerin inşasında Londra’daki Aziz Paul Katedrali, Roma’daki Aziz Petrus Bazilikası ile Riga’daki tek kuleli kiliselerden esinlenilir (Figes, 2009: 35-39). Rus düşünür ve yazar Aleksandr İ. Herzen (1812-1870) bu durumu, “*Petersburg, her birine ayrı ayrı benzemesiyle Avrupa kentlerinin tümünden ayrılır*” ifadesiyle betimler (Герцен, 1954: 36). Aynı şekilde İngiltere’nin Kraliyet Darphane’sinden çok etkilenen Petro, Rus parasında ve para politikasında değişiklikler yapar. Petro bu reform sürecini çok dikkatlice yürütür, babasının düştüğü hataya düşmez. Çünkü Çar I. Aleksey’in yaptığı başarısız para reformu sonucunda 1662 yılında Bakır İsyanı çıkmıştı. Petro gümüş ruble ve bakır kopek kullanımı talimatını verir ancak paranın nominal değerindeki değişikliği 1704 yılına kadar bekletir (Муравьёва, 2007: 74). Çarın İngiltere’de çok beğendiği yerlerden biri de

Dresden Kunstkammer Müzesi olur. Adının 'ilginç eşyalar odası' anlamına geldiği bu müze daha sonra Rusya'da kurulacak olan ilk müzeye de adını verecektir. Petro, Paris'teki hayvanat bahçesinden esinlenip aslan, leopar, maymun, şempanze ve fil getirterek bir hayvanat bahçesi kurdurur. Her gittiği yerden kitaplar toplayarak kendi kütüphanesini oluşturur, oluşturduğu bu şahsi kütüphane Bilimler Akademisi Kütüphanesi'nin de ilk kitapları olur. Hollandalı eczacı Albertus Seba'nın (1665-1736) ve anatomici Frederik Ruysch'un (1638-1731) koleksiyonlarını satın alarak Bilimler Akademisi Müzesi'nin ilk eserlerini oluşturur (Massie, 2019: 966-968).

Çok sayıda reform yapan bir kişinin adı her ne olursa olsun eleştiriler alması gayet normal bir durumdur. İlk deniz filusunun kurulması, Petersburg'un inşası ve kanallar açılması sırasında birçok Rus'un yaşamını yitirmesi Petro'nun eleştirildiği konuların başında yer alır. Örneğin Petersburg'un inşasında kumanya ve alet edevat sıkıntısı çekilir. Tüm malzemelerin deniz yoluyla İsveç'in kontrolündeki Baltık Denizi'nden değil Ladoga Gölü üzerinden gelmesi gerekir. Ancak hava muhalefeti nedeniyle geciken malzemeler yüzünden birçok işçi hastalığa yakalanır, açlık çeker ve yaşamını kaybeder. Petropavlovsk Kalesi'nin inşasında askerler elleriyle kazdıkları toprağı kıyafetlerine, kütükleri ve taşları sırtlarına alarak taşırlar, çoğu zaman barınacak kapalı bir yer bulamazlar. Dört ayda biten kalenin yapımında 20.000 askerin hemen hemen yarısı yaşamını yitirir (Предтеченский, 1948: 22; Akt. Figes, 2009: 30). Petersburg'un inşası sırasında yaklaşık yüz bin kişinin yaşamını yitirdiği tahmin edilir (Abbott, 2011: 140). Büyük Kuzey Savaşı sürerken Astrahan, Başkurt ve Kondratiy A. Bulavin (1660-1708) önderliğindeki Don Kossakları olmak üzere üç önemli ayaklanma çıkar. Bu dönemde, çarın öldüğüne, yabancıların onu bir varile koyup denize attığına, tahttaki kişinin ise İsa düşmanı bir düzenbazın olduğuna dair söylentiler yayılır (Massie, 2019: 473). Reformlara en büyük tepkilerden biri 1707-1708 yıllarında Kossak ataman Bulavin'den gelir. Uzun süren Büyük Kuzey Savaşı'nın köylülere getirdiği yük, deniz filosu, Petersburg ve kanal inşalarında çalışmaya zorlanmaları, sakal kesme, Batılı tarzda giyinme, zorla askere alınma, din alanındaki reformlar gibi kısıtlamalar özgür karakterleriyle tanınan Kossakların Bulavin önderliğinde isyan etmelerine yol açar. İsyana asker kaçakları, rejime tepkili soylular, çar ve

reform karşıtı birçok grup da destek verir. Ancak net bir plandan, hazırlıktan ve çarlık ordusuna göre silah ve teçhizat bakımından yetersizlikten dolayı isyan başarısız olur. Bulavin ise kendi yanındaki muhalif kişiler tarafından komplo sonucu öldürülür (Hosking, 2011: 318). Petro'ya Rusya'da yöneltilen eleştirileri toparlamak gerekirse; Petro bütün gelenekleri yıkmış, Tanrı'nın yasalarına karşı çıkmış, önemli kademelere hep yabancı kâfirleri atamış, soylu gençleri patriğin izni olmadan yurt dışına göndermiştir. Volga ve Don nehirleri arasında kanal yaptırmayı düşünerek, doğanın dengesini bozarak Tanrı'nın işine karışmıştır. Bu gibi iddialar muhaliflerle halk üzerinde etkili olur ve çara karşı bir suikast hazırlığı içine girilir. Hazırlanan suikast planına göre sarayın yakınında birkaç ev ateşe verilecek, nerede yangın olduğunu duysa hemen koşan çar da yardıma gelecek ve o anda öldürülecektir. Çarın öldüğünden emin olunduktan sonra da kapatıldığı manastıra gidilip Sofya tahta çıkarılacaktır. Ancak plan dışarıya sızdırılınca suikastın elebaşları tutuklanır ve girişim başarısız olur (Abbott, 2011: 67-69).

Petro'nun yaşamının son üç yılı hariç tüm yaşamı savaşlarla geçer (Kurat, 2014: 283). Uluslararası ticaret ve savaşlar, Rusya'nın başta Avrupa olmak üzere diğer kültürlerle kaynaşmasını hızlandırır. Genişlemek ve büyümek isteyen Rusya kendiliğinden Avrupa kültürünü benimser. Yurt dışından gelen tüccarlar ve askeri uzmanlar Rusya'da yabancı kültürün yerleşmesini sağlarlar. İlk başlarda yerli halk yabancılara şüpheyle yaklaşır. Çünkü Karışıklık Dönemi'nde yabancı idareciler konusunda sorun yaşayan ve bu sorunu kilise yardımıyla çözen Ruslar, gelen tüm yabancıları kâfir olarak nitelendirir. Bu yüzden gelen yabancılar başta Alman Mahallesi olmak üzere kentin surlarının dışında yaşamaya zorlanır (Hosking, 2011: 251). Rusya, sınırları net biçimde çizilmiş bir Batılılaşma süreci geçirmez. Çünkü o dönemki Avrupa kültürü Orta Çağ'ın sona ermesiyle sürekli gelişen, bölgesel ve milli farklılıkların dinamik bir sentezidir. Rus tarihi üzerine çalışmalar yapan Paul Bushkovitch'in (2018: 56) tanımlamasına göre "*Ruslar kendilerini akan bir nehre atmış oldular*". Tarihçi İlyas Topsakal'a (2010: 102) göre Petro'nun Batılılaşma hevesi, Rusya'yı büyük devletler arasına sokmak ve ülkeyi modernleştirmek olmak üzere iki amaca hizmet eder. Cengiz Han, Büyük İskender gibi dünyaca tanınan hükümdarların yaşamlarını kaleme alan Amerikalı yazar Jacob Abbott'a (1803-1879) göreyse reformlarla Petro'nun

asıl amacı dünya tarihinde adını büyük hükümdarlar arasında yazdırmaktır (2011: 90). Tüm yazılan ve çizilenler, Rusya'nın Batılılaşma serüveninde Petro'nun iki önemli amacının bulunduğunu bize gösterir. Bunlardan ilki Rusya'yı güçlü bir devlet hâline getirmek, ikincisi ise ülkesini ve halkını ileriye taşımaktır. Yapılan reformlar sanayi, üretim, teknik ve askeri alanlarda yoğunlaşır. Kültürel reformların bazılarıysa daha çok teoride kalır (Kurat, 2014: 287). 1725 yılında vefat eden Petro ardında, aldığı yerden çok ileride, farklı bir Rusya bırakır. Petro döneminde Rusya emperyalist bir devlet olma yolunda hızla ilerler. Letonya'yı, Estonya'yı sınırlarına katan Rusya; Türk, Fin, Kafkas, Kuzey Kutup Bölgesi halklarıyla ve kendi davetiyle bünyesinde yaşayan yabancı halklarla çok uluslu bir imparatorluğa dönüşmeyi başarır (Sarıahmetoğlu, Devlet ve Hatipoğlu, 2015: 106).

Günümüzde Neva kıyısında 1600 ton granit taşınarak dikilen ve 660.000 kg ağırlığında olan Petro'nun Bakır Atlı heykeli, Rus tarihindeki bir diğer 'büyük' hükümdar II. Yekaterina tarafından yaptırılır. Puşkin'in *Bakır Atlı (Медный всадник)* poemasından sonra heykel, Rusya'nın kaderinin sembolü hâline gelir (Figes, 2009: 33). Rusya'nın en ünlü heykeli olan bu anıt Petro'nun canlılığını, coşkusunu ve enerjisini en güzel şekilde yansıtır.

3.3. Rus Etnogenezinin Rusya'nın Kültürel Yaşamına Yansıması

İnsanları ortak zevk, duygu ve düşünce etrafında toplayan en önemli unsurlar arasında kültür ve sanat öne çıkar. Etnos ise belirli bileşenlerle birbirine bağlı bir sistemdir. Bu sistem bağları, ortak değerlere gereksinim duyar ki bu değerlerin paylaşılması sonucunda etnos bir bütün hâle gelir, etnosun yapısı güç kazanır. Bu amaç doğrultusunda kültür ve sanat, etnik-içi sistem ilişkilerinde önemli destek unsurları sayılır.

Etnogenez süreçlerinde yalnızca askerler, komutanlar, yöneticiler değil; ressam, şair, öğretmen gibi diğer kişiler de önemli rollere sahiptirler. Bu kişiler, etnos üyeleri arasındaki ortak zevk ve kültürün oluşmasına katkı sağlayıp aradaki bağları kuvvetlendirirler. Diğer yandan etnosun bileşenlerinden olan bilim, kültür ve sanat fedakârlık ister: Puşkin, Gogol, Turgenyev, Dostoyevskiy gibi isimlerin hayatlarını edebiyata adanmaları,

ressam Mihail A. Vrubel'in (1856-1910) 1902 yılından itibaren ruhsal sıkıntılar yaşayıp 1906 yılında şair Valeriy Ya. Bryusov'un (1873-1924) portresini çizerken kör olması ve müzisyen Modest Musorgskiy'in (1839-1881) soylu olmasına, askeriyede bir işi olmasına rağmen sanatı tercih edip yoksulluk içinde ölmesi, bu kişilerin passionar olduklarının birer göstergesidir.

Yukarıda örnek olarak adları verilen sanatçıların passionar basınç seviyelerinin yüksek olması, elbette tek başına bir anlam ifade etmez. Yüksek passionar basınca sahip kişi diğer etnos üyeleriyle bütünleşmiyorsa, enerjisini boşa harcıyordur; çünkü cemaatsiz peygamber, okuyucusuz yazar, öğrencisiz öğretmen, askersiz komutan olmaz. Passionar basınç düzeyi etnos üyelerine, gelişim mekanizmasıysa farklı passionar basınca sahip etnosun sistem bütünlüğüne bağlıdır. Sistemin passionar basıncının yüksek oluşu, etnosun yaratıcılığının da yüksek olduğunu göstermez. Örneğin doruk safhasında yüksek passionar enerji, hararetin etkisiyle ilim ve sanattaki yaratıcılığa zarar verebilir. Passionarlık büyüme eğrisinin keskin bir düşüşe geçtiği kırılma safhasında kişi, sahip olduğu passionar gerilim ve yetenekleri ölçüsünde bilim ve sanat alanlarında hayranlık uyandırarak etrafındakileri bir araya toplayabilir. Silinme safhasında itici güç ve enerji çok azaldığı için yaratıcılık yerine geleneklerin korunmasına ağırlık verilir ve kültürel çöküş yaşanır (Gumilyov, 2019: 46, 50). Çünkü passionarlık, bireyin olduğu kadar toplumun da bir özelliğidir. İki unsurdan birinin passionarlığının yüksekliği, etnos kültürünün her zaman çok renkli ve zengin olduğu anlamına gelmez. Örneğin İtalya'nın toprakları, XVI. yüzyılın ilk yarısında Fransa ve İspanya'nın savaşına sahne olmuşken, ikinci yarısında İspanya kültürünün etkisi altında kalır. İlginçtir ki ülkede vatanseverliğin ve cesaretin kaybolduğu, passionarlığın söndüğü bu dönemde güzel sanatların ve bilimin ışığında Rönesans başlar (Gumilyov, 2016: 306-309).

Gumilyov, reform hareketlerini bir uyanış, yeni düşüncelerin doğduğu dönem olmasının yanı sıra etnogenezin kırılma safhasına denk gelen yenilik, farklılık arayış çabaları diye nitelendirir. Zaten çoğunlukla kültür ve sanatta yaşanan gelişme dönemi etnik süreçleriyle farklı zamanlara denk gelir. Etnogenez sürecini başlatan passionar itki diğer yandan mevcut kültürün, geleneklerin yok edilmesi anlamına gelir. Örneğin Frankların, Gotların ve

Vandalların Avrupa şehirlerine zarar vermeleri, Arapların İskenderiye'de kütüphane yakmaları, Osmanlı Devleti'nin yeni fethedilen topraklardaki bazı kiliseleri camiye dönüştürmeleri yıkım gibi görünse de aslında bir kültürel mantalite değişikliğidir. Etnosta reform hareketlerine yol açıyor gibi görünen etnogeneze patlamaları, aslında etnosun teknolojik, kültürel, sosyolojik, siyasi, ekonomik seviyesiyle doğrudan ilgili değildir. Örneğin Batı'da XIV.-XVIII. yüzyıllar arasında yaşanan aşırı ısınma Avrupa devletlerinin mücadelesine, savaflara ve yıkımlara yol açarken diğer yandan bu dönemde önemli ekonomik ve kültürel ilerleme kayda geçer. Şehirler modernleşir, keşifler (Amerika ve Hindistan) gerçekleştirilir, tüm dünyayla ticaret yapılır, bilim insanları, sanatçılar çıkarılır (Gumilyov, 2016: 419-452).

Tarihsel gelişmelerden en fazla etkilenen alanlardan biri edebiyattır. Rus etnogeneze bakıldığında başta edebiyatta olmak üzere Rus kültüründe derin izler bıraktığı görülür. Dikkat edilmesi gereken nokta bu izlerin birer iz düşümü olup olmadığıdır. O nedenle etnosun etnogeneze eğrisindeki passionar basınç ile kültürel ve sanatsal yaratıcılık düzeyleri iyi çözümlenmelidir. Bu iki gösterge birbirinin gölgesi ya da ışıltısının yansıması olabilir. Üretilen eserlerin önceki safhadaki yüksek passionarlığın kristalleşmiş biçimleri olup olmadığına dikkat edilmelidir. Bu dönemler Gumilyov'a göre aldaticıdır, ışıltı hiç bitip tükenmeyecek gibi görünse de sonludur ve yakında yok olacaktır (Gumilyov, 2016: 444). Diğer yandan da bu kristalleşmiş passionarlık, kültür ve sanat, etnosu dış tehlikelerden bir süre korur, asimile edilmesini engeller. Hatta bir etnos ya da süper-etnos etrafındaki sistemleri yalnızca istila, fetih gibi saldırılarla etki altına almaz, aynı zamanda din, kültür, sanat ve siyaset gibi araçlarla da etki alanını genişletir.

Toplumsal belleğin muhafazası ile yüksek passionar basınç ve hatta fizyolojik ölüm birbirine koşut durumlar olmayabilir. Etnos üyeleri yaşamlarını kaybetse de kültür tarihi yaşananları kaydeder, o hâlde etnosların toplumsal belleği kültür tarihidir. Çünkü tüm biyosönoz süreçleri sonludur; ancak kültür için durum tam tersidir. Mimari yapıların inşası, bilimsel eserlerin yazımı uzun süreler gerektirir, hepsi bir ölümsüzlük ideali ile oluşturulur. İnsanoğlunun yarattıklarında passionarlık olmaz, ancak yarattığı üründe passionarlığından izler bulunur. Bu ürünler gelişime ve değişime tabi değildirler, ölüm yalnızca canlılara özgüdür. Bu nedenle kültür,

etnosun yaşamından daha uzun ömürlüdür. Üretilenle üreten, madde ile eşya bir tutulmaya çalışıldığı zamansa hata yapılır. Passionar insanlar öldükten sonra dahi etnosta diğer insanlar, eşyalar ve fikirler varlığını sürdürebilir; ancak bu durumda kültür, sönmüş yıldızların ışığına benzediği için araştırmacıları yanıltabilir (Gumilyov, 2016: 315). İşte birbirine hiç benzemeyen farklı etnos üyelerini sistem bütünlüğü içinde birleştiren unsur tam da budur.

Rus etnogenezi bağlamında bakıldığında yaşanan doruk safhasının ardından XIX. yüzyıla birlikte kırılma safhasına geçiş gözlemlenir. Sistemin passionar basıncı yüksek olmasına rağmen düşüşe geçer, 1812 Vatan Savaşı bu düşüşte yukarı yönlü bir dalgalanma yaratsa da etkisi kısa süreli olur ve etnogenez eğrisi normal seyrine döner. Çünkü bu savaşta etnos, kalan son passionarlık enerjisini de tüketir, ardından yaşanan 1825 Aralıkçı Ayaklanması'yla sistem iyice kırılğan hâle gelir ve daha fazla ayakta durmaya gücü kalmayan sistem 1853 yılında başlayan Kırım Savaşı'yla kırılma safhasına tam olarak geçmiş olur (Гумилёв, 2008b: 288-289).

Rusya'nın geçirdiği tarihsel süreçler Rus edebiyatıyla birlikte değerlendirildiğinde ikisinin de tam olarak birbirine koşut gelişim evreleri yaşadıkları söylenemez. Rus tarihi XVIII., Rus edebiyatıysa XIX. yüzyıla birlikte altın çağını yaşamaya başlar. Aslında bu tarihler Gumilyov'un, sistemin passionar basıncının yüksek olmasının, etnosun yaratıcılığının yüksek olduğunu kesin olarak göstermediği iddiasını Rusya özelinde doğrular niteliktedir. Rus tarihinde adının önüne 'büyük' sıfatı eklenen iki hükümdarı I. Petro ve II. Yekaterina XVIII. yüzyılda; Puşkin, Lermontov, Gogol, Dostoyevskiy, Turgenyev ve Çehov gibi 'büyük' yazar ve şairlerse bir yüzyıl sonra Rus edebiyatında 'hükümdarlık' yapmışlardır.

Diğer yandan tarihte rakamlar birbirleriyle bağlantılıysa tarihsel gelişmeler de birbirleriyle bağlantılıdır. XIX. yüzyılın Rus edebiyatının altın çağı sayılmasının temelleri geçmiş yüzyıllara, özellikle de bir yüzyıl önceye dayanır. Büyük Petro'nun kültürel ve sosyal yaşamda yaptığı reformlar kurumsal bir Rus edebiyatı yaratır. XIX. yüzyıl başlarındaki edebiyata bakıldığında lirik ve epik türlerin ağırlıkta olması şaşırtıcı değildir. Edebi eserlerin konularında salon toplantılarının, baloların, Rus kadınının, toprak

köleliliğinin, soylu eleştirisinin, Batılı Rusya-Ortodoks Rusya çatışmasının öne çıkması, Fransızcanın yaygın hâle gelmesi gibi gelişmelerin görülmesi bir rastlantı sonucu değildir. Geçmiş dönemlerde gerek tarihsel, gerekse kültürel alanda yaşanan gelişmelerin bir yansıması olarak XIX. yüzyıl Rus edebiyatı karşımıza çıkar. Örneğin Petro, kadınları sosyal yaşamın içine dâhil eder. Bu yaşam XIX. yüzyılda salon toplantıları ve balolara dönüşür. Bu etkinlikler âdeta bir kamuoyu ve ayrı zümre yaratır. Edebiyatçılar burada ilk taslaklarını okur, ilk okurlarıyla karşılaşır, ilk eleştirilerini de yine burada alır. Böylece Rus toplumunda edebiyatsever bir topluluk oluşur. Bu gelişmeler ortak bir dilin de kullanılması gereksinimini doğurur. Eski olan Kilise Slavcası, diplomatların seküler dili, Petro reformlarının yarattığı dil karmaşası ince sohbetler için uygun düşmez ve ortak dil olarak Fransızca seçilir. Ancak Napolyon'un Rusya'ya saldırması ile Nikolay Karamzin'in (1766-1826) Rusçanın edebi bir dil olarak da rahatça kullanılabileceğini göstermesi bir ikilem yaratır. Bu ikilem sıradan halk ile aristokratların, kilise ile sekülerlerin arasında zaten var olan kültürel çatlağın bir kırığa dönüşmesine yol açar (Hosking, 2011: 371-374).

1812 Vatan Savaşı Rusya'ya yalnızca askeri alanda değil, başta kültürel ve toplumsal olmak üzere birçok alanda değişiklik getirir. Bu değişim hareketlerinden ilki Aralıkçı Ayaklanması olur. Ülkede demokrasi, adalet, eşitlik, yeni bir anayasa gibi talepleri olan Aralıkçılara köylüler biraz şüpheyle baksa da aristokrat kesim daha ılımlı yaklaşır. Aralıkçıların geniş kitlelere ulaşmadaki en güçlü silahları ise edebiyat olur. Aleksandr S. Puşkin (1799-1837), Fyodor N. Glinka (1786-1880), Kondratiy F. Rıleyev (1795-1826) ve Wilhelm K. Kyuhelbeker (1797-1846) akla ilk gelen isimlerdir. Aralıkçı sanatçıların eserlerinde ulusal bilincin oluşturulması, birliğin sağlanması, vatan sevgisinin aşılması için bir çaba göze çarpar. Rus tarihindeki önemli olaylar, şanlı zaferler geleneksel motiflerle ve saf, temiz bir Rusçayla okuyucuya aktarılır. Tüm eserlerdeki ortak nokta ise otokrasiye ve despotizme karşı duruştur (İllica, 2015: 205-206).

1825 yılında bir grup aydınlanmacı subay tarafından, Petersburg'daki Senato Meydanı'nda gerçekleştirilen ayaklanma Rusya'ya pahalıya mal olur. Zaten sıkıntıda olan devlet-soylu-halk ilişkisinde kriz daha da derinleşir. Aslında Aralıkçılar aydınlanma kültürü ile yaşadıkları saray kültürü arasında

sıkışmış durumdadırlar. Örneğin, eşitliği savunsalar da ataerkil bir sistemin üyesidirler. Onların bu durumu Rusya'yı temsil eder niteliktedir. Ülkedeki bu belirsizlikler insanların ve kurumların birbirlerine güvenmemesi gibi başka bir soruna yol açar. Aralıkçı Ayaklanması'ndan sonra özellikle hükümet ve eğitilmiş kesim arasındaki güvensizlik artar. Yönetim edebiyat dâhil tüm sanatsal ve kültürel etkinliklere şüphe ile yaklaşır. Ancak sözcüklerin gizemi ve anlamsal zenginliği edebiyatın tam olarak kontrol altına alınmasını güçleştirir. Bu yüzden edebî faaliyetlerde artış gözlemlenir. Edebiyat ve kurumları kilisenin, üniversitelerin, kütüphanelerin ve derneklerin, dergiler ise yazar, okur ve eleştirmenler arasında köprü görevi görerek salonların yerini alır (Hosking, 2011: 375-376).

1840'lı yıllarda yayınlanan dergilerin ana sorunsalı 'Rusya nedir?' ve 'Rusya nereye gitmelidir?' soruları olur. Slavcılar parlamenter sistemi reddederek çarlığın devam etmesini, anayasayla yetkilerinin sınırlandırılmasını isterler. Bu nedenle büyük meclisin toplanmasını önerirler. Batıcılar ise Rusya'nın geri kalmışlığı konusunda Slavcılarla hem fikir olmalarına rağmen çözümü başka coğrafyalarda ararlar. İki görüş arasındaki asıl fark, değişim ve gelişim için Rusya'nın kendi görüşünü reddedip reddetmediğidir (Hosking, 2011: 381-382).

Yapılan tartışmaların sonucunda ülkede yeni resmi bir ulusal milliyetçilik anlayışı için yeni yaklaşımlar geliştirilir. 1833 tarihinde eğitim bakanı Sergey S. Uvarov (1786-1833) bir genelge yayımlar. Genelgede eğitimin, fikir babasının kendisinin olduğu doktrini, Ortodoksluk, otokrasi ve milliyetçilik çerçevesinde yürütülmesini ister. Başta *Eğitim Bakanlığı Dergisi* olmak üzere çeşitli dergilerle bu uygulamanın tüm Rusya'ya yayılması telkin edilir. Nitekim I. Nikolay döneminin sonuna kadar bu doktrin halka aşılana devam eder (Riasanovskiy, 1959: 76). İmparator, yaşamını Ortodoksluğun, otokrasinin ve Rusya'nın hizmetine adar. Yönetimdeki herkes hükümdarın izinden gitmek zorunda kalır. Aynı zamanda, önde gelen akademisyen, yazar ve gazeteci gibi zümreler tarafından yönetilen eğitilmiş Rus halkı bu üç sözcüğü manşetlere çıkarır. Ortodoksluk, otokrasi ve milliyetçilik Rusya'nın dünü, bugünü ve geleceği; misyonu, geleneği, kültürü ve siyaseti olarak yorumlanır (Riasanovskiy, 1959: 78). Uvarov'un düşüncelerini uygulamaya hevesli olan ve Batı karşıtı düşünceleriyle tanınan

Rus edebiyat tarihçisi Stepan P. Şevıryov'a (1806-1864) göre Rusya'da herhangi bir aydınlanma hareketi ancak ulusal duygularla özümşenip ulusal düşünce ve sözlerle ifade edildiğinde ülkede sağlam bir şekilde köklenebilir (Шевырëв, 1841: 294). Uvarov'un sözünü ettiği üçlü, Şevıryov'da üç temel duygu olarak ifade edilir ve duygular sayesinde Rusya'nın temeli sağlam ve geleceği güvence altındadır. Ortodoksluk ve otokrazi Rusya'nın etnik kimliğinin bileşenleri, milliyetçilik ise Fransız ihtilali sonrası Avrupa'da yaygınlaşan sağ görüşlerin bir yansımasıdır. Bu dönemde Ortodoks kilisesi bağımsızlığını yitirmiş ve zayıf durumdadır. Devletin önemli kademelerinde birçok Alman bürokrat görev yapar. Geriye kalan tek bileşen ise otokrasidir. Hosking'e göre Rus devletinin karakteristik bir özelliği ve çökmekte olan sistemi ayakta tutan bu otokrasidir. Otokراسiyi ayakta tutan başlıca kurum da ordudur. Ordu disiplinin ve sadık bir tebaanın sembolüdür (Hosking, 2011: 370). Bu sebeptendir ki I. Pavel'den itibaren tüm Rus çarları her şeyden önce orduyla çok yakından ilgilenmişlerdir.

Slavcılar, Rusya'nın kökleri Bizans'a dayanan Ortodoksluk üzerine kurulu zengin bir kültürü olduğunu iddia ederler. Batıda bireyselci, rasyonel, ateist ve kapitalist görüşler insanları manevi olarak zayıflatmıştır. Bu nedenle Slavcıların görüşüne göre Rusya özüne uygun bir yolda çizgisini sürdürmelidir. Slavcılar muhafazakâr olmalarına rağmen ülkedeki o dönem geçerli olan otokراسiyi kabul etmezler. Edebiyat bilimci Nikolay L. Brodskiy'e (1881-1951) göre, imparatorluğa dışarıdan bakıldığında Petro'nun reformları ıslıl ıslıl tüm ihtişamıyla parıldar. Ancak bilim insanı bu reformları 'darbe' olarak nitelendirir, çünkü onların Rusya için iyilik, güzellik değil kötülük getirdiğini iddia eder. Petro'nun tek başına hareket etmesi, insanlardan uzaklaşması, halka 'âdeta bir mimarın tuğlaya bakar gibi bakması' Rusya'yı kendi yolundan eder. Batı'da halkla devlet arasında var olan ihtilaf ve düşmanlık ilk kez Rus topraklarına da gelir. Öncesinde Rusya'da yaşanan sıkıntılarsa ya dış unsurlardan ya da insanın doğasında bulunan bazı noksanlıklardan kaynaklanır. Ancak halk hiçbir zaman devletine saldırmaz. İlk kez Petro döneminde halkın yaşam tarzı hakkına tecavüz edilir, giyimi, âdetleri ve töreleri zorla değiştirilir, kurallara uymayanlar cezalandırılır, bazıları Sibiryaya sürgün edilir ki bunlar arasında Rus tarzı elbise diken terziler de bulunur. Kültür, gelenek, görenek, dil, din gibi doğal

unsurların bir araya getirdiği Rus halkını, Rus devleti doğal olmayan yollarla birbirinden ayırır.

Petro döneminde değişim olur, ancak değişim toplumsal uçurum biçiminde gerçekleşir. Üst sınıflar köklerinden koparılan çiçeklere dönüşür, sanki yabancı gibi konuşur, giyinir ve yaşarlar. Moskova da bu değişimden nasibini alır. Başkent, Rusya'nın Batı ucuna, Petersburg'a taşınır ki kentin adı dahi Almancadan devşirilir. Kente halk da yeni dönüşüme uğratılmış memurlar başta olmak üzere dışarıdan getirilir. Başka bir deyişle kentin yeni ve yabancı olduğu kadar kente yerleşen halk da öyledir. Brodskiy'e göre çarla halkın birbirinden kopması, Rus topraklarındaki birlik ve beraberliğin sona ermesi bu şekilde başlar. Yerineyse devletin topraklar üzerindeki zulmü boy gösterir. Devlet işgalci, yöneticiler despot, özgür ve sadık halk ise kendi topraklarında esir ve köle olur. Petro'dan kalan yönetim mirası ve Almanlaştırılmış bir bürokrasi Rus kültürüne darbe vurur. Çar ve tebaası arasında çatlak oluşur, devlet ve toprak arasındaki birlik bozulur. Devlet hem halka hem toprağa hükmetmeye başlar. Tüm bu gelişmelerin sonucunda ise tebaa köleleşir. Zaman geçtikçe bu 'yara' daha da kronikleşir ve XIX. yüzyılda Rusya'nın çektiği sıkıntılarının kaynağı hâline gelir (Бродский, 1910: 84-86).

Ünlü Rus düşünür Nikolay A. Berdyayev (1874-1948), Petro ve reformlarına karşı yöneltilen eleştirilerin ana taraflarının *Slavcılar* ve *Baticılar* olduğunu, ancak her iki tarafın da aslında reformları doğru bir biçimde değerlendiremediklerini iddia eder:

“Petro'nun reformlarını değerlendirirken hem Slavcıların hem de Baticıların bakış açıları hatalıydı. Slavcılar, Rusya'nın dünyadaki kendine düşen görevi için reformların kaçınılmaz olduğunu anlamıyorlardı. Slavcıların kendi düşündükleri dâhil Rusya'daki tüm düşünceleri ve sözcükleri ifade edebilmenin, büyük Rus edebiyatının temellerinin atılmasının yalnızca Petro döneminde olanaklı hâle geldiğini kabul etmek istemiyorlardı. Baticıların, Rusya'nın özgünlüğünü anlamıyorlardı. Reformların sancılı olduğunu kabul etmek istemiyor ve Rusya'nın özelliklerini görmüyorlardı” (Бердяев, 2008: 70).

Şüphesiz Berdyayev'in ifade ettiği tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Petro'nun kişiliğinin ve reformlarının daha iyi değerlendirilebilmesi için daha fazla çalışma yapılmalıdır. Rus tarihçi Mihail P. Pogodin (1800-1875), Petro üzerine yapılan araştırmaların sınırlı kalmasından şöyle şikâyet eder:

“Petro Rus tarihinin kendi başına yegâne cevheridir. Petro hakkında birçok eser yazılmış, fakat hiç birinde derin araştırma ve inceleme yapılmamıştır. İlim ve inceleme Petro hakkında henüz o derecede araştırmada bulunmamıştır” (Altınay, 2020: 32).

Bir yandan Rus imparatorluğunun kurucusu, ülkede Batılılaşma ve aydınlanma hareketlerinin başlatıcısı, kurumsal Rus edebiyatının yaratıcısı görülen bir hükümdar olan Petro, diğer yandan etnik köken ve milliyetçilik anlayışlarını yıkan, devletin temellerine dinamit koyan ve XIX. yüzyılda Rusya'nın yaşadığı sorunların başlatıcısı olan Petro. Eğer ilki geçerliyse, diğer belirtilerin de aynı yönde olduğu varsayılırsa, Petro bir passionar sayılabilirken, ikincisi geçerliyse Petro ülkesine büyük zararlar vermiş bir süb-passionar olarak görülebilir. Çalışmamız kapsamında Petro'nun daha doğru bir şekilde tanınabilmesi için passionarlık kuramından yararlanılacaktır. Bu bağlamda Petro'nun passionar olup olmadığını ve ülkesinde nasıl değişiklikler yaptığını çözümlmek için XVIII. ve XIX. yüzyıl Rus edebiyatında Petro temasına ve imgesine yer veren başlıca eserler incelenecektir. Bu incelemede edebiyatın tarihsel ve toplumsal olaylara ışık tutan bir ayna işlevi görmesi çalışmamız kapsamında ayrı bir önem taşımaktadır.

3.4. XVIII. ve XIX. Yüzyıl Rus Edebiyatında Passionarlık

Tartışması: I. Petro

Hiç şüphesiz Rus tarihinde en fazla tartışılan hükümdar I. Petro'dur. Onun bu kadar tartışılmasının nedeni ona yakıştırılan 'büyük' sıfatı değil ülkesi için yaptığı 'büyük' işlerdir. Ancak her 'büyük' işin ülkenin yararına olacağını bir garantisi yoktur. Örneğin kendi dönemlerinin büyük liderleri olarak görülen Stalin, Mussolini ve Hitler ülkelerine, hatta insanlığa büyük zararlar vermişler ve eleştirilmişlerdir. Feofan Prokopoviç'in (1681-1736)

“babamız”, Vasiliy K. Trediakovskiy’in (1703-1769) “bilgeliliğin koruyucusu” ve “yaratıcı”, Antioh D. Kantemir’in (1708-1744) “bilge”, Mihail V. Lomonosov’un (1711-1765) “Tanrı benzeri bir insan” ve “hızlı uçan bir kartal”, Aleksandr P. Sumarokov’un (1717-1777) “şanımızın kurucusu” ve “büyük işler yaratıcısı”, Mihail M. Heraskov’un (1733-1807) “kanun koyucu”, Gavriil R. Derjavin’in (1743-1816) “onun suretinde semadan inen Tanrı değil miydi?”, Denis İ. Fonvizin’in (1745-1792) “büyük lider”, Aleksandr N. Radişçev’in (1749-1802) “sıra dışı bir insan”, Nikolay M. Karamzin’in (1766-1826) “ışık saçan bir yer tanrısı” ve “unutulmaz imparator”, Aleksey F. Merzlyakov’un (1778-1830) “Tanrı’ya benzeyen biri”, Pyotr A. Vyazemskiy’in (1792-1878) “her şeyi bilen bir evren doğumcu”, Aleksandr S. Puşkin’in (1799-1837) “tahttaki emekçi”, Vladimir F. Odoyevskiy’in (1803-1869) “büyük bilge” ve “büyük çar”, Lev S. Puşkin’in (1805-1852) “dâhi”, Andrey İ. Podolinskiy’in (1806-1886) “kudretli”, Nikolay V. Gogol’ün (1809-1852) “Avrupa’nın aydınlanma arafındayken gözlerimizi açtı”, Vissarion G. Belinskiy’in (1811-1848) “kurtarıcı”, Konstantin S. Aksakov’un (1817-1860) “büyük dâhi” ve “eli kanlı adam”, İvan S. Aksakov’un (1823-1886) “cellat”, Lev N. Tolstoy’un (1828-1910) “büyük hiçbir yanı yok”, Nikolay A. Dobrolyubov’un (1836-1861) “büyük bir tarihsel figür”, Georgiy V. Plehanov’un (1856-1918) “marangoz-çar”, Dmitriy S. Merejkovskiy’in (1865-1941) “Deccal”, Aleksey N. Tolstoy’un (1883-1945) “çok canlı ve becerikli bir insan” ifadeleriyle nitelendirdiği Petro, düşünce ve eylemleri nedeniyle birçok kesim tarafından takdir edilirken başta Slavcılar olmak üzere muhafazakârlar ve gelenekselciler tarafından sert bir biçimde eleştirilir (Massie, 2019: 1011).

XVIII. ve XIX. yüzyıl Rusya’sında reform yapmak ve geleneklerden kopmak gibi bir paradoks bulunur. Avrupa’da örnek alınacak iki model vardır: ilki reformlar uygulanırken dini ve dini otoriteyi mutlak koşul olarak sunan, Ukrayna ve Polonya üzerinden gelen Katolik eğilim, ikincisiyse reformlar uygulanırken dini otoriteyi kilise ile sınırlı tutan İngiltere ve Hollanda’dan Baltık üzerinden gelen *pietist* ve *yeni-stoacı* modeldir. Her iki model de akıllı, öz-disiplini, insanın içsel enerjisini bilime yönlendirmesiyle reformların gerçekleştirilmesini savunur (Hosking, 2011: 248). Gelenekler ve reformlar arasında sıkışmış bu düşünce bulanıklığı Gumilyov’un I. Petro’ya

yaklaşımında da açıkça görülür. Rus etnogenezinin doruk aşamasında ortaya çıkıp ülkesini birçok alanda ileriye taşımamasını takdir eden yazarın, Rusları etnik geleneklerden kopardığı gerekçesiyle zaman zaman Petro'nun passionar olmadığını ifade etmesi bir çelişki yaratır. Bu çelişkiyi fark eden araştırmacı Aleksandr S. Titov (2005: 171), Gumilyov'un bu tutumunun Petro'nun reformlarına karşı olumsuz yaklaşımından kaynaklandığının altını çizer. Coğrafyacı yazar Mark Bassin'e (2016: 108) göre başlangıçta Gumilyov, Avrupalılaşıma eğilimleri yüzünden Petro'yu kınasa da çarın devletini genişletme ve güçlendirme konusundaki hizmetlerini hesaba katarak onu 'affeder'.

Sözü edilen benzer çelişki ve paradoks Rus edebiyatında da derinden hissedilir. Örneğin Puşkin'in 1833 yılında yazdığı *Bakır Atlı (Медный всадник)* poemasında Petro bir yandan 'uğursuz' iradesiyle denizin dibine kent kurduğu için eleştirilirken diğer yandan uçurumun kenarında bulunan Rusya'yı oradan kurtarıp şaha kaldıran kudretli bir hükümdar ve 'mucizeler yapıcısı' olarak övülür (2000: 98-99). Sözü edilen 'zihin bulanıklığı' belki de en yoğun şekilde Rus tarihçi ve yazar Nikolay Karamzin'de hissedilir. XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Karamzin, yaptıkları nedeniyle Petro'yu göklere çıkarır. 1789-1790 yıllarında yazdığı *Bir Rus Gezginin Mektupları (Письма русского путешественника)* çalışmasında çarın Avrupalılaşıma projelerine hayranlık duyduğunu ifade eder, onu ilerici ve ulusal çıkarları gözetken bir hükümdar olarak nitelendirir. Ancak Fransız Devrimi'nin ve I. Aleksandr'ın tahta çıkmasının ardından yazar, Petro'yu eleştirmeye başlayarak onu Rus ulusal haysiyetini aşağıladığı gerekçesiyle eleştirir. 1811 yılında yazdığı *Eski ve Yeni Rusya'nın Politik ve Sivil İlişkileri Üzerine Bir Not (Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях)* başlıklı çalışmasında her ne kadar Petro'nun askeri reformlarını övse, onu bir büyük Avrupa ülkesi yapılan Rusya'nın kurucusu olarak nitelendirse de çarı ulusal gelenekleri yıkmakla ve Batılılaşma sürecinde barbarca yöntemler kullanmakla suçlar. 1812 Vatan Savaşı'ndan sonraysa güçlü Rusya'nın ve çarlık rejiminin temellerini atan Petro'ya ve reformlarına yeniden olumlu bakmaya başlar (Джаббаров, 2019: 98-99).

Rus edebiyatını meşgul eden Petro paradoksu XVIII.-XX. yüzyıl Rus edebi eserlerinde kendine yanıt arar. Çarın ölümünün hemen ardından yer

verilmeye başlanan bu paradoksun işlenmesi, Rusya’da ulusal kimlik arayışlarının arttığı XIX. yüzyılda zirveye çıkarken, XX. yüzyılda başta Dmitriy Merejkovskiy’in *Deccal: Petro ve Aleksey* (*Антихрист: Пётр и Алексей*) ve Aleksey Tolstoy’un *Birinci Petro* (*Пётр Первый*) romanları gibi önemli çalışmalarda işlenmeye devam eder. Çalışmamızda edebi eser seçimi, 1500’lü yıllarla başlayan Rus etnogenezinin doruk safhasının 1853 Kırım Savaşı başlangıcına kadar sürdüğü hesaba katıldığında, XVIII. ve XIX. yüzyıllarla sınırlandırılmıştır. Çalışmamız kapsamında, önemli bir paradoksa dönüşen I. Petro imgesi, XVIII. ve XIX. yüzyıl Rus edebi eserlerinde Gumilyov’un etnogenez ve passionarlık kuramları çerçevesinde incelenerek açıklanmaya çalışılacaktır.

Önceki bölümlerde değinildiği üzere passionarlığın çeşitli belirtileri vardır. Bir passionarda bu belirtilerin hepsinin bulunması zorunlu değildir ancak fedakâr, zeki ve enerjik olmak, özgeci ahlaka ve yüksek sinir sistemi aktivitelere sahip olmak, uyuşukluktan ve tembellikten hiç hoşlanmamak gibi birtakım özellikler vardır ki bunlar passionarlar için olmazsa olmazdır.

Passionarların oturdukları yerde rahatlarına düşkün olmaktan çok, mevcut durumdan sıkılıp daha zor ve yüksek ideallere koşmak için harekete geçmeleriyle passionarlık ilk olarak belirgin bir biçimde görülmeye başlar. Mihail Lomonosov’un 1743-1747 yılları arasında yazdığı *Büyük Petro Heykeline Atfen Yazılar* (*Надгробку к статуе Петра Великого*) başlıklı şiirinde Petro, halkına ve devletine hizmeti, huzuruna ve rahatına tercih eder. Yaşanan taht mücadelelerinin ardından başa geçip bu tercihi doğrultusunda ülkesine hizmete koyulur:

Tebaası uğruna kendini huzurdan mahrum bırakan

O yüce kahramanın heykeli yapıldı,

Sonunda rütbesini elde etti ve tahta çıkararak hizmet etti... (Ломоносов, 1986c: 207).

Passionarlar merkezde, güven ve rahat içinde oturmak yerine yeni yerler fethedip ülkelerini kalkındırmayı arzu ederler. Aleksandr

Sumarokov'un 1755 yılında yazdığı *Methiye*⁹⁵ (*Дифирамб*) kasidesinde rahatını geride bırakan çarın uzak topraklarda ülkesi için yaptıkları sıralanır:

Dağlar altın döküyor,

Hazineler bize akıyor.

İnsanlar bozkırı kaplıyor,

Orada çeşitli meyveler yetişiyor.

Ormanlar neredesiniz? Geçilmez misiniz?

Çöllere neredesiniz? Kurak mısınız?

Hayvanların yaşadığı yerlerde,

Bugün Ruslar oturuyor.

Kuşların uçmadığı yerlerde,

Tüm ücra köşeler şehirlerle dolup taşıyor.

Karın hiç eremediği yerlerde,

Bugün bilim filizleniyor.

...

Bakışlar nereye dönerse dönsün,

Korku görüyorum, ama Ruslar buradalar.

Sağlam duvarlar yıkılıyor,

Gururlu kuleler düşüyor.

Sadece güneşin parladığı yerde,

Şanımız uçuyor (Сумароков, 1957: 96-97).

⁹⁵ 1-Eski Yunanların Dionysos şerefine okudukları tören şarkısı 2-Lirik şiir (TDK, 2019: 681).

Gavriil Derjavin 1794 yılının son aylarında yazdığı *Bir Soylu* (*Вельможа*) adlı kasidesinde kendi tahtını ve rahatını bir kenara bırakıp ülkesi için çalışan Petro'ya ilahi bir anlam yükler:

Hükümdarlık esasını, tahtı, sarayı bırakıp,

Toz ve ter içinde bir gezgin olan

Büyük Petro, âdeta bir Tanrı gibi

İşlerdeki görkemiyle parıl parıl parlıyordu (Державин, 2002: 165).

Passionarlar içlerinden gelen, bastıramadıkları ve onları harekete geçiren yüksek bir enerji düzeyine sahiptirler. Onların aşırı canlı ve hareketli olmalarının temelinde bu enerji yatar. Petro uzun boyuyla fiziksel olarak görkemli bir yapıya sahip olsa da onun daha fazla dikkat çeken özelliği gücü, canlılığı ve bitmek bilmeyen enerjisidir (Bushkovitch, 2018: 8). *Büyük Petro* kitabının yazarı Robert Massie (2019: 163) en güzel Petro tasvirinin, “yaşamı boyunca daima merak duymuş, dur durak bilmemiş, daima hareket hâlindeki bir insan” olduğunu paylaşır. Amerikalı yazar Jacob Abbott, Petro'nun henüz gençliğinde yetenekli ve enerjik biri olduğunu altını çizer. Yazara göre sevseler de sevmeseler de birçok soylunun yaşamını Petro'ya adamasının nedeni çarın gösterdiği yetenek ve enerjidir (Abbott, 2011: 39-42). Büyük sefaret gezisinde Londra'da bulunduğu sürede kendisini ziyarete gelen İngiltere Kralı III. William (1650-1702), Petro'nun aşırı meraklı ve öğrenmeye açık oluşundan, ayrıca yüksek enerjisinden çok etkilenir (Massie, 2019: 252). Tarihçi Akdes Nimet Kurat (2014: 277), Büyük Kuzey Savaşı'nda Petro'yu “elindeki tüm imkânları sonuna kadar kullanan gayretli ve bitmek tükenmek bilmeyen enerjiye sahip biri” olarak tasvir eder. Robert Massie'ye (2019: 453) göre çevresinde yalnızca Menşikov ve karısı I. Yekaterina “Petro'nun eşi bulunmaz enerjisine ve içten gelen itkilerine ayak uydurabilirler”. Petro etrafındakilerin, eşinin hatta kendinden sonra tahta çıkacak kişinin hayat dolu, dinamik ve enerjik olmasını arzular. O yüzdendir ki I. Yekaterina, ‘yüksek enerji sahibi ve çok uyumlu bir eş’ olarak Petro'nun zihnindeki eş ve çariçe tiplemesine birebir uyar. Nitekim Petro da kendinden sonra oğlu Aleksey'in değil eşinin tahta çıkmasını ister. Massie'ye göre Aleksey'in en büyük zaafı babasının büyüklüğünün kaynağı olan muazzam

enerji, ateşli bir ruh, merak ve vücudundaki itici güç eksikliğidir. Yenilikçi, cesur, pratik, coşkun karakterdeki babasının karşısına gelenekselci, dikkatli, teorik ve tembel olarak çıkar (Massie, 2019: 799).

Lomonosov tarafından 1755 yılında yazılan, Rus edebiyatında ve tarihinde 'ezeli emekçi' motifinin başlangıcı ve kült eseri sayılan *Hükümdar, İmparator Büyük Petro'nun Kutsal Hatırasına 26 Nisan 1755 Tarihinde Söylenen Bir Övgü Sözü* (*Слово Похвальное блаженныя памяти Государю Императору Петру Великому, говоренное Апреля 26 дня 1755 года*) adlı çalışmasında sanatçı, 'sıradan, birden fazla işçi' olan Petro'nun insanüstü çalışkanlığını ve enerjisini doğa olaylarıyla açıklar:

“Petro'nun hangi yollardan yürüdüğüne, hangi ağacın altında soluklandığına, susuzluğunu hangi kaynaktan giderdiğine, halktan insanlarla nerede sıradan bir işçi gibi çalıştığına, nerede kanunlar yazdığına, nerede gemileri, iskeleleri, kaleleri çizdiğine ve bunların yanında nerede bir dost olarak tebaasının yanında olduğuna bugün neşe dolu bir şaşkınlıkla bakıyoruz. Gök cisimleri nasıl yer değiştiriyorsa, deniz nasıl kabarıp geri çekiliyorsa, o da bizim için özenle ve emekle hiç durmaksızın hareket hâlindeydi. Ateşlerin arasında tarladayım; zor muhakemeler arasında duruşmalardayım; çok çeşitli makinelerin arasında farklı sanatlardayım; şehirlerin, iskelelerin, kanalların yapımındayım; sayısız insan arasındayım; Karadeniz'in, Beyaz, Baltık ve Hazar Denizlerinin dalgalarının iniltileri arasındayım ve okyanusun kendi ruhuyla geri dönüyorum. Her yerde Büyük Petro'yu ter içinde, toz içinde, duman içinde, alevler içinde görüyorum ve gördüklerimin hepsinin aynı Petro olup olmadığından emin değilim, çünkü yaşam kısa ve birçok Petro var. Büyük hükümdarı kiminle karşılaştıracam?” (Ломоносов, 1959: 610).

1761 yılında tamamladığı *Büyük Petro* (*Пётр Великий*) poemasında Lomonosov, Ruslar için Petro'nun birçok alanda yaptıklarıyla bir hükümdardan çok daha fazlası olduğunu iddia eder:

Yeryüzü hâkimleri ölmüş soylara baktıklarında

Bir de onun ve yaptıklarının büyüklüğüne baktıklarında,

Doğrudan anlayacaklar kral nedir ve baba nedir:

Bir inşaatçıdır, yüzücüdür, tarlalarda ve denizlerde bir kahramandır (Ломоносов, 1986b: 282).

Bazı eylemlerinden dolayı Petro'yu eleştirse de Rus filozof Pyotr Ya. Çaadayev (1794-1856), onu “büyük”, “dâhi” ve “sıra dışı enerjiye sahip bir insan” olarak nitelendirir (Чаадаев, 1991: 527). Çarı eleştiren bir diğer isim, Slavcı ve Panslavizm hareketlerinin fikir babası sayılan, Nikolay Ya. Danilevskiy'e (1822-1885) göre Petro ülkede eğitim ve aydınlanma sonucunda elde edilecek sonuçlara bir an önce ulaşma arzusundadır. Tarihte diğer büyük kişilerin çoğunun yaptığı gibi, sakince düşünülmüş bir plana göre değil, tutkuyla ve coşkuyla hareket eder. Ayrıca Petro, sakal tıraşı, kılık kıyafet değişikliği, tütün kullanımı gibi bazı aşırı reformlar yaparak kendi işini zorlaştırır. Çünkü kendisine bahşedilen olağanüstü enerjinin büyük bir kısmını daha faydalıları dururken bu işler için kullanmak zorunda kalır (Данилевский, 1991: 265-266). Filozof ve eleştirmen Nikolay G. Çernişevskiy (1828-1889), 1861 yılında yayımlanan *Bir Delinin Özrü (Апология сумасшедшего)* adlı makalesinde, Petro'nun amacının çok basit olduğunu, Alman ve İsveç modeline göre düzenli, güçlü bir ordu yaratmayı arzuladığını belirtir. Yazara göre içeride güçlü bir tepkiyle karşılaşan çarın coşkun ve kararlı karakterine bir de enerjik doğası eklenince, yurt dışından askeri ve teknik haricinde başka alanlardan da yenilikler getirmeye karar verir (Чернышевский, 1950: 611). Çernişevskiy o dönem kendine bir yol çizmek isteyen ve çizemeyen halkın Petro'nun zekâsı ve enerjisi karşısında hemen onun peşinden gittiğini, çünkü Rus halkının geçmişten gelen bir yönünü bulamama ve çıkmaz yola girme sorununun olduğunu iddia eder:

“Büyük Petro güçlü elleriyle beyaz bir sayfa açtı ve ona ‘Avrupa’ ile ‘Batı’ yazdı. O andan itibaren biz Avrupa’ya ve Batı’ya ait olmaya başladık. Tartışmasız, Petro nasıl dâhi bir insanmış, nasıl devasa enerjiye sahip bir iradesi varmış ki tarihsel istikameti olmayan halkı kendisinin katı bir şekilde belirlediği gelecek yolunda yürütmeyi başardı” (Чернышевский, 1950: 603).

Feofan Prokopoviç 1725 yılında kaleme aldığı *Büyük Petro'nun Kutsal ve Çok Kıymetli Anısına Övgü Üzerine Bir Söz (Слово на похвалу блаженных и вечnodостойных памяти Петра Великого)* başlıklı

çalışmasında yorulmaz, enerjik, çalışkan Petro'yu ve onun yaptıklarını 'hiç mi bıkmadın?' sorularıyla anlamaya ve anlatmaya çalışır:

“Dinç, çalışkan, sabırlı olmaktan hiç mi bıkmadın ki uzaklara, yıllar süren seferlere çıktın? Cesur ve mert olmaktan hiç mi bıkmadın ki karada ve denizde hücumlarda ve taarruzlarda bizzat kendin yer aldın? Yüce akla sahip olmaktan hiç mi bıkmadın ki yabancıların çok vicdanlı âlimliklerine ve içerideki haince şeytanlıklara pabuç bırakmadın? Petro içeride ve dışarıda çıkarılmış tüm fırtınaları dindirip başımızdan defeden hep sensin” (Прокопович, 1961: 133).

Petro'nun başlıca yaşam felsefesi aralıksız çalışmaktır. Çalışkanlık herkeste var olabilen bir özelliktir ancak kesintisiz, yorulmadan çok fazla çalışmak passionarların bir özelliğidir. Nitekim çarın gemi yapımından, ayakkabı ustalığına kadar yirmi farklı zanaat öğrenmesi canlı ve enerjik karakteri sayesinde (Bushkovitch, 2018: 8).

Passionarların sıra dışı olan bir diğer yönü yoğun zihinsel aktiviteleridir. Yüksek enerji ve itki sonucunda onları harekete geçiren bilişsel alanlarıdır. Petro, çocukken yaşam ve arzu doludur, konuşmalarından ve davranışlarından çok zeki olduğu kolayca anlaşılır, tüm anlatılanları hızlıca kavrar, bu özellikleriyle herkesin dikkatini çeker (Abbott, 2011: 38). Rus devlet adamı ve tarihçi Matvey P. Azaņevskiy (1830-1904), Petro'nun henüz on yaşındayken, tahta kimin çıkacağı tartışmaları sırasında, parlak zekâsının, cevval karakterinin insanların dikkatini çektiğini paylaşır (Азањчевский, 1859: xiv). Rus devrimci şair Nikolay Dobrolyubov, 1858 yılında yazdığı *Büyük Petro Döneminin İlk Yılları (Первые годы царствования Петра Великого)* adlı makalesinde Petro'nun tahta çıkmasının hemen öncesinde Rusya'nın yeni çarında acil gereksinim duyduğu başlıca özelliklerin 'olağanüstü zihinsel yetenekler' ile 'güçlü bir karakter' olduğunu, bunların da Petro'da bulunduğunu belirtir:

“O zamanlar, toplumsal yaşamı işgal eden yeni unsurların gücünü ve önemini doğru olarak tahmin etmek ve belirlemek için olağanüstü zihinsel yetenekler gerekiyordu. Yeni yola sağlam bir şekilde ayak basmak ve bu yolda istikrarlı bir şekilde yürümek için olağanüstü güçlü bir karakter de gerekiyordu. Her ikisi de Petro'da bulunuyordu” (Добролюбов, 1962: 25).

Petro gençlik yıllarında da zekâsıyla hayranlık uyandırır: Çarın ikinci Avrupa gezisinin Fransa durağında heyete eşlik eden M. de Liboy (1662-1728) genç Petro için “*hareketleri belirli bir azamete sahip, canlı bir zekâsı ve kıvrak bir anlayışı var*” (Akt. Massie, 2019: 767) sözlerini kullanırken Paris ziyaretinin son günlerinde tanıştığı dük Saint-Simon (1675-1755) çarı şöyle tasvir eder:

“*Devlet, ticaret, eğitim, polis yöntemleri gibi konularla alakalı her şeye beslediği fevkalâde merakıyla hayranlık uyandıran bir hükümdardı. İlgisi pratik uygulama kapasitesine sahip her ayrıntıyı kavıyor ve hiçbir şeyi hafife almıyordu. Zekâsı çok barizdi; liyakati takdirinde büyük bir hassasiyet ve çok canlı bir anlayış kabiliyeti gösteriyor, her yerde geniş bilgisini ve hayat dolu bir düşünce akışı sergiliyordu. Bu gerçekten büyük insanın dikkat çekici karakterini ve olağanüstü yeteneklerinin nadir çeşitliliğini sonu gelmez şekilde tasvir edebiliriz. Gerçek bir deha olarak görüldüğü Fransa'nın her yerinde kazandığı şöhret böyledir*” (Massie, 2019: 781-782).

Aleksandr Radişçev, 8 Ağustos 1782 tarihinde Büyük Petro Heykeli'nin açılışı üzerine kaleme aldığı *Unvanının Bir Gereği Olarak Tobolsk'ta Yaşayan Dosta Bir Mektup (Письмо к Другу, жительствовавшему в Тобольске, по долгу звания своего)* adlı yazısında Petro'nun neden ‘büyük’ ve ‘anavatanın babası’ unvanlarını aldığını sorgular. Radişçev’e göre tarihte ‘büyük’ sıfatıyla anılan hükümdarlar, sıradan hizmet insanları arasından sıyrılıp ülkelerine yaptıkları önemli ve sıra dışı hizmetlerin karşılığında bu unvanı alırlar. Ancak özel insanlar, sahip oldukları erdemleriyle ve vasıflarıyla ‘büyük’ sıfatını çok daha kısa sürede alırlar. Çünkü akıllarıyla ve ruhlarıyla kalabalık kitlelerin ruhuna dokunurlar. Bu yönüyle bakıldığında sanatçıya göre Petro, “*sıra dışı bir insan, ‘büyük’ sıfatını hak ederek almış bir hükümdardır*” (Радищев, 1938: 150).

Puşkin'in 1827 yılında yazmaya başlayıp tamamlayamadığı ve anlatı türündeki ilk eseri olan *Büyük Petro'nun Arabı*'nda (*Арап Петра Великого*) Osmanlı'da bir köle pazarından satın alınıp Rusya'ya getirilen daha sonra bizzat çar tarafından vaftiz edilip yurt dışına eğitime gönderilen Arap İbrahim'in yaşamı kaleme alınır. Eserin başkahramanı Arap İbrahim, Petro'nun kıvrak zekâsına, hızlı kavrama gücüne, sağlam mantığına, dikkatine ve birçok farklı konuyla ilgilenebilmesine hayrandır. Ayrıca onu yüce bir ruha

sahip, büyük bir kişi olarak görür (Puşkin, 2001: 24-25). Puşkin 1828 yılında yazdığı *Poltava* (Полтава) poemasında zor zamanlardan geçen Rusya'nın gelişiminde Petro'nun zekâsının rolüne vurgu yapar:

Genç Rusya muharebelerde

Kuvvetlerini seferber ettiği

O karışıklık günlerinde

Petro'nun dehasıyla gelişti (Puşkin, 2020: 148).

Aleksandr Puşkin'in kendi gibi şair olan kardeşi Lev Puşkin, arkadaş ortamında Belinskiy'in sıkça ezbere okuduğu *Büyük Petro* (Пѣмъ Великуй) şiirinde Petro'nun sıra dışı zekâsından bahsederken onu bir 'dâhi' olarak nitelendirir:

Asırlar ve nesiller arasında,

Düşüncelerimle dolaşırken,

Arıyorum benzer bir dâhi neredeydi diye

Tüm asırlarda insanların arasında.

...

Doğa tüm harikaları onda toplamış

İnsanları hayrete düşürmek için

Devasa bir boy, devasa bir güç

Devasa bir yaratıcı zekâyla.

Neresinden tutarsanız tutun,

Davuldan hükümdarlık tacına kadar

Ona baktığın her yerde bir dev görürsün

Ve gizli bir yaratıcının düşüncesini... (Akt. Кунин, 1985: 80).

Filozof ve edebiyat eleştirmeni Dmitriy İ. Pisarev (1840-1868), 1862 yılında yazdığı *Zavallı Rus Düşüncesi* (*Бедная русская мысль*) başlıklı makalesinde canlı zekâsı, demirden iradesi ve yüksek enerjisiyle Petro'nun, yaşamında hangi işle uğraşırsa uğraşsın sıra dışı olacağını iddia eder:

“Petro hangi işe kalkışırsa kalkışsın, her halükarda sıradan bir çalışan olarak kalmazdı. Bilimsel çalışmalarda, askeri ve teknik işlerde ya da üretim faaliyetlerinde sahip olduğu canlı bir zihinle ve demirden bir iradeyle kendinden söz ettirirdi. Petro bir fabrikada sıradan bir işçi olsaydı, mesai arkadaşları muhtemelen ona saygı gösterir, işveren ona değer verirdi ve belki de o yeni bir araba icat ederdi” (Писарев, 1989: 45).

Passionarlar yaşamlarını yüce bir amacı gerçekleştirmeye adanmışlardır. Petro'nun amacı en genel tanımıyla ülkesinin ve halkının kalkınmasıdır. Tarihçi Sergey M. Solovyov (1820-1879), çarın ülkesi için belirlediği amacını ve programını şöyle açıklar:

“Yüce insanın etkinlik programı tasarlanmıştı: “Okuyun, çalışın!” diye haykırdı halkına. “Örnek veriyorum; şanımızı ve şerefimizi geri getireceğiz, yabancıları mağlup etmeyi öğreneceğiz ki bizi küçümsemeye cesaret edemesinler, onları bizden üstün kılan bilimi onlardan alacağız, deniz kıyılarını ele geçireceğiz, ticaretle zenginleşeceğiz, üretmeye başlayacağız, yollar yapacağız, kanallar kazacağız, onların önemli kitaplarını dilimize çevireceğiz” dedi. Halkı çalışmaya çağıran bu davet ne anlama geliyordu? Tembelliğe, atalete, asalaklığa karşı açık, güçlü ve kanlı mücadeleye bir çağrı mı? Petro'nun bu durmak bilmeyen, tarihte duyulmamış eylemleri ne anlama geliyordu? Toplumsal yaşamda büyük bir ilerlemeyi ve devrimi, barbar bir toplumun başlangıcından kurtulma ve medeni bir toplumun başlangıcını özümseme arzusunu ifade ediyordu” (СОЛОВЬЕВ, 1989: 621).

Belirlediği amaca giden yolda Petro, devleti ve devletin çıkarlarını her şeyin üzerinde görür. Yönünü Batı'ya çevirmesi Batı felsefesinin bireyselliğini getirme riski taşısa da bu durumu Rusya'da vatan ve devlet uğruna çalışmak ilkesine dönüştürür (Şahin, 2014: 172). Petro, savaşlarda askerlerinden çar 'hazretleri' için değil daima Rus devletinin çıkarları için savaşmalarını ister (Massie, 2019: 415). Tarihçi Geoffrey Hosking'e (2011:

256) göre çar, “*tabiatı gereği, liderliğini yaptığı devletin çıkarlarının enerjik ve faydacı bir şekilde takip edilmesine yatkındı.*” Örneğin Petro dine karşı aşırı akılcı ve laik bir yaklaşımı benimsemekle eleştirilir. Çar için asıl mesele dini inançların devletin yararına mı yoksa zararına mı olduğu noktasındadır (Massie, 2019: 932). Örneğin Rus tarihçisi Paul Bushkovitch’e göre Petro dinsiz bir çar değildir. Her zaman olmasa da ayinlere katılır, yazdığı birçok mektupta İncil’den alıntılara yer verir. Başta Ortodoksluk ve Katoliklik olmak üzere tüm dinlere hoşgörülüdür (Bushkovitch, 2018: 169-170). Petro muhafazakâr olunmasına değil yobazlığa ve gericiliğe karşıdır. Çar kurnaz bir devlet adamıdır, devletin çıkarı söz konusuysa karşısındakilere ödün vermeyi bilir, hükümdarın en önemli özelliğinin devletin çıkarlarını her şeyden üstün görmesi olduğuna inanır (Bushkovitch, 2018: 9). Örneğin davetlerinde çar sürekli devlet işleri hakkında konuşmayı sever, ancak can sıkıcı konular konuşulsa da, devletin çıkarınaysa, memnuniyetsizliğini dışarı vurmaz. Tepisel karakteri vardır, ancak devlet söz konusu olduğunda kendini kontrol etmesini de bilir (Анисимов, 2009: 21). Aynı şekilde, tepki göreceğini bilse de devletin çıkarları için üvey kız kardeşleri Anna’yı Kurland Dükü, Yekaterina’yı ise Mecklenburg Dükü ile evlendirir (Massie, 2019: 959).

Petro’nun ölümünün hemen ardından kaleme aldığı *Büyük Petro’nun Cenaze Töreni Üzerine Bir Söz* (Слово на погребение Петра Великого) yazısıyla Feofan Prokopoviç, Petro’nun belirlediği hedeflerine ulaştığını düşünür:

“*Bizim sayısız sevinç ve mutluluklarımızın suçlusuz, ölümlerin diriltileceği gibi Rusya’ya yeniden can veren ve muazzam güçle şanı yücelten, hele bir de kendi anavatanının ebedi varlığını kurup onu eğiten babamız, sahip olduğu erdem ve iyiliklerle Rus evlatları onun ölümsüz olmasını arzu ediyorlardı. ...Bizi bırakıp gitti ama sefil ve aciz olarak değil. Yaptıklarıyla ortaya çıkardığı şanın ve gücün sonsuz zenginliği yanı başımızda duruyor. ...Bize manevi, medeni ve askeri yenilikler bıraktı*” (Прокопович, 1961: 126-128).

Aynı yıl Vasiliy Trediakovskiy yazdığı *Büyük Petro’nun Ölümü Üzerine Bir Eleji* (Элегия о смерти Петра Великого) başlıklı çalışmasında çarın başta bilim, sanat, din alanlarında ülkesine kattıklarına sorularla değinir:

“*Sanatta kim, ne zaman böyle ilerledi? Bilimde kim daha önde?*”

Anavatan sevgisi can sıkıntısına yerini mi verdi?

Dinçlik nedir? Eylem nedir? İnancı Rus halkına uygun mu?

Ah! Keder imamı değilim artık, yalnızca bir örneğim!”

...

Petro'yu unutamam çünkü o çok hizmet etti

İlk kez siyaseti geri plana atan ve

Beni büyük başarılarla ulaştıran kimdi? (Тредиаковский, 1963: 57-59).

Hükümdar, İmparator Büyük Petro'nun Kutsal Hatırasına 26 Nisan 1755 Tarihinde Söylenen Bir Övgü Sözü adlı çalışmasında Lomonosov, Petro'nun kahramanlıklarına yer verir. Petro'nun yalnızca savaş meydanlarında değil ülke yönetiminde de birçok engelin üstesinden geldiğinden, giriştiği eylemlerin başarılarından ve sahip olduğu erdemlerden bahseder. Petro'yu 'hızlı uçan bir kartal' olarak nitelendiren Lomonosov, bilim, sanat ve eğitim, kısacası insanlığın yararı için çarın Rusları yurt dışına göndermesini över (Ломоносов, 1959: 591). Çünkü düşünsel anlamda bilim ve dini yakınlaştırmaya çalışan ilk Rus olan Lomonosov için bilim, eğitim, kültür ve aydınlanma her şeyden önce gelir (Kaşoğlu, 2004: 19). Sanatçı *Büyük Petro Heykeline Atfen Yazılar* şiirinin ikinci bölümünde de Petro'nun ülkesine kattıklarına şu sözlerle değinir:

Yelizaveta, Petro'nun heykelini dikti

Tüm Rus halkının refahına ithafen

Ancak o kimdi ki böyle,

Bu kent ve donanma, sanat ve ordu,

Emeklerinden ve kahramanlıklardan cesurca bahsediyorken
(Ломоносов, 1986с: 207).

Petro'nun bir diğer ana amacı halkın refah, eğitim ve kültür seviyesinin artmasıdır. Aleksandr Sumarokov'un 1768 yılında yazdığı *Hükümdar Büyük*

Petro Heykeline Atfen Bir Yazı (Надпись к статье Государя Петра Велико́го) başlıklı şiirinde çarın ülkesi için yaptıkları şöyle sıralanır:

Resmediyor o bakır,

Büyük Petro 'nun, anavatanın babasının yüz hatlarını

İşte o bir kent yarattı, donanma ve ordu kurdu,

Fedakârca kahramanlıklarla Rusya 'yı yükseltti.

...

Petro içeride ve dışarıda düşmanları yendi,

Hem karada hem denizde hâkimiyet sağladı,

Rusları yücelterek zenginlikle ödüllendirdi.

Petro bize beden, Yekaterina ise ruh verdi (Сумароков, 1787: 268).

Derjavin, 1776 yılında yazdığı *Büyük Petro'ya (Петру Великому)* şiirinde çarın ordu, sanat, teknik, devlet yönetimi gibi birçok alanda getirdiği yeniliklerden bahseder:

Majeste ışınlarını gizlerken

Sıradan bir asker olarak hizmet etti.

Toplum önderlerine sanatı öğretirken

Alayları savaş meydanında kendisi yönetti.

...

Krallara taçlarını iade etti,

Halkına yasalar yazdı.

Milyonlarca insan ne yapmalıydı

Herkese kendinden örnek verdi.

...

Dağların arasından su yolları açtı,

Liyakatsizliğin üzerine rütbeleri dikti.

Halklarına memnuniyet getirdi,

Batı ile Doğu'yu birleştirdi (Державин, 2002: 171-172).

Puşkin, Petro dönemi ile ülkedeki refah seviyesinin artmasını 1817-1820 yılları arasında yazdığı *Ruslan ve Lyudmila (Руслан и Людмила)* poemasında şöyle anlatır:

Atalarımız yemeği ağır ağır yer

Etrafta ağır ağır hareket ederler

Kepçeler, gümüş taslar

Köpüren bira ve şarapla doludur (Пушкин, 1977a: 9).

1833 yılında yazdığı *Bakır Atlı* poemasında Puşkin, Petro'yu ülkesini uçurumdan kurtarıp şahlandıran bir çar olarak tasvir eder:

Ey, kaderin güçlü hükümdarı!

Sen değil miydin dipsiz uçurumun tepesinde

Yükseklerde, elinde dizginlerle

Şaha kaldıran Rusya'yı? (Пушкин, 1960: 297).

Şair Andrey Podolinskiy, 1839 yılında yazdığı *Büyük Petro'ya Bir Anıt (Памятник Петру Великому)* adlı şiirinde Petro'yu cesur, kudretli ve azametli olarak tasvir ederken çarın Rusya'yı yeni bir çağa taşıdığını ifade eder:

Neva'nın başkentinin ziyaretçisi,

Her kimsen, Petro'ya selam dur!

Bu bronz süvaridir o,

Onun haşmetli atası!

At ve insan ne kadar güçlü!

Petro yaratıcı düşünceye liderlik ederken,

Kudretli çar, yeni bir yüzyıla uçar (Подолнский, 1972: 339).

Petro, halkın yalnızca maddi değil manevi yönünün de geliştirilmesi için çaba sarf eder. Batı kültürünü halkına aşılama için *Gençliğe Onurlu Bir Ayna (Юности честное зеркало)* adlı adabı muaşeret kılavuzu bastırır. Bu kılavuzla Rusların kültür düzeyini arttırmayı amaçlar. Kitap Rusların yere tükürmemeleri, temizliklerine dikkat etmeleri gerektiğini anlatan birtakım görgü kurallarını içerir. Petro Rusların Avrupalı olmalarını değil, Avrupalı gibi davranmalarını ister. Rus karakterlerini unutmadan sanki yanlarında yabancı biri varmış gibi hareket etmelerini tavsiye eder (Figs, 2009: 74). Petro'yu en fazla övdüğü konu eğitim olan Antioh Kantemir, *Hiciv VII. Eğitim Üzerine. Knyaz Nikita Yuryeviç Trubetskoy'a Atfen (Сатра VII. О воспитании. К Князю Никите Юрьевичу Трубецкому)* adlı şiirinde okullar açtığı ve halkın kültürlenmesini sağladığı için Petro'nun çalışkanlığını takdir eder (Akt. Соколов, 1955: 87):

İnsana güzel gelen töreler bulmak imkânsızdı

Sanat da farklı değildi. O emek şanınımızın kökeniydi.

Uzak kuşaklarımızın dahi anımsayacağı

Askeri ve sivil işlerde becerikli adamlar ortaya çıktı (Кантемир, 1956b: 159).

Fyodor M. Dostoyevskiy (1821-1881), 1863 yılında *Vremya* adlı dergide yayımlanan *Bir Dergi Yazısı. Yeni Edebiyat Organları ve Kuramları Hakkında (Журнальная заметка. О новых литературных органах и о новых теориях)* başlıklı makalesinde Petro'nun Rus halkının eğitimi ve kültürlü olmasındaki rolünün altını çizer. Eğitimin Rus halkına I. Petro tarafından bahsedilen en değerli hak olduğunu paylaşan yazar sözlerine şöyle devam eder:

“Eğitim hakkı Petro tarafından en demokratik ve verimli temel üzerine oturtulmuştur. Bu meselede Petro sınıfsal yetkileri bilerek küçümsedi, eğitimi

kesimi ileriye sürdü ve onları boyarların üzerinde konumlandırdı. Torunlarıysa onu anladılar ve Petro'yla başlayan tam demokratik Rus eğitim sistemini desteklediler” (Достоевский, 1993a: 295).

Passionarlar etnosun tüm üyelerini kapsayan ortak idealler peşinde koşarlar. Egoizmden uzak durup daima toplum çıkarlarına öncelik verirler. Onların düşünce ve eylemleri toplumunkilerle ortak paydada buluşur. Petro bencillikten uzak, özgeci bir karaktere sahiptir. Akademisyen Ayla Kaşoğlu'na (2004: 11) göre Petro'dan sonra tahta gelen hükümdarlar çarın aksine önce kendi çıkarlarını düşünmüşlerdir. Özgeci ahlaklarıyla, verici kişilikleriyle passionarlar sık sık 'insan dışı varlık', ara sıra da 'ilahi bir canlı' olarak tasvir edilirler. Filozof Vladimir S. Solovyov (1853-1900), Petro'yu, tarihte nadiren görülen, toplum çıkarları için tüm yaşamı boyunca çalışan ilahi bir hükümdar olarak tasvir eder:

“Tanrı Rusya'yı kurtarmak istediye ve bunu yalnızca insanın özgür eylemi üzerinden yapabiliyorsa, o zaman Büyük Petro şüphesiz böyle bir insandı. Tüm bireysel kusurlarına ve vahşiliklerine rağmen, o, Tanrı'nın tarihsel işbirlikçisiydi ve gerçekten de ilahi ya da teokratik bir kişiliğe sahipti. Bir insanın gerçek değeri, bireysel nitelikleri ve davranışları tarafından değil, faydalı yaşam sürme derecesi tarafından belirlenir. Ve Büyük Petro'daki gibi ortak fayda denen tek bir ahlaki çıkarın mutlak, kesin ve sarsılmaz üstünlüğünün olduğu başka bir örnek, dünya tarihinde yok denecek kadar azdır. “Küçük yaşlardan itibaren gerçek bir gelişme yolunda ilerlemek için Rusya'nın nelerden yoksun olduğunu anlayarak, yaşamının son gününe kadar sadece bizim için gerekli olan bu koşulları yaratmaya özen gösterdi. İktidarı gücünü, ortak fayda için aralıksız çalışma görevinden alıyordu ve bu, Rusya'nın gerçek ilerleme yoluna dönmesi için gerekli bir koşuldu” (Соловьёв, 1989: 576-577).

Lomonosov, *Hükümdar, İmparator Büyük Petro'nun Kutsal Hatırasına 26 Nisan 1755 Tarihinde Söylenen Bir Övgü Sözü* başlıklı çalışmasında Petro'yu tarif ederken 'insan', 'anavatanın babası' gibi sıfatların yetersiz kaldığını, yeryüzünde ona benzer birinin olmadığını iddia eder ve çarı 'kime benzeteceğim?' diye sorar:

“Kahramanımızı kime benzeteceğim? Çok güçlü bir hareketiyle göğü, yeri ve denizi yöneten kişinin nasıl biri olduğunu sık sık düşünüyordum. Ruhu

nefes alacak, ardından sular akacak, dağlara dokunacak, sular akacak, dağlara dokunacak ve yükselecek. Ama insanın düşüncelerinin de bir sınırı vardır, Tanrılar bunu anlayamaz! Genellikle Tanrı, insan şeklinde temsil edilir. Buradan hareketle, bizim anlayışımıza göre, eğer Tanrı'ya benzer bir insan varsa ve onun bulunması gerekiyorsa, Büyük Petro'dan başka kimseyi bulamıyorum. Anavatana yaptığı büyük hizmetleri için Petro 'anavatanın babası' olarak adlandırılrsa da bu unvan ona küçük gelmektedir” (Ломоносов, 1959: 611).

Petro'ya göre Rusya'nın yaşaması bireyci düşüncelerden uzaklaşmaya bağlıdır. Çarın Poltava Muharebesi'nden önce kullandığı şu cümle adı geçen sanatçıların sözlerini doğrular niteliktedir: “*Petro'yu düşünmeyin, yeter ki Rusya yaşasın*” (Вернадский, 1997: 153).

Passionarlar belirlenen amaç doğrultusunda şekillenen ortak ideallerin toplumun tüm kesimleri tarafından benimsenmesini isterler. Bu isteklerinin yerine gelmesi için de hedefe doğru etnik zihniyeti harekete geçirebilme yeteneğine sahiptirler. Denis Fonvizin'in 1766 yılında yazdığı *Ticaret Yapan Soylular (Торгующее дворянство)* yazısındaki “*büyük örnekler (liderler), coşkulu zihinleri kendilerine çekme konusunda özel bir etkiye sahiptir*” (Фонвизин, 1959: 184) cümlesi bu görüşü destekler. Petro'nun, halkı harekete geçirmek için belirlediği ortak ideali; devlete hizmet, vatandaşlık bilinci ve sorumluluğudur. Petro, köylüden soyluya, öğrenciden askere ülkedeki her kesimden bu ideallere göre yaşamalarını bekler. Örneğin yurt dışına gönderdiği öğrencilerde ya da diplomatlarda üstü örtülü bir görev duygusu, vatana hizmet etme arzusu oluşur (Puşkin, 2001: 19). *Büyük Petro'nun Arabi'nda Paris'te vur patlasın çal oynasın bir yaşam sürmüş olan İbrahim, döndüğünde ülkesini makinelerin çalıştığı, işçilerin belirli bir düzene göre verilen işlerle uğraştığı büyük bir fabrika olarak bulur ve kendisi de ülkesine yararlı olma konusunda sorumluluk hisseder. Çünkü kendine örnek aldığı Petro'yu bir gün Senato'da yasama sorunlarına çözüm ararken, mavi sular üzerinde egemenlik kurma planları yaparken, diğer gün bir fabrikayı, zanaatçının atölyesini, bilim adamının çalışma odasını ziyaret ederken görür. Çar tüm bu uğraşlarıyla çalışma rutini dışındaki dinlenme saatlerinde meşgul olur* (Puşkin, 2001: 24-25).

Aslında bu kadar çalışmasıyla çar topluma rol model olarak halkta ortak bilincin oluşturulmasını amaçlar, bu amacını şöyle açıklar: “*Bana ve devlete hizmetleri daha fazla heves ve sadakat ile daha az kulluk; çara gösterilmesi gereken hürmet budur*” (Massie, 2019: 472). Bu amacını enerjisiyle etkilediği kitleleri mıknaş gibi kendine çekerek etrafındakilere ve emrindekilere hissettirir. Massie’ye (2019: 898) göre, “*hizmet Petro’nun hayatının itici gücüydü ve çar, enerjisini ve yetkisini her Rus’un mümkün olan en verimli şekilde hizmet etmesini temini için harcadı.*” Örneğin, Hosking’e göre ordunun savaşlarda başarılı olmasının asıl nedeni birlik ve beraberlik ruhudur. Silahaltına alınan askerler serflik prangalarından kurtulup normal yaşantılarında elde edemeyeceği olanaklara ve haklara sahip olur. Kaynak yetersizliği ile karşılaşan Rus askerlerinin savaşlarda önemli başarılar göstermesinin nedeni cesur olmalarının yanında birbirlerine ve vatana karşı hissettikleri hizmet, sorumluluk ve bağlılık duygusudur (Hosking, 2011: 274-275). *Büyük Petro* poemasında Lomonosov, Petro’nun halka birlik beraberlik ruhu aşıladığını ve halkın da Petro için her türlü fedakârlığa hazır olduğunu iddia eder:

Petro’nun yeni doktrinini herkes dinliyor,

Ruslar alaylarında tek vücut olmuş bekliyor.

Büyük gücünün bir hareketiyle

Yeni bir ruh ve cesaret verdi halka.

“... ”

Bize tüm emekler katlanılabilir ve tüm ölümler güzel gelir

Düşmanlarının kibrini kırmak,

Vatana refah, şeref, huzur vermek,

Ve ruhunun arzu ettiği gibi insanları aydınlatmak için” (Ломоносов, 1986b: 307).

Puşkin 1826 yılında yazdığı *Stanzalar (İyilik ve Şöhret Umuduyla)* (*Стансы*⁹⁶ (*В надежде славы и добра*)) şiirinin dördüncü kıtasında çalışkan Petro'nun kucaklayıcı ve birleştirici rolünden şöyle bahseder:

Kâh bir akademi üyesi, kâh bir kahraman

Kâh bir denizci, kâh bir doğramacı.

Herkesi kucaklayan ruhuyla

Tahtta oturan ezeli bir emekçiydi (ПУШКИН, 1959b: 157).

Rusya'nın bir Avrupa ülkesi, halkınınsa kültürlü bir toplum olmasına çabalarırken Petro halkıyla bir olup kendini sürekli geliştirir. Akademisyen Emine İnanır'ın (2008: 75), "*Petro dönemi insanı, eylemin insanıdır*" ifadesi nasıl ki Petro'yu, reformlarını, o dönemki ideal yurttaşlık anlayışını tek bir cümleyle özetliyorsa 'Petro da kendi döneminin insanı' ifadesini kullanmak çarın ana felsefesini doğru bir şekilde yansıtır.

Passionarlar takım çalışmasına yatkın başarılı bir ekibin üyesidirler, bu nedenle bireysel kahramanlıkların peşinde koşmaktan çok, başarılı bir ekip kurmayı tasarlarlar. Kurat'a (2014: 290) göre Petro'nun başarıya ulaşmasındaki en önemli neden yüksek enerjiye sahip olması, etrafında da aynı enerjiye sahip kişileri toplaması ve ileri görüşlü olması gösterilir. Petro çevresinde hep becerikli, cesur ve çalışkan isimlere yer verir. Dış politikadan sorumlu ve Rusya'nın ilk general-mareşali Fyodor A. Golovin (1650-1706), askeri başarılarıyla ünlü Rus orduları komutanı Vladimir P. Şeremetyev (1652-1719), Petro'nun başdanışmanı ve Veliht Çar Aleksey'in lâlası Aleksandr D. Menşikov (1673-1729), silah arkadaşları olan general-feldmareşaller Vasiliy V. Dolgorukov (1667-1746) ve Anikita İ. Repnin (1668-1726), Rus aydınlanma düşüncesinin öncüsü sayılan Feofan Prokopoviç, çarın en yakınında olan önemli isimlerden birkaçıdır.

⁹⁶ XVIII. ve XIX. yüzyıllarda genellikle dörtlükler biçiminde ve yamb hece ölçüsüyle yazılan ve her kıtanın kendi içinde bir sonucu olan elejik şiirlerdir. İngiliz edebiyatında George G. Byron (1788-1824), Rus edebiyatında Puşkin, Mihail Yu. Lermontov (1814-1841), İnokentiy F. Annenskiy (1855-1909), İosif A. Brodski (1940-1966) gibi şairler bu tür şiirler kaleme alırlar.

Hitabet, ilahiyat, edebiyat gibi birçok alanda çalışmalar yürüten Propokoviç, eserlerinde kararlı, güçlü ve başarılı bir Petro imgesi çizer. Çarın etrafındakileri vatansever, yurttaşlık bilinci yüksek, düşünce ve davranışlarında tutarlı, ona kalpten bağlı yardımcıları olarak nitelendirir (İnanır, 2008: 75). Petro'nun başta Menşikov, Şeremetyev, Repnin olmak üzere yakın silah arkadaşlarına Puşkin'in *Poltava* poemasında, ardından eleştirmen Vissarion G. Belinskiy'in (1811-1848) ondan esinlenerek yaptığı 'kartal yuvasındaki kuş' yakıştırması da onların gösterdiği başarı ve kahramanlıkların bir sonucudur (Пушкин, 1977b: 214; Белинский, 1954a: 136). Sözü geçen poemasında Puşkin, çarın silah arkadaşlarından bahsetmeye şu sözlerle devam eder:

Ve alayları önünden geçti dörtnala,

Kudretli ve sevinçliydi, savaştaymış gibi.

Gözleriyle yiyecekmiş gibi bakıyordu savaş alanına.

Ardından atlarıyla gelmekteydi

Kartal yuvasındaki kuşlar.

Kaderini değiştirmede dünyanın,

Devlet ve savaş faaliyetlerinde

Onun yoldaşları ve oğulları (Puşkin, 2020: 183).

Passionarlar halkın, ortak ideallerin peşinden birlik olarak koşmasını arzularken kendileri de boş duramaz, bizzat sorumluluk üstlenmekten ve inisiyatifi ele almaktan hiçbir zaman kaçınmazlar. Petro, Büyük Kuzey Savaşı'nda Novgorod ve Pskov'da siperler kazılması ve savunma hattı oluşturulması talimatını verir, örnek olması için kendi de bizzat siper kazar. Kentte bir yangın çıktığında ilk müdahale eden Petro olur. Dönemin Danimarka elçisi Just Juel (1664-1715) bu durum üzerine gözlemlerini şöyle aktarır:

“Zekâsı olağanüstü hızlı olduğundan, yangını söndürmek için ne yapılması gerektiğini derhal görür, çatıya çıkar, en tehlikeli noktalara kadar

gider, asillerin yanı sıra sıradan insanları da mücadeleye yardım etmeye çağırır ve yangın söndürülene kadar bir an durmaz” (Massie, 2019: 413).

Petro, sınırsız merakı sayesinde her şeyi öğrenmeye ve halkına aktarmaya çalışır. Eleştirmen Belinskiy'e göre, Petro'nun birçok uğraşla ilgilenmek zorunda kalmasının nedeni sorumluluk ve inisiyatif alıp halkına rol model olmak istemesinden kaynaklanır:

“Büyük Petro, Rusya'daki ilk matbaayı kurmadan önce yeni harflerin şekillerini kendi çizmek zorunda kaldı, ilk basılı sayfayı görmeden önce, sayfaların düzeltilmesini azametli elleriyle kendi yapmak zorunda kaldı, eğitilmiş bir ordu görmeden önce, ideal itaatin ve ideal bir askerin nasıl olması gerektiğini kendi üzerinden göstermek zorunda kaldı, askeri istihkâmların ve filonun başarısını görmeden önce, kendisi bir demirci, doğramacı, tesviyeci ve marangoz, kısacası, her şey olmak zorunda kaldı” (Белинский, 1953: 188).

Tarihçi Mihail M. Bogoslovskiy (1867-1929), Petro'nun “kendini çocukları eğiten bir öğretmen, etrafta tembel öğrencilerle çevrili bir usta gibi” gördüğünü paylaşır (Богословский, 1902: 24). Bir öğretmenin ders verebilmesi için önce kendi o alanda çok iyi eğitim almalıdır. Derjavın, *Büyük Petro* 'ya şiirinde halkını eğitmek isteyen çarın büyük sefaret gezisine çıkarak önce kendini geliştirmesinden şöyle bahseder:

Karaları ve denizleri aştı,

Bize öğretmek için kendi de okudu (Державин, 2002: 170).

Petro'nun her işte bizzat çalışmaya koyulması bazen eleştirileri de beraberinde getirir. Rusya'nın ilk kadın bilim insanlarından ve Petersburg Bilimler Akademisi müdürü olan Yekaterina R. Daşkova'ya göre (1743-1810), Petro başka işlerle uğraşırken, asıl işi olan, ükeyi yönetmeyi göz ardı eder:

“Direklere tırmanmak ve tersanelerde elinde baltayla çalışmak Petro'nun hiç işi değildi. Çünkü hükümdarın sıradan bir zanaatkârın işini yapacak zamanı yoktur. Büyük Petro, dilediği yerden sadece gemi yapımcılarını ve marangozlarını değil, amiralleri de işe alma olanağına sahipti. Bence, kendi başına Zaandam'da çalışmakla, kararnamelerinden ve

denizcilik deyimlerinden de anlaşılacağı gibi, Rus dilini kirlettiği Hollandaca terimleri incelemekle zaman kaybederken kendi görevlerini unuttu” (Бартенев, 1881: 87).

Daşkova'nın aksine Puşkin'e göre, *Stanzalar* şiirinde belirttiği gibi, Petro sorumluluklarının bilincindedir. Kendinden emin, sert ve net bir tavırla, kimseyi hor görüp dışlamadan ülkesine karşı sorumluluklarını yerine getirir.

Otokratik bir elle

Cesurca aydınlanma tohumlarını ekiyordu.

Anavatanını hor görmüyordu,

Ancak görevini de biliyordu (Пушкин, 1959b: 157).

Passionarlar inandıkları idealler ve hedefler uğruna yaşamlarını korkusuzca tehlikeye atmaktan hiç çekinmezler. Bu durum Petro'nun yapısıyla birebir örtüşür. Çünkü Petro, ülkesi için yaşamını ortaya koymuş, kendini devlete adanmış bir liderdir. *18. Yüzyıl Rus Aydınlanmacısı Radişçev* adlı kitabında Petro'nun “*vatanım ve halkım için hayatımı dahi feda ederim*” sözlerini aktaran Ayla Kaşoğlu'na (2004: 10) göre Petro, vatana hizmet etme bilincine sahip bir hükümdardır. Petro'nun kız kardeşi Natalya (1673-1716), Azak Seferi sırasında çara her yolladığı mektubunda yaşamını tehlikeye atmamasını öğütler (Altınay, 2020: 33). Çünkü Natalya, kardeşinin ülkesi için canını feda etmekte tereddüt etmeyeceğini çok iyi bilir. Lomonosov *Büyük Petro* poemasında Petro'nun vatanı uğruna yaşamını tehlikeye atmasını şu dizelerle paylaşır:

Anavatanı nasıl bir içtenlikle seviyordu ki

Kendini korkunç tehlikelere maruz bırakıyordu (Ломоносов, 1986b: 282).

İvan S. Turgenyev (1818-1883), *Bir Avcının Notları (Зануцку охотника)* eserinde ucunda kendine zararı da dokunsa Petro'nun ülkesi için mantıklı ve yararlı olan her şeyi, nereden geldiğini sorgulamaksızın, kabul edeceğini iddia eder:

“Büyük Petro, Rus insanı olarak türünün en iyi örneğidir, özellikle gerçekleştirdiği değişim ve dönüşümlerinde tam bir Rus'tur. Bu Rus insanı, gücüne ve metanetine o kadar güvenir ki, kendine zarar gelmesine hazırdır, geçmişiyile az uğraşır ve geleceğe cesurca bakar. İyi ve mantıklı olanı sever, ona bunları verir, onları nereden getirdiğinizi sormayacaktır bile” (Тургенев, 1979: 16).

En dikkatli Rus çarı sayılsa da Petro, ülkesi ve halkı için hiçbir fedakârlıktan kaçınmaz. 1724 sonbaharında Petersburg'da batmak üzere olan askerleri kurtarma sırasında kendini üşütüp hasta olur ve 8 Şubat 1725 tarihinde vefat eder (Kurat, 2014: 289). Aleksandr Sumarokov *Hükümdar Büyük Petro Heykeline Atfen Bir Yazı* başlıklı şiirinde fedakâr çardan şöyle bahseder:

Resmediyor o bakar,

Büyük Petro'nun, anavatanın babasının yüz hatlarını

İşte o bir kent yarattı, donanma ve ordu kurdu,

Fedakârca kahramanlıklarla Rusya'yı ileriye taşıdı (Сумароков, 1787: 268).

Diğer yandan passionarların korkusuzca ve fedakârca davranışları onları aynı zamanda cesur birer savaşçıya dönüştürür. Örneğin tarihçi Bushkovitch'e göre Petro'nun cesareti, kararlılığı ve iradesi olmasa Rusya'nın modernleşme ve Batılılaşma hevesi büyük bir yıkımla da sonuçlanabilirdi. Çarın gerek savaşlarda gerekse reformları uygulamada gösterdiği cesaret dönemin yabancı temsilcilerinin dikkatini çeker (Bushkovitch, 2018: 173). Ancak Petro gördüğü tüm riskleri hesaba katarak hedefi uğruna her şeyi göze almış bir biçimde ülkesini büyük devletler arasına sokar. Petro'ya kadar Rus milleti birçok savaşa katılsa da savaşçı bir ruha sahip değildir. Petro halkın uygar, kültürlü olmasının yanı sıra cesur ve savaşçı olmasını da arzu eder (Altınay, 2020: 69).

Feofan Propokoviç'in 1709 yılında bir zafer kasidesi tarzında yazdığı *Yeripikon* (Ерипикон)'da kazanılan Poltava Savaşı anlatılır. Kossak lider İvan Mazepa 'hain', İsveç kralı 'düşman', Petro ise 'cesur bir kahraman'

olarak tasvir edilir (İnanır, 2008: 80). İki yıl sonra *Hantepesi*⁹⁷ *Sırtlarında* (За Могилою Рябою) başlıklı şiirinde çarın bizzat katıldığı Prut Savaşı anlatılır. Savaşları konu edinen Prokopoviç'in bu eserleri destansı halk şarkılarını anımsatır. 1752 yılında yayımlanan *Tüm Rusya'nın Hükümdarı, İmparatoru, Çarı, Anavatanın Babası Büyük Petro'nun Ölümü ve Çok Kıymetli Kutsal Anısına Ağlayış* (Плач о кончине блаженной и вечнодостойной памяти государя императора и самодержца всероссийского Петра Великого отца отечества) elejisinde “Ah, benim cesur Petro'm” (Тредиаковский, 2009: 337) diye haykıran Trediakovskiy, çarı herkesten daha yiğit görür. Şairin *Büyük Petro'nun Ölümü Üzerine Bir Eleji* başlıklı bir diğer çalışmasında, çar ölmüş olsa da arkasında bıraktığı şanı şunları söyler:

“Ah Petro! Bir insandan daha güçlü olan Alekseyeviç,
Söylüyorum, Rusların Petro'su bu yüzyıldan göçüp gitti.”

...

Şanı tekrar konuşur: “Rus imparatoru şanlıdır,

Bilgeliğin ve cesaretin her türlüyle dolu olduğu apaçıktır...”

(Тредиаковский, 1963: 57).

Lomonosov *Büyük Petro Heykeline Atfen Yazılar* başlıklı şiirinin son dizelerinde Petro'nun bir kahraman olarak öldükten sonra dahi düşmana korku saldığını iddia eder:

Onu gören Pers, Türk, Got ve Sarmat⁹⁸

Yüzünün kahramansı görkemini görür gibi oluyor,

Duygularından yoksun bakır üzerindeki bir ölüden korkuyor

(Ломоносов, 1986с: 208).

⁹⁷ Sultan IV. Mehmet'in (1642-1693) Kamaniçe-Hotin seferleri için karargâhını, yüksek olması nedeniyle bu tepeye kurmasından dolayı Türkçeye ‘hantepesi’ olarak geçer (Von Hammer-Purgstall, 1992: 425).

⁹⁸ M.Ö. VI.-M.S. IV. yüzyıllar arasında Orta Asya, Ural Dağları, Rusya'nın güneyi ve Kuzey Kafkasya gibi bölgelerde yaşamış olan göçebe topluluktur.

Derjavin, *Büyük Petro*'ya şiirinde çarın gösterdiği merhametten övgüyle bahsederken cesaretiyle tüm dünyaya korku saldığını belirtir:

Cesareti evreni korkuttu,

Düşmanları nasıl da mağlup etti,

Merhameti evreni teselli etti,

Esirlere nasıl ikramda bulundu (Державин, 2002: 171).

Şair Aleksey Merzlyakov'un, 1815 yılında yazdığı *Petersburg'daki Büyük Petro Heykeline Atfen* (*К монументу Петра Великого в Петербурге*) adlı şiirinde Petro, ülkesi için çalışan, cesur, güçlü bir çar olarak Tanrı'yla özdeşleştirilir:

Atılğan bir at üzerinde, Tanrı'ya benzeyen biri uçuyor,

Bakışları her şeyi kuşatıyor ve bir el emir veriyor.

Düşmanlıklar, yılanların hainlikleri çiğnenmiş, ölüyor,

Cansız bir kaya, yaşamayı ve görünüşünü kabul ediyor

Ve bir Rus kusursuz olurdu yeni günlerin başlangıcında

Ama Petro'ya ölümü haber verildi:

'Dur! Sen bir Tanrı değilsin – daha fazla gitme!' (Мерзляков, 1958: 259-260).

Hem *Poltava* poemasında hem de *Büyük Petro'nun Arabı* romanında Puşkin (2020: 190; 2001: 23), Poltava Muharebesi'nde gösterdiği irade ve başarılarından dolayı çarı 'Poltava kahramanı' olarak tanımlar. Filozof ve yazar Vladimir Odoyevskiy, 1844 yılında yayımlanan *Rus Geceleri* (*Русские ночи*) adlı felsefi romanının son sözünde, 'devasa kuvvetler sistemi' olarak tanımladığı dünyadaki sistemin, atalet içindeki Asya kabilelerini yuttuğunu ve Rusya'yı tehdit ettiğini, Rusya'nın birkaç yüzyıl daha bekleyecek zamanının kalmadığını anlatır. Ülkesinin kaderinde Petro'nun güçlü bir irade ve kararlılık göstermesinin ne kadar önemli olduğunun altını çizer.

“Bu dünyadan ruhuna uygun muhteşem bir organizmaya sahip Büyük Petro adında önemli bir doğa bilimci geçti. Büyük çar, bu muhteşem dünyanın yapısını derinlemesine çözdü... Ve bu devasa kuvvetler sisteminde kararsız bir insana yer yoktu” (Одоевский, 1975: 180).

Diğer insanlardan farklı olarak passionarlar, inandıkları hedefe varmak için doğaüstü bir çabayla mücadele ederler. Massie’ye göre Petro’nun etrafındaki hiçkimse onun kadar çalışamaz. Çalışanlar, yorulanlar hiç olmazsa dinlenme gereksinimi duyarlar. Diğer yandan yazara göre Petro gibi enerji dolu ve sabırsız bir insanın dinlenmesi, rahatlaması zordur. Petro’nun dinlenme anlayışı torna tezgâhında, tersanede ya da bir demir ocağında çalışmaktır (Massie, 2019: 953-954). Çünkü passionarlar, uğruna yaşamlarını adadıkları işlerine tüm bedenlerini ve ruhlarını saran bir duyguyla başlarlar. Şair Antioh Kantemir 1730 yılında yazdığı *Petrida ya da Tüm Rusya’nın İmparatoru Büyük Petro’nun Ölümünün Manzum Tasviri (Петрида или Описание стихотворное смерти Петра Великого, императора всероссийского)* poemasında Petro’nun zihinsel ve bedensel çalışkanlığına şu dizelerde yer verir:

Burada Petro hem elleriyle hem de en keskin zekâsıyla çalışıyordu.

Karşı kıyılara uzanan becerikli usta elleri,

Düşmanlarımıza ağır eziyetler çektiriyordu (Кантемир, 1956a: 246).

Lomonosov *Büyük Petro* poemasında saçtığı ışıkla ve yaptıklarıyla Petro’nun bir insandan çok daha fazlası olduğunu iddia eder:

Sana haykırıyorum, bilgeliğin sonsuz,

Samimiyetin yürekten olduğu yerde ışığını üzerime saç.

Kıskançlık dolu ruh yerinde duramıyor,

Büyük Petro adını evrene coşkuyla söylüyor,

Ve bir insandan öte olduğunu gösteriyor.

Bizim için asırlardır duyulmamış emekler veriyor (Ломоносов, 1986b: 282).

Gavriil Derjavin 1776 yılında yazdığı *Büyük Petro Anıtı* (*Монумент Петра Великого*) adlı şiirinde Petro'nun çalışkanlığına, yorulmak bilmeyen yapısına şu dizeleriyle dikkat çeker.

Çalışmaktan yorulmayan da kimdi,

Anavatanın babasının ta kendisi mi? (Державин, 2002: 170).

Şair, *Büyük Petro*'ya şiirinde ise daha önceden görülmemiş ve duyulmamış çaba göstererek her şeyi yapmasından dolayı çarı bir köleye benzetir:

Bir köle gibi, duyulmamış bir gayretle

Her şeyi kendisi yaptı (Державин, 2002: 170).

Passionarların asla tahammül edemediği konuların başında tembellik, uyuşukluk, eylemsizlik ve kayıtsızlık gelir. Bu durum Petro'nun Rus halkına ve oğlu Aleksey'e yaklaşımında açık bir biçimde görülür. Petro'nun yıldızı, oğlu Aleksey'le asla barışmaz. Oğlu Aleksey'in tutum ve davranışlarından son derece rahatsız olan Petro oğluna aklını başına almasını tavsiye eder. Petro'nun oğlu ile ilgili asıl kızdığı konu, onun kötü alışkanlıkları, yaşam tarzı ve ahlaksızlıkları değil; tembelliği, kayıtsızlığı ve işe yaramazlığıdır. Petro, oğlunun ülkeye ve devleti yönetmeye kayıtsız kalmasını bir türlü kabullenemez ve düzeltmesini istediği ilk şeyin 'sorunlara karşı tutku eksikliği' olduğunu belirtir (Bushkovitch, 2018: 138).

Petro, yaptığı tüm reformların kendinden sonra sürdürüldüğü takdirde anlam kazanacağını farkındadır ve oğlunun da kendisi gibi hırs ve enerji dolu bir veliaht olmasını arzular (Abbott, 2011: 189). Çünkü passionarlar kendilerini tarihsel zaman çizgisinin yalnızca bir aktarıcısı olarak görürler ve bu bayrak yarışının sonraki nesillerde de sürdürüldüğü takdirde başarıya ulaşabileceğinin farkındadırlar. Petro, yalnızca Aleksey'in değil Rus halkının çoğunluğunun o dönemki ataletinden, uyuşukluğundan ve yeniliklere kapalı olmasından şikâyet eder. Çar, 1723 tarihli bir kararnamede bu durumu şöyle açıklar:

“İnsanlarımız öğretmenleri tarafından zorlanmadıkları takdirde alfabeyle asla başlamak istemeyen çocuklar gibidir. Başlangıçta onlara çok zor görünür ancak öğrendiklerinde müteşekkirdir olurlar. Dolayısıyla üretim işlerinde de fikri önermekle yetinmemeli, harekete geçmeli ve hatta zorlamalıyız” (Massie, 2019: 919).

Unvanının Bir Gereği Olarak Tobolsk'ta Yaşayan Dosta Bir Mektup adlı çalışmasında Radişçev, Petro'nun asıl 'büyük' sayılmasının nedenini atıl durumdaki halkı harekete geçirme yeteneği olarak gösterir:

“Petro farklı kurumlar yaratmamış, halkın yararına çalışmamış, XII. Karl'ı yenmemiş olsaydı dahi, maddenin ilk hâli gibi eylemsiz duran o büyük kitlelere enerji ve istek veren ilk kişi olduğu için yine de 'büyük' sayılırdı” (Радищев, 1938: 150).

Mihail Lomonosov, *İmparatoriçe Yelizaveta Petrovna'nın 1747 Yılındaki Tahta Çıkışı Üzerine Bir Kaside* (Ода на день восшествия на престол императрицы Елисаветы Петровны 1747 года) başlıklı çalışmasında eylemsizlikten ve sıradanlıktan harap düşmüş Rusya'yı ayağa kaldıran Petro'dan şöyle bahseder:

Rusya'ya bir adam gönderildi,

Asırlardır duyulmamış bir insandı.

Aşarak tüm engelleri kaldırdı,

Zaferlerle taçlandırılmış başını.

Bayağılıktan perişan Rusya'yı,

Kendiyle birlikte şaha kaldırdı (Ломоносов, 1986a: 116).

Aleksandr Sumarokov 1759 yılında yazdığı *Hükümdar, İmparator Büyük Petro Üzerine Bir Övgü Sözü* (Слово похвальное о государе императоре Петре Великом) eserinde Petro'ya kadar Rus topraklarında hüküm süren cehaletin, ataletin ve karanlığın çarın doğmasıyla sona ermeye başladığını iddia eder:

“Büyük Petro'ya kadar Rusya, ne nesnelere hakkında net kavramlarla, ne en yararlı bilgilerle, ne de derin bir öğretiyle aydınlatılmadı. Aklımız cehalet karanlığının içinde yüzüp duruyordu. Zekâ kıvılcıkları söniyor, yeniden tutuşacak gücü de kalmıyordu. Aklın zararlı karanlığı hoş, faydalı ışığa külfetli görünüyordu. Petro dünyaya geldi, bebekliği başladı. Güneşin habercisi, kıpkırmızı şafak tanrıçası, karanlık ufka yükseldi. ...Büyük Petro genç adam oldu, güneş doğdu ve cehalet karanlığı dağıldı” (Сумароков, 1759: 582-583).

Eleştirmen Vissarion Belinskiy'in, “Petro bizi tembel rüyamızdan uyandırdı” (Белинский, 1954b: 210) ifadesi Rusya'nın atıl durumdaki kaynaklarını kullanmaya başladığını, silkinip ayağa kalkmaya çalıştığını, Petro'nun uyuyan ülkeyi uyandırdığını, kısacası ülkesinin ataletine son verdiğini doğrular niteliktedir. Bir diğer eleştirmen Dmitriy Pisarev'e göreyse Petro'dan önce Rusya derin bir uykudadır ve Petro'nun ‘o kadar ses çıkarmasına rağmen’ halk uykusundan uyanmaz:

“Petro'nun çok yönlü, coşkulu etkinliğinin özgün ve karakteristik bir fenomen olduğunu fark etmemek mümkün değildir. Bu etkinlik, barometrik bir gösterge olarak önemli ve dikkat çekicidir. Bu gösterge Rus halkının ne kadar derin bir uykuya yattığını, Petro'nun bu uykuya karşı çıkardığı kahramanca gürültü karşısında halkın ne kadar güçsüz olduğunu ve bu hükümdarlarının eylemleri sırasında ve bittikten sonra aralıksız uyumaya devam ettiğini bize kanıtıyor” (Писарев, 1989: 33).

Passionarlardan, geçmişten süregelen koşullara, geleneklere, kanun ve kurallara uymaları çok beklenemez, çünkü zaten temel amaçları etnosun ataletine son verip ona dinamizm katmaktır. Diğer çoğu passionar gibi Petro da geçmişten çok gelecekle ilgilenir, geçmişten gelen birçok töre, âdet, gelenek, görenek ve kanunu, ülkesinin geleceği için zararlı görüyorsa, ortadan kaldırmak için tereddüt etmez. Lomonosov, *Büyük Petro Heykeline Atfen Yazılar* başlıklı şiirinin dördüncü bölümünde bazı eski geleneklerin yıllardır boş yere değer gördüğünü ve aslında ülkeye zarar verdiğini paylaşır:

Eski zamanlara haykıran imgelere

Şanlı seferlere katılan kahramanlara,

Asırların cehaletiyle ilahi şeref verildi

Ve devamındaki kuşaklar, kurban olarak saygı duydular

Gerçek bir inancın yaratma konusunda daima başarısız olduğuna
(Ломоносов, 1986с: 208).

Derjavin, *Büyük Petro* 'ya şiirinde Petro'nun Rusya'yı Orta Çağ'ın karanlığından çıkarıp bilime, güzel ahlaka kavuşturduğunu ifade eder:

O (Petro), köhne karanlığımızı mağlup ederken,

Gece yarısı bilimleri yerleştiriyordu.

Karanlıkta bir lamba yakarken,

Bize de güzel ahlak dersi veriyordu (Державин, 2002: 170).

Puşkin *Stanzalar* şiirinin ikinci kıtasında çağın ve geleceğin bir gereği olarak Petro'nun duyguları gerçekle, köhne kalan eski âdetleri ise bilimle harmanladığından bahseder:

Kalpleri gerçeğe yakınlaştırdı,

Töreleri bilimle uygarlaştırdı (Пушкин, 1959b: 157).

Passionarlar medeniyetlerin çağdaşlaşma serüvenlerinde başlatıcı ya da sürdürücü olarak önemli rol oynarlar. Bu yüzden de sık sık bilge, dâhi, yenileştirici, reformcu, aydınlatıcı olarak nitelendirilirler. Petro da gerek kendinden önce başlatılan reformları sürdürerek gerekse kendi uygulamaya koyduğu reformlarla Rusya'nın çağdaşlaşmasında önemli rol oynar. Rus kültüründe, edebiyatında, biliminde, düşünce sisteminde Batılılaşmanın temellerini atarak yeni yüzyılda yeni bir Rusya yaratır. Bu nedenle imparatorluğa dönüşme, liberalleşme, yeni milliyetçilik anlayışının oluşması ve hatta komünizm dâhil Rus tarihindeki önemli gelişmeler Petro olmadan incelenemez (Bushkovitch, 2018: 13). Aleksandr Sumarokov *Ditiramp* kasidesinde ülkesinin geldiği noktada Petro'yu 'yaratıcı' olarak betimler:

Şanımızın kurucusu,

Ey büyük işler yaratıcısı!

Altın küreye bir bak

Bir de mutlu sona.

Kaderinle mutlu ol,

Senin sayende öyle de olacağız (Сумароков, 1957: 97).

Antioh Kantemir *Petrida ya da Tüm Rusya'nın İmparatoru Büyük Petro'nun Ölümünün Manzum Tasviri* poemasında 'Petro' adının bilgelik ve cesaretle özdeşleştiğini iddia eder:

Petro'nun adını andığımda, o konuşmanın içine

Ne girmez ki? Bilgelik, mertlik kesin girer duruma göre (Кантемир, 1956a: 241).

Tüm Rusya'nın Hükümdarı, İmparatoru, Çarı, Anavatanın Babası Büyük Petro'nun Ölümü ve Çok Kıymetli Kutsal Anısına Ağlayış elejisinde Trediakovskiy, çarın bilgeliğine vurgu yapar:

Seninle hiçbir zaman karşılaştıramam,

Sendeki muhteşem cesaretin, cesaretinden de yüce bilgeliğin

Tüm dünya biliyordu yalnızca savaşlarla sınırlı olmadığını (Тредиаковский, 2009: 337).

Trediakovskiy *Büyük Petro'nun Ölümü Üzerine Bir Eleji*'sinde çarı 'bilge', 'bilgeliğin koruyucusu' ve 'yaratıcı' bir hükümdar olarak tanımlar:

"...Ey bilge Petro! Sen mi şimdi yaşamıyorsun?

Rütbeye göz dikenlere, bilgelik sensiz ne yapın?

Ağla, ağla, esaslı felsefe ağla,

Şimdi benimle ağlayın, değerli bilimler.

Gabya çubukları⁹⁹, mekanik ve tüm matematik,

Sen de kederle feryat et politika.

Zamanın geldiğinde kendine ağlayacağın için

Şimdi beni ağır yükün yasını tutmaya bırakın.

Benimle ağla sanat, ama çok ağla:

Petro, bizi bıraktı, evet öğrendim, doğru.

Ah! Bilgelığın koruyucusu Petro, hepimizi terk etti,

Kendi devletinin yeni bir yaratıcısı” (Тредиаковский, 1963: 58).

Rus yazar ve şair Mihail Heraskov, 1768 yılında yazdığı *Numa Pompilius ya da Gelişen Roma (Нума, или Процветающий Рим)* adlı uzun öyküsünün manzum biçimindeki sonsözünde Petro ve II. Yekaterina’yı büyümlü bir güce sahip olduğuna inanılan barışçıl ve bilge Roma kralı Numa Pompilius, Rusya’yı da gelişen Roma’yla karşılaştırır. “*Petro Ruslara beden, II. Yekaterina ise ruh vermiştir*” dizesiyle son verdiği şiirinde Heraskov ülkesinin o günlere gelmesinde önemli pay sahibi olan Petro’dan ‘kanun koyucu’ olarak bahseder:

Tüm çarların üzerinde, kanun koyucu Petro!

Çalışıyor, uyumuyor, Rusya’yı canlandırıyor,

Yeni gökler ve yeni bir dünya gösteriyor... (Херасков, 1803: 165).

Rus devrimci demokrat şair Nikolay P. Ogaryov (1813-1877), 1840-1841 yıllarında yazdığı *Mizah (Юмор)* adlı poemasının ikinci bölümünde Petro’yu Rusya’yı ileriye götürmeyi hedefleyen, atının üstündeki bir deve benzetir:

Karanlık kaplayan gecenin sisinin arasından

Başını gururla kaldırarak,

⁹⁹ Denizcilikte geminin ana direği ile babafingo arasında kalan kısımdır.

Kibirli bir şekilde üstünü başını düzeltip,

Eliyle uzaklarda bir yerleri gösteriyor,

Atın üzerinden güçlü bir dev.

Dizginleri çekilen atsa,

Süvarisi daha ilerisini görebilsin diye

Şaha kalkıyor (Огарёв, 1956: 43).

Şair Pyotr Vyazemskiy, 1847 yılında yazdığı *Puşkin'in Ölümünün Ardından Edebiyatımızın On Yılına Bir Bakış (Взгляд на литературу нашу в десятилетие после смерти Пушкина)* adlı makalesinde Petro'yu her şeyi bilen bir evren doğumcuya benzetir:

“Petro'nun saltanati, eski yapıyı ve tabiri caizse köhne Rus dünyasını değiştiren birkaç devrim içerir, yeni bir evren doğumuna¹⁰⁰ işaret eder ve elbette her şeyi bilen bir evren doğumcu gerektirir” (Вяземский, 1984: 327).

Puşkin'in (2001: 23) *Büyük Petro'nun Arabı* romanında çar, 'Rusya'nın kudretli ve müthiş yenileştiricisi' olarak nitelendirilir. Nikolay Gogol, 1847 yılında yazdığı *Rus Şiirinin En Nihai Özü ve Özelliği Nedir? (В чём же наконец существо русской поэзии и в чём её особенность?)* makalesinde Batılılaşma ve Petro konusuna değinir. Yazara göre Avrupa'nın aydınlanma akını Rusya'ya adım adım ve makul bir şekilde gelemezdi, Rusya elbet bir gün bu akın tarafından kuşatılacaktı, çünkü Avrupa'nın aydınlanması çok daha ileri durumdaydı. Ayrıca Gogol'e göre, *“Petro gibi bir lider olmasaydı, çarın ölümünden sonra başlamış olan ihtilaflardan her alanda çok daha fazlası yaşanacaktı”* (Гоголь, 1952a: 369). Batılılaşma konusunda Gogol'le benzer görüşleri paylaşan Dobrolyubov'a göre Petro'dan önce Rusya zaten Avrupa'yla yakınlaşmış durumdadır. Ancak yakınlaşma sürecini ülkede yaşayan yabancılar yönetiyor, bu nedenle süreç yavaş, plansız ve ürkekçe ilerliyordur. Petro, reformları ve dönüşümü 'Ruslaştırır', bir düzene sokar, acele ettirerek hızlandırır, başka bir şansı da yoktur. Dobrolyubov'a göre

¹⁰⁰ *Kozmogoni*: Evrenin doğuşuyla ilgili geliştirilen kuramlar bütünüdür (TDK, 2019: 1494).

enerjik Petro bir dizi hukuk reformuyla Rusya'yı, strelets ayaklanmalarında ve Aleksey Mihayloviç dönemindeki çalkantılarda dile getirilmeye başlanan şiddetli bir darbeden kurtarır (Добролюбов, 1962: 28).

Lev Tolstoy 1862 yılında yazdığı öykü dizisinin altıncı kitabında Petro hakkında kısa hikâyelere yer verir. Hikâyelerinde Hz. Muhammed, Martin Luther, Patrik Nikon ve Petro gibi reformcu kişiliklere değinir. Eserinde yer verdiği Petro, okuyucunun karşısına yazılış amacına uygun olarak halkına yakın ve onlar tarafından anlaşılan bir çar olarak çıkar. Reformcu yanının dışında mütevazı, çalışkan, becerikli, tutumlu, dürüst, vatansever, 'Kutuzov ruhunun kaynağı' bir insan olarak tasvir edilir (Akt. Былов, 1975: 35-36).

Moskova, Üçüncü Roma doktrinin savunucularından olan Dostoyevskiy 1876 Haziran'ında günlüğüne Petro reformlarının, bu görüşün yayılmasına ve anlaşılmasına yardımcı olduğunu not eder. Yazara göre her ulusun bir karakteri vardır ve bu karakter yalnızca kendini düşünerek yaşar. Bunun aksine Ruslarsa evrensel uzlaşma için herkese hizmete hazırdır, Rus halkının bu yüceliği tüm insanlığın huzuruna adanmışlıktır. Petro sayesinde dünyayla bütünleşme sağlanarak bu yüce görevi Ruslar üstlenir (Достоевский, 1994: 207).

Nasıl ki passionarlar değişime karşı çıkan çevreye karşı direnç gösterirlerse çevre de reformlarda ısrar eden passionarlara direnç gösterir. Bu nedenle reform süreçlerinde eskiyi yıkıp yeniyi inşa ettikleri için passionarlar en başta anlaşılamazlar ve bazı kesimler tarafından 'baş belası' olarak görülürler. Pyotr Vyazemskiy, "*Kaderimiz ne tuhaftır. Rus (I. Petro) bizi Almanlaştırmaya, Alman (II. Yekaterina) ise bizi tekrar Ruslaştırmaya çalıştı*" sözleriyle çarı etnik yapıyı bozmakla eleştirir (Вяземский, 1963: 24). Dostoyevskiy günlüğünde Petro döneminde yaygınlaşan baloların Rus toplumunun ahlakını bozmasına ve bunun da reform sayılmasına tepki gösterir:

"Uygarlığımız ahlakın bozulmasıyla başladı. Zaten her uygarlık ahlaksızlıkla başlar, yanında kazanma aç gözlülüğü, kıskançlık ve kibir. Büyük Petro'nun reformları ahlaksızlıklara bulandı" (Достоевский, 1982: 113).

Slavcı filozof Yuriy F. Samarin (1819-1876), 1846 yılında yazdığı *Kont Sologub'un Tarantas Eseri (Тарантас соч. графа Сологуба)* başlıklı makalesinde Petro reformlarının olumsuz etkisinin asıl üst kesimde hissedildiğini paylaşır:

“Büyük Petro'nun reform hareketinin toplumumuzun çeşitli katmanlarında birbirinden farklı bir şekilde yankılandığı herkes tarafından bilinir. Reformlar sadece üsttekileri sarstı ve onları alttakilerden kopardı, sıradan insanlar üzerinde doğrudan bir etkisi olmadı. Sıradan insanları yabancılaştırıp âdeta ortadan kaldırdıktan sonra sadece onların üst sınıflara karşı tutumlarını değiştirdi. Diğer yandan Petro'nun fikirleri üst sınıfın alışkanlıklarına, görüşlerine, ruhlarına o kadar derinlemesine nüfuz etti ki hepsi değişti. O zaman için sesi kesilmiş ya da yarım bırakılmış eski formların ve hiçbir zaman eskimeyen başlangıçların yerine yeni başlangıçlar ve yeni formlar uygulamaya kondu” (Самарин, 1900: 4-5).

Puşkin, *Büyük Petro'nun Arabı*'nda Petro'ya karşı dile getirilen eleştiriler ve soylular konusunda Samarin'i destekler. Petro'nun hükümdarlığı süresince soylu sınıfının yıkıma uğradığı ve soyluların kâfirlerden, sonradan görmelerden, börekçilerden¹⁰¹ daha değersizleştiği, kadınların ahlaksızlaştığı, yabancı ve kâfir ülkelere gidilip ülkeye maskaralık getirildiği, ceza olarak Tanrı'nın halka baloları gönderdiği ifade edilir (Puşkin, 2001: 34-35).

Rus tarihçi Nikolay N. Molçanov 1984 yılında yazdığı *I. Petro'nun Diplomasisi (Дипломатия Петра Первого)* adlı kitabında Petro'ya yöneltilen eleştirilere şöyle yanıt verir:

“Petro'ya karşı en eleştirel yaklaşım bile, onun yorumsuz tarihi büyüklüğüne karşı saldırı sayılamaz. XVIII. yüzyılın başında Rusya'yı I. Petro dışında geleceğe taşıyan daha gerçekçi, daha aktif, daha ilerici biri yoktu” (Молчанов, 1984: 10; Akt. İnanır, 2008: 56).

Lev Puşkin de Molçanov gibi *Büyük Petro* şiirinde çara yöneltilen eleştirilerden bir kesit sunar, ancak kesinlikle bu eleştirilere katılmadığını da altını çizer:

¹⁰¹ Küçük yaşlarda Moskova sokaklarında börek satıp daha sonra Petro'nun en yakın arkadaşlarından biri olan Aleksandr S. Menşikov (1787-1869) kastedilmektedir.

Peki ya sonra? Boşuna mı çalıştın?

Dedikleri gibi - Muazzam gücünü

Yanlış amaçlar uğruna mı harcadın?

Uygunsuz bir vakitte mi bizi dönüştürdün?

Kınamalarından dolayı düşmanları bağışlayalım:

Bizi neyin beklediğini önceden görüyorlar,

Aydınlanmamızdan korkuyorlar,

Şanlı yürüyüşümüz canlarını sıkıyor (Akt. Кунин, 1985: 80).

Dobrolyubov, *Büyük Petro Döneminin İlk Yılları* başlıklı makalesinde XIX. yüzyıl Rusya'sında ulusal kimlik arayışlarıyla artan Eski Rusya yanlıların Petro'nun reformları hakkında yaptıkları eleştirilere şu yanıtı verir:

“Eski Rusya yanlılarının, Petro'nun hayatımıza soktuğu yeniliklerin Rus halkının tarihsel gelişiminin seyriyle hiç bağdaşmadığını ve halkın çıkarlarına aykırı olduğunu iddia etmeleri boşunadır. Ulusal karaktere ve tarihin doğal akışına aykırı olan kapsamlı dönüşümler, ilk yapıldıklarında başarı getirirler dahi kalıcı olamazlar. Petro'nun reformları uzun zamandan beri ülkemizdeki insanların yaşamının bir parçası hâline geldi ve tek başına bu dahi Petro'nun kendi döneminin ve halkının gerçek gereksinimlerini anlayan ve yerine getiren büyük bir tarihsel figür olarak bakmamızı sağlamalıdır” (Добролюбов, 1962: 27).

Nikolay Çernişevskiy *Bir Delinin Özrü* adlı makalesinde Petro'nun reformlarının Rus ulusunun temelini çürüttüğü, özünü bozduğu eleştirilerini yersiz bulduğunu belirtir. Çünkü yazara göre Petro'nun reformları bir ‘ad değişikliği’ özelliği taşır. Buna göre bir nesnenin, kişinin adını değiştirmekle onun özü bozulamaz. Elbette basit bir isim değişikliği işin doğası üzerinde sınırlı bir miktar etkiye sahiptir, ancak özünü değiştirme niyeti olmaksızın bir nesnenin yalnızca adı değiştirildiğinde, eski biçiminde kalabildiği sürece, o nesne zaten tüm ruhunu muhafaza eder. Petro'nun en baştaki niyeti Batı'dan yalnızca teknik ve askeri alanlarda yararlanmaktır. Ancak yurt içindeki muhalefet ‘kâfir yabancılardan devşirilen’ reformlara o kadar karşı çıkar ki bu

durum mevcut yapının, kurumların, yaşam tarzının ruhunu, özünü değiştirmeye kadar uzanır (Чернышевский, 1950: 612-613). Filozofun söylemeye çalıştığı, Petro'nun en başta Rusya'nın ruhunu, özünü değiştirmekle uğraşmadığıdır. Çar daha dışsal, görünüşteki reformları gerçekleştirir, zamanı geldiğinde ve gerekli koşullar oluştuğunda eski ruh ve öz kendiliğinden değişir. Aslında bir nevi muhalefet istemediği değişikliklerin tarihini öne çekmiş olur. Benzer düşüncelere sahip olan Pisarev *Zavallı Rus Düşüncesi* başlıklı makalesinde Slavcıların ve Batıcılarının, Petro'nun eylemlerinin önemini çok abarttıklarını iddia eder. Slavcılar onu halkı düzgün yaşantısından saptıran, Batıcılarsa Rusya'yı Avrupa'dan ayıran duvarı yıkmış mucizevi biri olarak görür. Filozofa göre ortada yıkılmış bir değer, kurum yoktur, eğer Petro gerçekten herhangi bir şeyi yıktıysa sadece zayıf ve çürümüş, zaten kendi kendine düşecek olanı yıkmıştır. Çarın uygarlaşma girişimleriye Rus halkını teğet geçer, hiçbiri topluma derinden nüfuz etmez, çünkü hiçbiri halkın gerçek gereksinimlerinden doğmaz (Писарев, 1989: 32-33).

Edebiyat eleştirmeni ve önde gelen Batıcı devrimcilerden Nikolay V. Şelgunov (1824-1891) Çernişevskiy ve Pisarev'den farklı düşünür. Şelgunov'a göre eskiyi yıkma işinde Petro bizzat görev alır ve reformları Rusya'nın gereksinimlerini karşılamaya dönüktür. Petro'nun yöntemleri XIX. yüzyıl devrimci hareketleriyle çok benzerlik gösterir ve kendilerine örnek olur:

“Petro'yu bir çar olarak hiç sevmiyorum ama bir diktatör olarak önünde saygıyla eğiliyorum. Gücünü nereden alıyordu? Moskova çarlarının iki yüzyıl boyunca baştan savma bir şekilde yaptıklarını yirmi yaşında başararak Moskova Rusya'sının eski formlarını bozmasından ve olayların doğal seyrini hızlandırmasından alıyordu. Şu an Halkın İradesi örgütünün diktatörlüğüne 'hurra!' diye haykırmaya hazırım. Çünkü Rus sosyalist-devrimcilerinin görevi, Petersburg imparatorluğunun bizim için çağ dışı kalmış normlarını parçalamak ve dünya sahnesine yeni ilahi bir toplum çıkarmaktır” (Akt. Писарев, 1967: 355).

Örneklerden de anlaşılacağı gibi Petro'yu ve reformlarını övenler olduğu kadar eleştirenler de bulunur. Ancak bazı filozofların ve sanatçıların yazılarına bakıldığında çok çeşitli düşüncelerin olduğu, bunların da kararsızlık

yarattığı açıkça görülür. Aleksandr Radişçev, *Unvanının Bir Gereği Olarak Tobolsk'ta Yaşayan Dosta Bir Mektup* adlı yazısında, halkın Petro'nun heykelinin açılışı sırasında dahi kafasının karışık olduğunu ve çarın yaşarken değerinin anlaşılmadığını açıkça ortaya koyar:

“Her şey hazırды, açılış için özel yapılmış tribünlerde binlerce seyirci ve yakındaki tüm yerlere ve çatılara dağılmış kalabalık bir insan topluluğu, atalarının hayattayken nefret ettiği, öldükten sonraysa yasını tuttuğu kişinin heykelini görmek için sabırsızlanıyorlardı” (Радищев, 1938: 147).

Petro hakkında yalnızca halkın değil sanatçıların da zihinleri tam berrak değildir. Eserlerinde genel olarak bilimin gelişmesi, ülkesinin kalkınması, kültürlü ve dürüst insanların sayısının artması için mücadele veren Antioh Kantemir, Petro'yu eleştirenleri sınıflandırır. Ona göre büyük reformcunun fikirlerine tamamıyla karşı çıkan, eskiye bağlılar ve dönüşümü ya hiç anlamamış ya da yanlış anlamış olan yeniliğin boş takipçileri olmak üzere Petro reformlarının düşmanları ikiye ayrılır. Çalışmalarında her iki grubu da eleştirse de asıl amacı reformları ve yararlarını korumaktır (Колунтаев, 2009: 307-308). Çağdaş şiirin ilk örneği ve Yeni Rus Edebiyatı tarihinin başlangıcı sayılan (1729) *Aklıma Sesleniyorum. Eğitime Hakaret Edenlere (К уму своему. На хулящих учение)* şiiri Kantemir'in bu türdeki eserlerine verilebilecek en güzel örnektir (İnanır, 2008: 89-92).

Karamzin 1802 yılında yayımlanan *Anavatana ve Halkın Gururuna Duyulan Sevgi Üzerine (О любви к отечеству и народной гордости)* başlıklı çalışmasında Petro'nun reformlarını belirli ölçüde eleştirir. Başta askeri ve ekonomik reformlar olmak üzere Petro'nun yaptıklarını öven Karamzin bazı yönlerden çara eleştiri yöneltir. Reform sürecinin en başında taklit etme yöntemini kabul eden yazar, daha sonraları artık halkın edindiklerini kendi vatanına, kültürüne, yaşamına uygulaması gerektiğini yoksa benliğini kaybedeceğini iddia eder ve ekler: “Hiçbir zaman başkasının aklıyla akıllı, şanıyla şanlı olmayacağız: Fransız ve İngiliz yazarlar bizim övgümüz olmadan yapabilir ama Rusların hiç olmazsa kendi halkının ilgisine ihtiyacı var” (Карамзин, 1964a: 285-286). *Eski ve Yeni Rusya'nın Politik ve Sivil İlişkileri Üzerine Bir Not* başlıklı çalışmasında ülkede artan vatanseverlik duygularından etkilenen Karamzin “Rus adı bizim için şimdi eskiden olduğu

gibi çok güçlü bir anlama sahip mi?” diye sorar (Карамзин, 1997: 503). Eleştirilerini “Dünya vatandaşları olduk ama bazı durumlarda Rus vatandaşı olmayı bıraktık. Suçu Petro’da görüyorum” (Карамзин, 1997: 504) diyerek sürdürse de Karamzin, 1818 yılından itibaren Petro’yu yeniden öven yazılar kaleme almaya başlayacaktır. Karamzin’le benzer düşünceleri paylaşan filozof Pyotr Çaadayev, Rusya’nın kültürel bir boşlukta olduğunu, Avrupa ve Asya arasında kaldığını ifade eder. Çaadayev, I. Petro’dan bu yana gelişen Rus imparatorluk kültürünün Rusya’nın öz kimliğinden yoksun olduğunu dile getirir (Hosking, 2011: 379). Aslında Çaadayev, Rus Devleti’nin bir imparatorluğa dönüştüğünü, ilerlemeci politikalarla geliştiğini kabul eder ancak başta Ortodoksluk ve yaşam tarzı olmak üzere öz kimliğinin zarar gördüğünü de ekler.

Slavcı Nikolay Danilevskiy’e göre Petro, ilki onun gücünü ve kapasitesini sevdiği, binaları için madde, silahları için hammadde elde ettiği, askeri ve ticari reformlarla ileriye taşıdığı; ikincisi eksiklerini ve güçsüzlüklerini sevmediği, gelenek ve göreneklerini yıkmak istediği, kökleri geçmişe sıkı sıkıya bağlı Rusya olmak üzere ülkesine iki farklı şekilde yaklaşır. İlk yaklaşımıyla ‘büyük’ ve ‘Rus İmparatorluğu’nun kurucusu’ unvanlarını almaya hak kazanırken ikinci yaklaşımıyla Rusya’nın geçmişe uzanan köklerini silerek geleceğine zarar verir (Данилевский, 1991: 265-266).

Puşkin tamamlamadığı *I. Petro Tarihi (История Петра I)* eserinde Danilevskiy gibi iki farklı Petro imgesi çizerken ‘Petro kimdir?’ sorusuna yanıt aramaya çalışır. Puşkin, eserin 1822 yılındaki taslaklarında çarı ‘despot’ ve ‘büyük insan’, son nüshalarındaysa ‘güçlü insan’ ve ‘büyük insan’ olarak nitelendirir (Фейнберг, 1962: 432). İki farklı görüntüsüyle Petro’yu hem över hem eleştirir:

“Büyük Petro’nun devlet kurumları ile geçici kararnameleri arasındaki fark çok şaşırtıcıdır. Birincisi engin bir aklın ürünü, iyilik ve bilgelik dolu; ikincisiyse zalim, dik başlı biri tarafından ve sanki bir kırbaçla yazılmıştır. İlki ebediyet ya da en azından gelecek içinken ikincisi sabırsız, otokrat bir toprak sahibinin elinden kaçmış gibiydi” (Пушкин, 1962: 323).

Puşkin 1835 yılında yazdığı *Büyük Petro'nun Ziyafeti* (*Пир Петра Первого*) adlı şiirinde bağışlama ve merhamet motiflerini kullanır. Petro yerli ya da yabancı misafirleri ağırlamayı ve onların şerefine ziyafet vermeyi çok sever. Tüm şiir boyunca Puşkin ziyafetin nedenini sorar, son kıtadaysa gerçeği açıklar. Şair, 'büyük' de olsa, herkes gibi, Petro'nun da hatalar yaptığını, birtakım çevreleri mağdur ettiğini ancak halkından af dileyenleri de şefkatli ve merhametli bir çar olarak affetmesi gerektiğini paylaşır:

Hayır! Halkıyla barışıyor,

Suçlunun suçunu hafifleterek

Gönlünce eğleniyor.

Kupa yalnız onunla köpürüyor

Ve onu alnından öpüyor.

Kalbi ve yüzü aydınlanıyor

Ve bağışlaması kutlanıyor

Âdeta düşmana karşı kazanılan bir zafere benziyor (Пушкин, 1959a: 449).

XIX. yüzyılda Petro'yla ilgili farklı görüşlerin olmasının nedeni Petro dönemine kadar uzanır. Bu durumu fark eden Gogol, 1833 yılında tarihçi Mihail P. Pogodin'e (1800-1875) yazdığı mektubunda Petro döneminde yaşadığını iddia ettiği maskaralıkları kendi üslubuyla eleştirir:

“Rusya'nın kısa süreliğine içinin tıklım tıklım insan dolu olduğu bir berber dükkânına dönüştüğü Petro dönemi ne komik bir karmaşıkluktur; biri kendi sakalını kısaltır, diğeri zorla tıraş edilir. Biri Deccal'in yeniliklerine söverken, diğeri yandan yeni moda olmuş selamı yapmak ister...” (Гоголь, 1940: 255).

On yılın ardından kaleme aldığı *Ölü Canlar Hakkında Farklı İnsanlara Yazılmış Dört Mektup* (*Четыре письма к разным лицам по поводу “Мертвых душ”*) başlıklı makalesinde fikirlerini biraz değiştiren Gogol, Petro'nun ülkesi için birçok şey yaptığını, asıl suçlunun tembel ve vurdumduymaz halk olduğunu iddia eder.

“Kim suçlu? Biz mi devlet mi? Devlet yorulmak bilmeden sürekli çalışıp durdu... I. Petro, Avrupa'nın aydınlanma arafındayken gözlerimizi açtı, harekete geçmemiz için gerekli olan tüm araç gereci ve silahı elimize verdi. Ancak topraklarımız hâlâ ıssız, üzgün ve kimsesiz olarak kalmaya, etrafımızdakiler evsiz barksız yaşamaya ve üşümeye devam ediyor...” (Гоголь, 1952b: 289).

Sosyalist-devrimci filozof Georgiy V. Plehanov (1856-1918), Petro öncesi Rusya'sının Avrupa'ya uzaklığını Çin'e benzetir. Plehanov'a göre Rusya konum olarak Avrupa'da bulunsa da kültürel ve ekonomik olarak Uzak Doğu'dadır. Rusya, IV. İvan döneminde kendine küçük bir pencere açar, ancak Avrupalılaşıma görevini başarıyla yerine getiren Petro olur. Petro kronikleşen ve çözülemeyen bu büyük sorunu çözmüş olur. Filozofun ifadesiyle 'marangoz-çar' Moskova Rusya'sının Asyalı bedenine Avrupalı kollar ilave eder. Avrupalı kollarının gücü sayesinde uluslararası arenada ses getiren büyük işler başarır. Ancak çar, halkı vergilerin yükü altında ezer ve despotizmi duyulmamış bir güce ulaştırır. Çarlığın gücünü kısmen de olsa kısıtlayan tüm kurumlar yok edilir. Tüm rivayetler ve töreler, bir süre daha onurunu korusa da, unutulup gider. Reformların uygulanması için en önemli unsurlar, para ve nitelikli insan gücüdür. Başta köylüler olmak üzere insan emeğinin köleleştirildiği bu zamanlar Rus halkı için zorlu geçer. Diğer yandan gerçekleştirilen reformların daha sonra olumlu etkilerinin görülmesiyle Rusya ekonomik atılımını başlatır (Плеханов, 1956: 409-410). Yöntemlerini eleştirse de dönemin koşullarını dikkate alan Plehanov şöyle der:

“Nasıl ki II. Aleksandr'ın toprak köleliğini kaldırması kaçınılmazdıysa, Petro reformlarının toprak kölelik sistemini güçlendirmeye gereksinim duyması ekonomik koşullara bakılınca çok net görülüyor” (Плеханов, 1956: 411).

Petro'nun reformlarını eleştiren, onların Rus milliyetçiliğinin temelini olduğunu düşünen Dostoyevskiy, 1847 yılında yazdığı *Petersburg Kroniği* (Петербургская летопись) adlı eserinde Petro'nun değerinin yavaş yavaş anlaşılmasına başladığını ortaya koyar:

“Ve bugüne kadar Petersburg toz ve enkaz içinde; hala yaratılıyor, yapılıyor, geleceği henüz fikir aşamasındadır. Ama I. Petro'ya ait bu fikir

Petersburg bataklığında değil, her şeyiyle Petersburg'da yaşayan tüm Rusya'da gün geçtikçe somutlaşıyor, yeşeriyor ve kök salıyor. Artık herkes Petro'nun belirlediği istikametini hayrını ve gücünü hissetti, tüm sınıflar onun yüce düşüncelerini somutlaştırmak için ortak davaya çağrıldı. Bunun sonucunda, her şey yaşamaya başlıyor. Sanayi, ticaret, bilim, edebiyat, eğitim, sosyal yaşamın başlangıcı ve yapısı olmak üzere her şey Petersburg tarafından yaşatılıyor ve destekleniyor” (Достоевский, 1988: 23).

Rus filozof ve şair Platon A. Kuskov (1834-1909), 1858 yılında yazdığı *Petro (Пётр)* şiirinde kahraman olarak nitelendirdiği Petro'yu, bir buçuk asır geçmesine rağmen gelenekselcilerin hâlâ eleştirmelerinin kimseye bir yarar sağlamadığını iddia eder:

Haşmetli Neva'nın üzerinde neşeyle ayakta duran

Büyük Petro anıtını seviyorum,

Basit ve sade granit bir dağ.

Kudretli bir atın güçlü toynağının altında,

Antik Çağ kılığına girmiş, klasik bir kılıçla,

Çınlıyor gibi görünen şey

Merhum bir kahraman için gereksizdir.

O, yalnızca yanında olanlarla birliktedir (Кусков, 1968: 501).

Lev Tolstoy 1862 yılında yazdığı kısa hikâyelerinde, Kantemir ile başlayan ve asıl Lomonosov'la şekillenen 'ezeli emekçi' motifini andıran bir Petro imgesi çizer. Buna göre çar hiçbir işten kaçmaz; demir döver, torna tezgâhında çalışır, diş çeker, Estonyalılara pabuç yapmayı öğretir. Ayrıca Petro çok meraklı, dürüst, cesur, şatafatı ve törenleri sevmeyen bir çar olarak resmedilir (Akt. Былов, 1975: 37). Ancak yaklaşık on yılın ardından Tolstoy, Petro'nun çalışkanlığının ve tutkularının maddi getirilerin dışında hiçbir işe yaramadığını hatta ülkeyi felakete sürüklediğini iddia eder:

“Ahlaksızlıkta, suçta, uygarlaşmanın mucizelerinde tutkulu bir merakla maddesel kazanımların dışında neye ulaşılabilir ki? Hayatın tüm eski bağlarını

koparıyor ve amaçlarına ulaşmak için inanç, yemin ve akrabalık bağlarından yararlanmak istiyor. Felakete sürükleyici duygusu, her şeyi sonuna kadar deneyimleme tutkusudur” (Akt. Мардов, 2005: 293).

Tolstoy, *Savaş ve Barış (Война и Мир)* romanının 1869 yılında yayımlanmasından hemen ardından Petro dönemini anlatan bir roman kaleme almak ister. Yazar, taslaklara göre, eserinin zamansal sınırlarını Petro'nun doğumundan, çocukluğundan başlatır ve geniş bir zaman çizelgesi planlar (Толстой, 1982a: 395-448). 1873 yılına kadarki süreyi romanına ara vererek ve Petro dönemini öğrenmeye çalışarak geçirir. Yirmi beş farklı giriş bölümü hazırlayan Tolstoy gerek yanlı tarihsel belgeler gerekse kendi yaşadığı ruhsal bunalımlar yüzünden bir türlü yazmaya devam edemez. 1879 yılında sekiz yeni giriş bölümü yazsa da romanını yarım bırakır. Yazarın eserini yarım bırakmasında geçmiş yüzyıla ve Petro'nun eylemlerine olumsuz yaklaşmasının da etkisi olduğunu eşi Sofya A. Tolstaya (1844-1919) şu sözlerle aktarır:

“Tolstoy, Petro'nun kişiliği hakkındaki kendi görüşlerinin birbirine taban tabana zıt olduklarını ve tüm devrin ona sevimsiz geldiğini söyledi. Çarın kişiliğinin ve çalışmalarının 'büyük' hiçbir yanının olmadığını, aksine tüm niteliklerinin kötü olduğunu ileri sürerdi. Petro'nun reformlarının hiçbir kamu yararı taşımadığı, kişisel çıkarlarına hizmet ettiği sonucuna varmıştı” (Берс, 1894: 45-46).

Yapılan tüm yorumlardan anlaşılacağı üzere Rus halkı arasında Petro hakkında tam bir fikir birliği sağlanamaz, çarın yaptıklarının Rusya için olumlu ya da olumsuz mu olduğu konusunda kesin olarak bir hükme varılamaz. Ancak bu duruma belki de en güzel yorumu *Büyük Petro*'ya şiirinde Derjavin şöyle dile getirir:

Hâlâ evreni hayrete düşürüyor,

Onun mucizelerinin büyüklüğü.

Akıl bilgeleri anlamaz,

Onun suretinde semadan inen Tanrı değil miydi? (Державин, 2002: 172).

Passionarların iyi ya da kötü olabilecekleri, olumlu ya da olumsuz eylemlerde bulunabilecekleri unutulmamalıdır. Buradaki ince çizgi, passionarların sapkın davranışlarda bulunmamaları, hastalıklı bir ruha sahip olmamalarıdır. Siyaset ve medya alanlarıyla passionarlığı bir araya getiren Konstantin İ. Rıkov'a (2009) göre nasıl ki Petro döneminde Rusya'da passionarlık basınç seviyesi sıçrayış yaptıysa, Napolyon döneminde de Fransa'da aynı durum görülür. Södertörn Üniversitesi'nin Baltık ve Doğu Avrupa Merkezi'nde çalışan akademisyenler Mark Bassin ve İrina Kotkina'ya (2016: 62) göreyse Petro passionarların iyi örneğiiken Napolyon kötü örneğidir. Petro, taleplerine herkesin boyun eğmesini arzu eder ve gerektiğinde zalim olacak yeteneğe de sahiptir. Örneğin tebaasının Batılı tarzda giyinmesini, sakallarını kesmesini ister. İlk sırada subaylardan, memurlardan ve soylulardan bu isteğini yerine getirmelerini bekler. Emirlerini yerine getirmeyen her kim olursa olsun karşılığını mutlaka düşünür ve cezasını verir (Вернадский, 1997: 153-154).

Passionarların duygu ve düşünceleri, tutum ve davranışları keskin ve nettir. Petro, doğru kararlar veremeyenlere, yetersizliklere, kararsızlıklara ve gecikmelere çok kızar (Abbott, 2011: 54, 58). Örneğin hiç tahammül edemediği davranışlar uyuşukluk, tembellik ve geri kalmışlıktır. Halkın arasında var olan bu özellikleri ortadan kaldırmak için zaman zaman güç kullanmak zorunda kalır. Reformlarını uygulamaya koyarken gerekli gördüğünde sert ve zalimce davranır (Kurat, 2014: 290). Karamzin *Eski ve Yeni Rusya'nın Politik ve Sivil İlişkileri Üzerine Bir Not* adlı çalışmasında işkencelerin ve idamların devletin şanlı dönüşümünün araçları hâline geldiklerini iddia eder. Yazara göre halkın eğiliminin, alışkanlıklarının, düşüncelerinin gücü o kadar büyüktür ki insan aklının özgürleşmesini isteyen Petro, otokrasinin dehşetli yönüne başvurmak zorunda kalır (Карамзин, 1997: 504). Dostoyevskiy 1861 yılında yazdığı *Kitap Bağımlılığı ve Okur Yazarlık. Birinci Makale (Книжность и грамотность. Статья первая)* başlıklı çalışmasında aslında Petro'ya ve reformlarına karşı olmadığını, yalnızca sert ve keskin yöntemlerine katılmadığını belirtir:

“Petro'nun tamamen Ruslara özgü büyük iradesinin, gelişimimizi sıkıca tutan zincirleri kırmaya karar verdiği o zaman Rus yaşamının muhteşem bir anıydı. Petro'nun eylemlerinde pek çok gerçek bulunuyordu (artık bunu

tartışmıyoruz dahi). İster bilinçli isterse onu harekete geçiren bir duyguyla bilinçsiz olarak Rus milletinin genel insani görevini tahmin etsin, sonuçta bizi ileriye taşıdı, gerçek şu ki bunu da doğru yaptı. Bunun yanı sıra, aşırı keskinliği nedeniyle eylemlerinin uygulanış biçimi hatalı olabilir. Dönüşüm gerçeği doğrudur, ancak biçimleri Ruslara özgü ve ulusal değildi, çoğu zaman ve doğrudan halkın ruhuyla esas itibarıyla çelişiyordu” (Достоевский, 1993b: 102-103).

Slavcı görüşleriyle Dostoyevskiy'e yakın olsa da şair İvan S. Aksakov (1823-1886), 1880 yılında kaleme aldığı *A. S. Puşkin Üzerine Bir Konuşma (Речь о А. С. Пушкине)* adlı yazısında Petro'nun eylemlerini sert bir dille eleştirir. İvan Aksakov'a göre 'cellat' Petro, Rus insanından Rus imgesini söküp atar ve halkı Avrupalı görüntüsüne büründürür. Giyim, gelenek, görenek, görgü, dil başta olmak üzere milliyetçiliğin izlerini taşıyan her şey alaya, hakarete ve kovuşturmaya maruz kalır. Milliyetçik 'soğuklarda termometredeki cıva gibi' küçülür, yukarıdan aşağıya, insanların alt katmanlarına doğru kaçır. Toplumun katmanları birbirini anlamaz hâle gelir. Kilise Slavcası, halk dili ve yabancı dillerden oluşan sözcüklerle ortaya karmakarışık bir dil çıkar. Resmi ve gayri resmi, muhafazakâr ve liberal, aristokrat ve demokratik görüşler arasında devasa uçurumlar oluşur. Yaşam daha soyut, sahte, yalanlarla dolu, dışa dönük ve zor bir hâl alır (Аксаков, 1981: 265-266). Kardeşinin görüşlerine birebir katılan Konstantin Aksakov'un, 1845 yılında yazdığı *Petro'ya (Петру)* şiirinde, çara yaklaşımı çok daha sert olur. Şiirde Aksakov zalim, halkını küçük gören, ülkesine ve halkına türlü acılar çektiren bir çar imgesi çizer:

“Büyük dâhi, eli kanlı adam,

Doğduğum topraklardan çok uzakta

Korkunç bir şanın ıslıtısıyla duruyorsun,

Elinde kanlı bir baltayla...

Bakışlarının hızıyla düşünüyordun,

Zamanları uyararak.

*Yakında kanla sulanmış
Bilimin tohumları filizlenecek!"*

*Büyük aydınlanma düşüncesiyle
Vatanında baş gösterdin,
Hem korkunç acıları arttırdın,
Hem de korkunç infazlar uyguladın.*

*Yabancı ülkelerden alınmış,
Fayda ve bilim adına,
Güçlü ellerin defalarca
Kardeş kanıyla bulandı kırmızıya.*

...

*Tüm Rusya, şimdiye kadarki tüm yaşamlar
Senin tarafından hor görüldü,
Ve senin büyük işlerinin üzerine
Lanetin mührü basıldı (Аксаков, 1964: 392-394).*

Şair Nikolay F. Şçerbina (1821-1869), 1859 yılında yazdığı *Petersburg'da, I. Petro Anıtının Önünde (Перед памятником Петру I в Петербурге)* başlıklı şiirinde çar zamanında sıradan halkın bir yılan gibi ayaklar altında ezildiğini iddia eder:

*Hayır, Bakır Atlı bir yılan değil ki
İleriye gitmeye çabalarken ayaklar altında çiğnensin.*

Zavallı halkımız çiğnendi,

Sıradan halk ayaklar altında çiğnendi (Акт. Синельников, 2003: 167).

Despot ve zalim bir çar olarak yansıtıldığını bilen Petro ise bu konuda şunları söyler:

“Yabancı ülkelerde hakkımda oluşan kanaat budur. Fakat nasıl yargıda bulunabilirler? Saltanatımın başlangıcındaki şartları, ne kadar çok insanın planlarıma karşı çıktığını, en faydalı projelerime muhalefet ettiklerini ve beni sert davranmaya mecbur ettiklerini bilmiyorlar. Fakat ben kimseye acımasızca muamele etmedim veya despotluk kanıtı vermedim. Aksine zekâ ve vatanseverlik izlerini gösteren tebaamın her zaman yardımını istedim ve amaçlarımın gerçekleştirilmesinde doğru işler yapanları yanıma almaya gayret ettim” (Massie, 2019: 1013).

Petro'nun doğru işler yapmaktan kastettiği, vatansever halkın devletine hizmet etmesidir. Ayrıca Petro 1698 yılındaki ayaklanmaya katılan strelets birliklerine işkence ettiği için de eleştirilir. Massie'ye göre Petro, sadist bir insan değildir. Korkunç İvan gibi işkenceleri izlemekten zevk almaz. İşkencelerin çoğunu istihbarat toplayabilmek için devlet yararına yaptırır (Massie, 2019: 315).

Passionarlar, içten gelen enerji onları harekete geçirdiği için her zaman tepki ve davranışlarının sonuçlarını önceden kestiremezler. Hiç beklenmedik bir anda karar verilen 1695 Azak Seferi, yeteri kadar hazırlık yapılmadan girişilen 1711 Prut Savaşı, halk henüz tam hazır olmadan hayata geçirilen bazı reformlar bu duruma örnek verilebilecek gelişmelerdir. Diğer yandan passionalar ileri görüşlü ve sezgileri kuvvetli olurlar. Abbott'a (2011: 59) göre Petro azimli, hırslı, baskılanamayan bağımsız iradeye sahip, ayrıca ileri görüşlü bir kişidir. Derjavin, *Büyük Petro'ya* şiirinde Petro'nun ileri görüşlülüğünü Tanrı'nın her şeyi önceden bilme sıfatına benzetir:

Yüce öngörüsüyle Tanrı gibi,

Kendi araştırıp gördü her şeyi (Державин, 2002: 170).

Pyotr Çadayev aslında Rus halkının çara aşırı bağlılığını eleştirse de Petro'nun zekâsı ve geleceği 'hatasız' olarak okuyabilmesi sayesinde büyük başarılar elde ettiklerini de gizlemez:

“Dünyada Ruslar kadar hiçbir halk, Büyük Petro’nun kendi halkına öğrettiği gibi, hükümdarına bu kadar bağlı olmadı ve gelişme sürecinde Ruslardan daha fazla şanlı zaferler elde etmedi. Bu sıra dışı insanın yüksek zekâsı, uygarlaşma yolculuğunda ve dünyanın zihin haritasında başlangıç noktamızın ne olması gerektiğini hatasız bir şekilde tahmin etti” (Чаадаев, 1991: 526).

Ümitsizlik, çözümsüzlük ya da çıkışsızlık passionarlar için kabul edilemeyen kavramlardır, onlar için en kötü senaryoda dahi yapılacak bir şey mutlaka vardır. 1695 yılında gerçekleştirilen başarısız Azak Seferi sonrasında Petro hiç zaman kaybetmeden Voronej’de tersane inşa edilmesini, ilk Rus filosunun oluşturulmasını emreder ve iki yılın ardından tekrar taarruz edilen Azak Kalesi bu kez teslim alınır. 1700 Narva Muharebesi’nde ağır bir mağlubiyet alan Petro, yenilgi sonrası şunları söyler: “Bizi bir kez yenerler ve sonra bizi belki yeniden yenerler ama zamanla bize de yenmeyi öğretirler” (Akt. Abbott, 2011: 131). Nitekim hemen yaralarını saran Rus ordusu, dört yıl sonra burayı geri alır. Petro, 1711 Prut mağlubiyeti sonrasında neredeyse yıkılma tehlikesi yaşayan ülkesini hemen ayağa kaldırıp Kuzey Savaşı’nda İsveç’i mağlup eder. Filozof ve yazar Vladimir Odoyevskiy *Rus Geceleri* romanının son sözünde, Petro’nun yönetime geldiğindeki zorlu koşulları hatırlatır. Buna göre uzun yıllardır süregelen eylemsizlik ve ümitsizlik Rusya’yı tehdit eder. Bu tehditleri bertaraf etmek için büyük bir ustaya ve bilgeye gereksinim duyulur:

“Doğanın ve insanlığın büyük ustası umutsuzluğa kapılmadı, halkında, diğer uluslar arasında neredeyse kaybolmuş olan başka unsurların eylemini gördü. Düşman güçlere karşı yüzyıllarca süren mücadeleyle güçlenen sevgi ve birlik duygusu, asırlık ıstırapı kutsallaştıran bir korku ve inanç duygusu gördü. Geriye sadece aşırı olanı dizginlemek, uykuda olanları uyandırmak kalmıştı. Ve büyük bilge, ülkesinde olmayan ikincil Batı unsurlarını halkına getirdi” (Одоевский, 1975: 181).

Passionarlar etrafındaki kişiler üzerinde hayranlık uyandırırılar. Petro çocukluğundan itibaren her girdiği ortamda gerek enerjisiyle gerek hızlı kavrama özelliğiyle dikkat çeker. Jacob Abbott (2011: 85) Petro hakkında şöyle der: “Onu tanıyanlar zekâsına ve enerjisine hayran oluyor, gücüne saygı duyuyorlardı.” Dük von Wolfenbüttel’in elçisi Hans C. Schleinitz

(1661-1744), 1711 yılında Prut Savaşı öncesi tanıştığı Petro hakkında “*çarın her konuda ne kadar berrak bir muhakeme ve tevazu ile konuştuğunu size yeterince ifade edemem*” sözlerini kullanır (Massie, 2019: 661).

Nikolay Karamzin *Bir Rus Gezginin Mektupları* çalışmasında Fransa'nın en uzun süre tahtta kalan kralı XIV. Louis (1638-1715) ile Petro heykellerini karşılaştırır. Yazara göre bu heykeller görünüşte benzer olsalar da taşıdıkları anlamlar bakımından farklıdırlar. Fransa'da Kral Louis'i halk şöhret sahibi yapmış, kral aydınlanma sürecine kısmen katkı sağlamış ve çalışkan Fransızları ülkenin dışında yaşamaya mecbur etmiştir. Rusya'daysa Petro, halkını yüceltmiş, dünyada ışık saçan bir Tanrı gibi insanlığın ufkunda belirmiş ve etrafındaki alacakaranlığı aydınlatmış, çalışkan yabancı ustaları ülkeye çekmeyi başarmıştır. Bu nedenle Karamzin Kral Louis'e saygı duyduğunu, Petro'ya ise güçlü çar, büyük insan, kahraman, insanlığa ve ülkesine hayrı dokunan biri olarak saygının yanı sıra büyük hayranlık duyduğunu paylaşır (Карамзин, 1964b: 343-344). Karamzin'in sözlerine yakın ifadeler kullanan Derjavin *Büyük Petro Anıtı* şiirinde asıl yapılması gerekenin halkın hükümdarını yüceltmesi değil, hükümdarın halkını yüceltmesi olduğunu vurgular:

Halk kralı yücelttiğinde

Evren de bunu onaylar,

Bir pohpohçu çarı övdüğünde,

Gelecek nesil yalanlardan nefret eder (Державин, 2002: 169).

Passionarlar mütevazı bir yaşam sürmeyi severler, onların sıra dışı yönleri zihinsel aktiviteleridir. Petro, on yedi yaşına kadar Preobrajensk Köyü'nde ufak, ahşap bir evde yaşamını sürdürür (Bushkovitch, 2018: 81). Askerlerle birlikte kampta kalırken basit bir çadırda yatar. Yanına koruma almadan ve gündelik kıyafetle sokaklarda dolaşır, orduyu teftişe gider. Voronej'de kurulan tersanenin yakınındaki ahşap bir evde kalır, sabah erkenden kalkar ve işçilerle birlikte çalışır. Büyük sefaret sırasında kendisini ziyarete gelen İngiltere Kralı, Petro'nun Londra'da kaldığı sıradan evi görünce gözlerine inanamaz. Aynı şekilde soylu karısından ayrılıp Livonyalı

hizmetçi bir kızla (I. Yekaterina) evlenmesi de mütevazı yaşam tarzını benimsediğinin bir başka göstergesidir. Lev Puşkin, *Büyük Petro* şiirinde ‘yüce kimdir?’ sorusuna yanıt ararken ve Petro’nun üstün zekâsına, tüm dünya için yaptıklarına değinirken asıl vurguyu mütevazı olmasına yapar:

Tahtların kaderi kimin elindeyse,

Tüm dünyanın davasını kim yürüttüyse,

Odur yüce.

Napolyon’un tüm kılıçlarından da

Daha şanlıdır Petro’nun baltası.

...

Petro’nun üstün zekâsı böyleydi,

Ama daha harika olan, Petro’daki zekâ mı?

Yoksa otokratik bir kraldaki

Sıradan bir vatandaşın yüce ruhu mu? (Akt. Кунин, 1985: 81).

Lev Tolstoy’un 1875 yılında yazdığı ve yaşanmış bir olaydan esinlendiği *I. Petro ve Köylü Adam (Пётр I и мужик)* masalında Petro’yla bir Rus köylüsü ormanda karşılaşır. Köylü adamla sohbeteye başlayan çar gerek konuşmasıyla gerek kılık kıyafetiyle sıradan bir insan görüntüsü çizer. Köylü adamın Petro’nun çar olduğunu anlaması ancak masalın sonunda halkın saygıdan şapkalarını çıkarmasının ve Petro’nun durumu açıklamasının ardından gerçekleşir (Толстой, 1982b: 69-70).

Passionarların aile yaşamları başarılı değildir. Onların aile kurmaktan, aile kurumunu sürdürmekten kendilerine göre daha önemli işleri vardır. Petro’nun annesinin onu ilk karısı olacak Yevdokiya Lopuhina ile evlendirme çabaları ve genç çarın tepkisi Aleksey Tolstoy’un *Büyük Petro* romanında şöyle aktarılır: “*Vaktim yok anne. İşim beni bekliyor... İcap ediyorsa evlendiriniz beni. Benim başka tasalarım var...*” (Tolstoy, 1932: 64). Yevdokiya’yı hiç sevememesi ve ondan ayrılması, Aleksey’le yaşadığı

sorunlar ve bunların sonucunda oğlunun yaşamını yitirmesi, Alman Mahallesi'ndeki sevgilisi Anna Mons tarafından aldatılması buna verilebilecek diğer örneklerdir. Çar, yaşamının son yıllarında Mariya D. Kantemir ile aşk yaşamaya başlasa da kısa sürer. 1724 yılında karısının, eski sevgilisi Anna Mons'un abisi Willem Mons ile kendisini aldattığını öğrenen Petro'nun Mariya'ya aşkı yeniden canlansa da mutluluğa ömrü yetmez.

Passionarlar çoğunlukla arkalarında bir varis bırakmadan genç yaşta vefat ederler. Elli üç yaşında hayata gözlerini yuman Petro arkasında varis bırakmadığından eşi I. Yekaterina'ya taç giydirir. Passionarlar yüksek ideallerin peşinde koşarken başta sağlıkları olmak üzere kendileriyle pek ilgilenmezler. Ancak nasıl ki Puşkin, Gogol, Dostoyevskiy, Çehov ve diğer passionarlar geride bıraktıkları eserlerle ölümsüzleşmişlerse Petro da ülkesine kattıklarıyla aynı konumdadır. Trediakovskiy *Büyük Petro'nun Ölümü Üzerine Bir Eleji*'sinde çarı, kendisini zamansız terk eden sevgiliye benzetir ve ülkesine yaptıklarıyla onun hâlâ yaşadığını ifade eder:

Neden beni bu kadar erken bıraktın sevgilim?

Evrene karşı başka bir çar mı, kim beni yüceltecek?

Küçük seferleriyle dahi dahi tüm dünyayı kim korkutacak?

...

Ancak Petro artık içimde, görünmüyor ama yaşıyor!

...

Petro şimdi gökyüzünde neşelidir,

Çünkü gösterdiği hizmetlere göre orada olması gerekir (Тредиаковский, 1963: 57-59).

Trediakovskiy, *Tüm Rusya'nın Hükümdarı, İmparatoru, Çarı, Anavatanın Babası Büyük Petro'nun Ölümü ve Çok Kıymetli Kutsal Anısına Ağlayış* başlıklı bir diğer elejisinin son dizelerinde eylemleriyle çarın ölümsüz kalması gerektiğini paylaşır:

Sevinç sadece gökyüzünde

Saltanatın kutsal yaşamının sonsuz olduğu,

Petro'nun yaptıklarıyla ebediyen olması gereken yerde (Тредиаковский, 2009: 338)

Karamzin *Bir Rus Gezginin Mektupları* eserinde İngiliz şair James Thomson'ın (1700-1748) *Kış (Winter)* şiirinden Petro için kaleme aldığı dizelere, Rus halkı büyük çarını unutmasın diye, tekrar yer verir. Şiirde Petro'nun yaptıkları anlatılırken çardan 'muazzam akla sahip', 'hükümdarların ilki', 'ölümsüz Petro' diye bahsedilir (Thomson, 1836: 184). Karamzin de Petro'yu 'unutulmaz imparator' olarak nitelendirirken çarın heykelinin dikilmesinin Rusya için yaptıklarının unutulmamasına sunacağı katkıdan dolayı memnuniyet duyduğunu paylaşır (Карамзин, 1964b: 344-345). Lomonosov *Büyük Petro Heykeline Atfen Yazılar* başlıklı şiirinin son bölümünde yaptıklarıyla Petro'yu 969 yılla tarihte en uzun süre yaşadığına inanılan insan olan Metuşelah'a benzetir:

Yeryüzünün her noktasında gürleyen zaferler,

Ve Rusların tüm dünyada bıraktığı şanlı izler,

Bir araya getirilen bilimler, düzeltilen kaderler,

Nehirlerde değiştirilen suyun akışı,

Donanmayla kapatılmış Pontus, dalgalar arasındaki yeni kentler,

Ve yapılan diğer işler, Petro'nun ölümünü gördükten sonra

"Bu adam benim sınırlarımı ihlal etti

Ve Metuşelah ailesinin dünyadaki kaderini yaşadı" dediler (Ломоносов, 1986c: 208).

Gavriil Derjavin *Büyük Petro Anıtı* başlıklı şiirinin ilk dizelerine Petro'nun yalnızca bedenen öldüğünü anlatarak başlar:

Ölüm, turpanını kaldırsa da

Yeryüzünün hükümdarları için de aynı şekilde,

Ama sonsuza kadar hatıra kalır,

Kalplerde hayırlı işler yapmış krallar.

...

Ebediyen ve asla unutulmayacaksınız,

Büyük Petro'nun eylemleri!

Petro'nun konuşmaları süslenmiştir,

Eylemleriyse övgüyü hak etmiştir (Державин, 2002: 169).

Şiirin nakaratının içeriğiye çarın ölümsüzlüğü üzerinedir:

Ey Petro! Erdemlerin hep kalacak

Ve tüm asırlara nazik olacak.

Koru, daima koru, Tanrı'm sen onu

O bizim haleflerimizle de var olacak! (Державин, 2002: 169).

Şair, *Büyük Petro'ya* başlıklı şiirinin nakaratındaysa Petro'nun ölümsüzlüğünü yerde ve gökte herkesin duymasını ister:

Rüzgâr, taşı şu sesleri gökyüzüne:

Sen ölümsüzsün, Büyük Petro! (Державин, 2002: 170).

Şair Vyazemskiy 1818 yılında yazdığı *Petersburg (Петербург)* şiirinde cesur ve güçlü Petro'nun ölümsüzlüğünü Bakır Atlı heykeli üzerinden vurgular.

İşte Petro, güzel sözler yazılı bakırda hâlâ hayatta!

Altında Poltava atı var.

İşıldayan süngülerin ve dalgalanan bayrakların.

Gururlu öncüsü.

Kudretli eliyle sararak

Hâlâ kurduğu şehre hükmediyor (Вяземский, 1958: 111).

Şair Nikolay A. Nekrasov (1821-1878), 1838 yılında kaleme aldığı *İnsan (Человек)* şiirinde çarı gece yarısı parlayan bir yıldıza benzetir ve dehasıyla, yaptıklarıyla o yıldızın ışığının hiç sönmeyeceğini söyler:

Gece yarısı yıldızı parladığında

Yarı uykulu Neva'nın üzerine,

Geçmiş olayların satırlarını

Sanki rüyada değilmiş gibi görüyor gözler.

Düşünüyorum da, neredesin sen

Çar Büyük Petro'nun eylemler yüzyılı?

Neredesin dünyanın, savaş meydanlarının

Ve Rus kartalının zaferlerinin dehası?

Ve bir ses duyuyorum: "Bir toz tabakasıyla

Geçen yüzyıl uzun zamandır kaplıydı,

Ve her zamanki gibi bir mezara,

Vaktiyle insan kıymet verdi!"

İkisi de değil. Ama yüzyılın hafızası

Onunla sonsuza kadar yok olur,

İnsanın şanının hatırasıysa

Bir yıldız gibi yanar ve parlar... (Некрасов, 1981: 192).

Yapılan edebiyat incelemelerinden genel bir sonuca ulaşılabilecek olursa, I. Petro'nun Rus edebiyatında enerjik, zeki, dâhi, bilge, kahraman, cesur, güçlü, fedakâr, özgeci, emekçi, kurucu, aydınlatıcı, ilahi, ölümsüz; yıkıcı, zalim ve despot bir hükümdar olarak karşımıza çıktığı görülür. I. Petro imgesine eserinde yer veren ilk Rus sanatçı Prokopoviç'tir. Prokopoviç, Petro'ya atfen yazdığı yazılarında çarın sanayi, idari, askeri, bilimsel reformlarının önemine ve ülkesinin kalkınmasında yaptıklarına dikkat çeker. Gösterdiği insanüstü çabalarıyla onu efsanevi bir kişilik olarak tasvir eder (КОНАНОВА, 2007: 68-70). Prokopoviç'in izinden giden Kantemir *Petrída ya da Tüm Rusya'nın İmparatoru Büyük Petro'nun Ölümünün Manzum Tasviri* poemasında halka mal olmuş bir kişi, cesur hükümdar olarak Petro imgesini idealleştirir (Akt. Колунтаев, 2009: 308). Ayrıca şair tüm yüzyıl boyunca sürüp Puşkin'le tamamlanacak 'ezeli emekçi' motifinin de başlangıcını bu poemasıyla yapmış olur (Akt. Соколов, 1955: 86). Sumarokov, fedakâr çarın kent, ordu, donanma kurduğunu, yakın ya da uzak gittiği her yerde, yaptığı her işte Rus halkının refahını ve şanını arttırdığını, Rus toprakları üzerinde âdeta bir güneş gibi doğduğunu belirtir. Petro'yu Fransa Kralı XIV. Louis'le karşılaştıran Karamzin, çara saygının dışında büyük hayranlık duyduğunu ifade eder. Sanatçı, 1812 Vatan Savaşı'nın getirmiş olduğu milliyetçilik akımıyla çarın Rus ulusal kimliğine zarar verdiğini söyleyip kullandığı yöntemleri eleştirse de birkaç yılın ardından çarın eylemlerinde haklılık payı görür ve fikrini değiştirir. Petro'yu ilerici, akli özgürleştiren, Rusya'nın kurucu çarı olarak nitelendirir. Belinskiy'in "edebiyatımız onunla başlar" ve "o edebiyatımızın Büyük Petro'su" (Белинский, 1900: 331) diye nitelendirdiği Lomonosov'un *Büyük Petro Heykeline Atfen Yazılar* başlıklı şiirinde Petro'nun ülkesi için yaptıklarının, ne kadar önemli bir 'ezeli emekçi' olduğunun ve değerinin bilinmesi gerektiğinin altı çizilir. Ayrıca sanatçının *Hükümdar, İmparator Büyük Petro'nun Kutsal Hatırasına 26 Nisan 1755 Tarihinde Söylenen Bir Övgü Sözü* adlı çalışması, Kantemir'in adı geçen poemasıyla birlikte, Rus edebiyatında ve tarihinde 'ezeli emekçi' motifinin başlangıç ve kült eserleri arasında yerini alır. Ayrıca diğer çalışmalarında Lomonosov, halkıyla bütünleşerek başta bilim, sanat ve eğitim olmak üzere yaptıklarıyla, çalışkan ve enerjik yapısıyla Petro'yu bir hükümdardan çok daha fazlası olarak görür ve yeryüzünde onun bir benzerinin daha olmadığını savunur. Heraskov, *Numa Pompilius ya da Gelişen Roma* adlı uzun öyküsünde Rusya'ya can veren ve

onu yükselten Petro'yu tüm krallardan ve çarlardan üstün tutar. Trediakovskiy, çarın öldüğünü kabullenmek istemez, şan, cesaret ve bilgelik dolu eylemleriyle ölümsüz olması gerektiğini düşünür. Fonvizin, çarın zekâsıyla kitleleri etkilemesine hayranlık duyarken, dünyadaki büyük liderlerin Petro'yu örnek alması gerektiğini iddia eder. Derjavin *Büyük Petro'ya ve Büyük Petro Anıtı* başlıklı şiirlerinde Kantemir ve Lomonosov'un Petro imgesi geleneğini sürdürür. Bu geleneğe göre Petro, halkı ve ülkesi için kendini feda eden ve böylelikle ölümsüzlük kazanan 'tahttaki emekçi' olarak tasvir edilir. Sanatçı, çarın bitip tükenmeyen merakını, çalışkanlığını, yenilikçi ve aydınlıkçı yönünü överken çarın hem içeride hem de dışarıda düşmana korku saldıgını paylaşır. Ayrıca onu ve eylemlerini akıl yoluyla anlamamanın olanaksız olduğunu söyler, çara ilahi bir zeminde yaklaşır. Radişçev, Petro'nun Rus halkının ruhuna dokunmayı iyi bildiğini, ülkesine kattıklarıyla ve özellikle de halkı ataletinden kurtardığı için 'büyük' sıfatını sonuna kadar hak ettiğini savunur. Merzlyakov'a göre çar vefat etmeseydi daha çok işler başaracaktı. Çarın başarılarının önünde hiç kimse duramazdı ve onu ancak ölüm durdurdu.

XVIII. yüzyıl boyunca güncelliğini korusa da Petro imgesi, başta *Poltava*, *Büyük Petro'nun Arabı* ve *Bakır Atlı* olmak üzere Puşkin'in eserleriyle zirveye çıkar (Родин, 2012: 172). I. Nikolay'ın tahta çıkmasının ardından yazdığı *Stanzalar* şiirinde Aleksandr Puşkin, yeni çardan I. Petro'yu örnek almasını ister. Petro, yorulmak bilmeyen, çalışkan, korkusuz, gerçeği, akli ve bilimi esas alan, ülkesi için yapması gerekenlerin bilincinde 'ezeli bir emekçi' olarak tasvir edilir. Puşkin, *Büyük Petro'nun Arabı* romanında çarın enerjisine ve zihinsel yeteneklerine hayranlığını dile getirir. *Poltava* poemasında cesaretiyle ve zekâsıyla ülkesini zor durumlardan çıkararak bir çar, *Bakır Atlı* poemasındaysa olumlu ve olumsuz olmak üzere birbirine zıt iki Petro imgesi yaratır. Ancak her iki poemada da çar için kahramansı unsurlara yer verir. *Ruslan ve Lyudmila* poemasında ülkesinin refahını arttıran Petro'ya teşekkür ederken *I. Petro Tarihi* çalışmasında çarın despot mu yoksa büyük bir insan mı olduğunu çözmeye çalışır. Son olarak *Büyük Petro'nun Ziyafeti* başlıklı şiirindeyse tüm olumlu ya da olumsuz düşünceleri bir kenara bırakıp çarla tebaasını, yönetimle halkı barıştırmak ister. Lev Puşkin'in bir deve benzettiği Petro, muazzam gücüyle ve yaratıcı zekâsıyla asırlardır Rusya'nın

beklediği dâhidir. Nekrasov, Petro öncesi Rusya'nın toz bulutlarıyla kaplı olduğunu, çarla birlikte ülkede ıslıl ıslıl parlayan eylemler yüzyılı yaşandığını iddia eder. Podolinskiy de Petro'nun Rusya'ya çağ atlattığını ifade eder. Turgenyev, reformların gerekliliğini ve Petro'nun önünde başka çıkar yol olmadığını savunur. Gogol Petro'ya da, her zamanki gibi, ironi ve grotesk unsurlarıyla yaklaşır. Hem övüp hem eleştirdiği çarın olumlu eylemlerinin değerinin bilinmesini isterken asıl suçlunun uyuşuk, kayıtsız halk olduğunu ve her şeyi yöneticilerden beklemek yerine halkın eyleme geçmesi gerektiğini ifade eder. Konstantin Aksakov, zalim, halkına eziyet çektiren, Rus topraklarında kan dökülmesine göz yuman, kısacası, olumsuz bir Petro imgesi çizer. Odoyevskiy, tembellik, atalet ve çıkışsızlık içindeki Rusya'ya Petro'nun tam zamanında yetiştiğini söyler. Dobrolyubov'a göre Rusya, Petro'nun olağanüstü zekâsı ve gücü sayesinde doğru yolda istikrarlı bir şekilde yürür, kararlı reformları sayesinde önemli felaketlerin kıyısından döner. Ayrıca tam da Rus halkının gereksinimlerine yanıt veren reformları yapar ki böylece onlar uzun yıllar boyunca herkes tarafından benimsenir ve yaşamın bir parçası hâline gelir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında ülkedeki kimlik arayışı yazarların Petro'ya yaklaşımında da kendini gösterir. Lev Tolstoy'un Petro konusuna ilgisi dinamik bir karakter taşır ve felsefi, pedagojik arayışlar içinde olduğu 1860'lı-70'li yıllara denk gelir. 60'lı yıllarda Petro'yu 'ezeli emekçi', 'Kutuzov ruhunun kaynağı', ideal yurttaş ve vatansever olarak nitelendirilirken; kamuya ve kamudaki yöneticilere daha eleştirel bir tavır takınmaya başladığı 70'li yıllardan sonra 'Napolyon ruhunun kaynağı', ahlaksız, sarhoş ve kötü olarak görür (Былов, 1975: 35-42). Dostoyevskiy 1875 yılında günlüğüne karaladığı satırlara Petro'dan sadece soyluluk kurumunun kaldığını, o kurumun da yok edilmesiyle ondan hiçbir eserin kalmadığını; bir yıl sonraysa Rusların Petro reformları sayesinde dünyadaki görevlerini, insanlık tarihindeki rollerini anladıklarını yazacaktır. Yazarın kısa sürede birbiriyle çelişen iki farklı görüşü ortaya koyması, tıpkı ülkesi gibi bir arayış içinde olduğunu gösterir (Кара-Мурза ve Поляков, 1994: 106-107).

4. SONUÇ

Tezimizde ayrıntılı olarak ele aldığımız Lev Gumilyov'un yaşamı ve çalışmaları iki ya da üç bilinmeyenli denklem gibidir, çözmesi zordur ancak belirli yöntemlerle sonuca ulaşılabilir. Bilinmeyenler denklemi Gumilyov'un henüz adından başlar. Bilim insanının adının '*Lev Gumilev*' ya da '*Lev Gumilyev*' mi yoksa '*Lev Gumilyov*' mu olduğu karmaşası günümüzde yapılan akademik çalışmalarda dahi görülür. Gumilyov'un hem tarih hem coğrafya alanında 'doktor nauk' unvanı alması, uzmanlığının hangi alanda olduğu sorusunu da beraberinde getirir. Ayrıca budun betimi, coğrafya, insan bilimi, kazı bilimi, tarih alanlarında eserler vermesi, verdiği eserlerin içeriklerinde, adları verilen bilim dallarına ilave olarak, dil bilimi, edebiyat, eğitim bilimleri, ekoloji, ekonomi, felsefe, fizik, matematik, siyaset, sosyoloji gibi alanlara değinmesi Gumilyov'un anlaşılmasını zorlaştırır. Diğer yandan bilim insanı tüm bu alanlarda edindiği bilgi ve deneyimlerin sonucu olarak etnogeneze ve passionarlık kuramlarını oluşturur. Başta bu iki kuramı olmak üzere Gumilyov'un ve eserlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için bilimsel inceleme belirli bir yöntemle göre sistemli şekilde yapılmalıdır. Bu bağlamda yaşamı ve çalışmaları incelendiğinde, bilim insanının araştırmalarında kullandığı ve bilimsel görüşlerini yansıtan yöntemler şöyle özetlenebilir:

- Gumilyov, birçok olayı zaman bilimsel olarak sıralamanın 'tarih' olmadığını iddia eder. Örneğin bir konuda çok bilgi olup o bilgilerde derinlik ve nitelik bulunmayabilir. Yazar, bilgi aktarmaktansa tarihin mantığını veren yöntemler geliştirmenin gerekliliğini vurgular (Gumilyov, 2016: 50).
- Bilim insanı, ırk bilimsel yöntem üzerinde ısrarla durur. Çünkü bu yöntemle tarihsel olayların mantığının ve etno-genetik süreçlerin yapısının çözümlenmesi kolaylaştığını iddia eder (Gumilyov, 2013: 317).
- Gumilyov'a göre bilimsel bir araştırmaya başlarken ilk yapılacak işlem kaynak taramasıdır. Bilim insanı, ulaşılan kaynaklardaki her bilginin doğruluğunun sorgulanması, eleştiriye tabi tutulması gerekliliğinin altını çizer. Ona göre ancak tarihsel eleştiri süzgecinden geçirilen ve

yorumlanan kaynakların içerdiği bilgiler güvenilirdir (Gumilyov, 2016: 77).

- İyi bir görüşün zayıf kanıtlar ve kesin olmayan ilkeler ile ortaya atıldığında kolaylıkla çürütülebileceğini iddia eder. Görüşler kadar onların dayandığı temel ve direkler de sağlam olmalıdır (Gumilyov, 2016: 203).
- İnceleme dinamik bir süreçtir. İncelenen nesnenin zaman düzlemindeki değişimi göz ardı edilmemelidir. Gumilyov (2019: 14) bu durumu, “*eğer çocuklar babalarına benzemezlerse, torunlar dedelerine hiç benzemezler*” cümlesiyle açıklar.
- Yararlı bir sonuca ulaşmak için farklı zamana ve mekâna ait olsalar dahi, olaylar bir süreç düzleminde gözlemlenmeli ve birbirleriyle ilişkilendirilmelidir (Gumilyov, 2016: 41).
- Detayların gözden kaçırılmaması için sebep-sonuç ilişkisi bir bütün olarak ele alınmalıdır (Gumilyov, 2016: 42).
- Bilim insanına göre bir konunun araştırılması, ancak bütüncül bir yöntemle yapıldığı zaman pratik önem kazanır (Гумилёв, 2001: 22). Yazar parça-bütün dengesinin ve bütüncül bakış açısının, olayın doğru anlaşılmasındaki önemini şu sözlerle vurgular: “*Keza Gotik stille inşa edilen bir yapının bütün taşlarını tek tek kimyasal analizden geçerseniz de onun güzelliğini anlayamazsınız*” (Selye, 1964: 68; Akt. Gumilyov, 2016: 60).
- Gumilyov sebep-sonuç, parça-bütün ilişkilerinin daha rahat kurulabilmeleri, detayların gözden kaçırılmamaları amacıyla kendi eserlerinde sözlük ve tablolar hazırlar, zaman dizini cetvelleri koyar.

Gumilyov'un birçok alanda yaptığı çalışmalar, elde ettiği veriler ve kullandığı yöntemler ışığında ulaştığı genel kuramı etnogenezdır. Bilim insanının bu alandaki görüşleri diğer etnogeneze yaklaşımlarıyla birtakım benzerlikler ve farklılıklar içerir. Gumilyov da ‘etnogeneze’ terimiyle bir etnosun tarih sahnesine çıkışından yok oluşuna ya da kalıntı olarak yaşam

sürmesine kadar geçen süreci kasteder. Bu süreci etkileyen iç ve dış unsurların olduğunu kabul eder. Ancak diğer görüşlerden farklı olarak bilim insanında etnos ve birey biyolojik, fiziksel, psikolojik ve sosyolojik açıdan çok daha etkindir. Gumilyov'a göre etnogeneze sürecinin seyrinde bir sistem vardır ve bu sistem insan-doğa ilişkisiyle açıklanabilir.

Etnogenezin öznesi etnostur. Etnos kavramı tarih boyunca 'kabile', 'toplum', 'halk', 'ulus', 'devlet' gibi farklı sözcüklerle yan yana kullanılsa da Gumilyov bunun üzerinde çok durmaz. Ona göre asıl önemli olan etnos sözcüğünün ne anlama geldiği değil, etnos üyelerini bir araya getiren unsurların neler olduğudur. Çeşitli bilim insanları tarafından, genel olarak "ortak etnik köken, din, dil, kültür, yaşam tarzı etrafında bir araya gelen topluluk" olarak tanımlanan etnos kavramına Gumilyov farklı bir bakış açısıyla yaklaşır. Bilim insanına göre bu unsurların biri, birkaçı ya da hepsi birlikte bir etnos oluşturabilir. Gumilyov'un '*bilinçaltı cazibe*' adını verdiği, ortak değer ya da değerler üzerinde ve bir amaç etrafında bir araya gelen etnos üyeleri, ilk olarak *konviksiyum* ya da *konsorsiyum*, sistemin yapısına, etnogeneze sürecine ve koşullara göre zamanla *süb-etnos*, *etnos* ve *süper-etnos* oluştururlar. Etnoslar dinamik ve statik olmak üzere ikiye ayrılırlar. Her iki etnosun da kendine özgü birtakım özellikleri, ilkeleri ve hâkim emirleri bulunur. Ayrıca etnoslar diğer topluluklarla *ortakyaşarlık*, *asimilasyon*, *melezleşme* ve *kaynaşma* gibi etnik temas seçenekleriyle ilişki kurarlar.

Çağdaşlarının görüşlerinin aksine Gumilyov, etnosun ortaya çıkmasını sağlayan ve etnogeneze sürecini başlatan unsuru sosyal değil doğal bir olgu olarak görür. Sözüne ettiği doğal olgunun 'passionarlık' adını verdiği bir itki, enerji olduğunu ileri sürer. Etnos içi ya da dışı ilişkilerin yönünü belirleyen coğrafi, sosyal ve teknik unsurların bulunduğunu, ancak etnosun yalnızca passionarlık itkisi sayesinde dinamik hâle geçebildiğini paylaşır. Ve böylece dinamik hâle geçen etnosun etnogeneze yolculuğu da başlamış olur. Gumilyov'a göre her etnos ortalama 1200-1500 yıl sürecek olan etnogeneze safhalarını yaşar. Bu safhalar sırasıyla; passionar yükseliş (kuluçka dönemi), passionar yükseliş (açık dönem), doruk, kırılma, eylemsizlik, silinme, hatıra ve homeostaz safhalarıdır. Her safhanın kendine özgü bir hâkim emri bulunur.

Etnogenezin tüm safhalarını ve emirlerini yöneten başlıca unsurda passionar enerjidir. Bu enerji genetik köklere sahiptir, insan psikolojisinde ve eylemlerinde kendini gösterir, önemli gelişmelerde etkisi görülür. Gumilyov'a göre nasıl ki bir maddeyi harekete geçiren bir itme kuvveti varsa insanı da eyleme geçiren bir itici güç, enerji olmalıdır. Bilim insanının 'passionar enerji' olarak adlandırdığı bu güç, insanı; o insan da üyesi olduğu etnosu harekete geçirir, ona dinamizm katar. Bu nedenledir ki etnosun etkinliğinin, üyelerinin passionarlık seviyesinin yükseklikleri birbirleriyle doğru orantılıdır.

Bir etnosun passionarlık basınç seviyesini ölçmek için sistem bünyesindeki passionarların sayısını toplam nüfusa bölmek gerekir (Гумилёв, 1984: 186). Bunun için ilk olarak etnogenez haritası çıkarılmalı, ardından basıncı ölçülmek istenen safhada yaşanan önemli olaylar derinlemesine çözümlenmelidir. Son olarak, passionar olduğu düşünülen birey; kişiliği, duygu, düşünce ve eylemleri bakımından Gumilyov'un işaret ettiği birtakım belirtilere göre analiz edilmelidir.

Gumilyov'a göre passionarlık belirtileri çok çeşitlidir, her passionarda farklı şekillerde vücut bulabilir. Ancak yine de passionarların sahip oldukları birtakım ortak özellikler bulunur. Kısaca özetlemek gerekirse passionarların sahip oldukları belirtiler şu şekilde sayılabilir: yüce bir amaç için yaşama ve bu amaç uğruna insanüstü bir mücadele gösterme; kendini koruma içgüdüsünden daha güçlü bir dürtüye, engellenemeyen ve sıra dışı yüksek enerjiye, yüksek sinir sistemi aktivitesine, keskin, net, sert tutum ve davranışlara, sıradan bir dış görünüme ve yaşam tarzına, belirlenen amaca doğru etnik zihniyeti harekete geçirebilme ve kitleleri mıkınatis gibi çekme yeteneğine, bencillikten uzak özgeci bir ahlaka, güçlü sezgilere, geleceği görebilme yeteneğine sahip olma; yüksek fedakârlık gösterme; sorumluluk ve inisiyatif alma; çıkarışsızlık yerine daima bir çözüm yolu arayışında bulunma; kararlı ve uzun süreli tepkiler gösterme; ortak ideallere inanma; çevredekilerle iyi ilişkiler kurma; başarılı bir ekiple takım ruhuyla hareket etme; çevrede hayranlık uyandırma; var olanla ve kazanılanla yetinememe; kanunlara, gelenek ve göreneklere karşı çıkma; eylemsizliğe, durağanlığa, tembelliğe tahammül edememe; doğayı çok tahrip etmeme; genç yaşta ölme; gelecek nesil kaygılarından yoksun olma; eylemlerinin sonuçlarını her zaman

kestirememe; birleştirici, cömert ve paylaşımcı, tarihsel zaman çizgisinin bir parçası, iyi ya da kötü karakterde, çağdaş medeniyetlerin yaratıcısı ve taşıyıcısı olma. Sayılan özelliklerin hepsi her passionarda olmak zorunda değildir. Ancak tembelliğe ve eylemsizliğe karşı çıkmak, fedakâr, zeki ve enerjik olmak, özgeci ahlaka ve yüksek sinir sistemi aktivitelerine sahip olmak hemen hemen her passionarda olması gereken ortak özelliklerdir.

Gumilyov'un etnogenez kuramı Rus tarihine uygulandığında yaşanan bazı tarihsel gelişmelerin safha geçişlerinde öne çıktığı dikkat çeker. Buna göre Rus etnosunun yükseliş safhasının gizli dönemi Moğol-Tatar istilasının hemen öncesine, 1230'lu yıllara rastlar. Moğol-Tatar ortakyaşarlığı sayesinde kazanılan 1380 yılındaki Kulikovo Meydan Muharebesi yükselişin açık döneminin başladığının müjdecisidir. Bu yıllarda bütün Rus halkını bir arada tutan tek bağ Ortodoks inancıdır. Tam da bu nedenledir ki XIV. yüzyılda Rus toprakları için, 'Kutsal Rusya' (Святая Русь) nitelendirilmesi yapılmaya başlar. Bu durum Kiev Rusya'sının yerini Moskova Rusya'sının aldığıının, Velikoross adıyla yeni bir etnosun ve etnik sistemin doğduğunun göstergesidir (Гумилёв, 2008b: 144). Gumilyov, günümüzde Rus denilen etnosun Slavlardan, Ortodoksluğu seçen Moğol ve Tatarlardan, Fin-Ugor kabilelerinden bu dönem içinde oluştuğunu iddia eder (Гумилёв, 2001: 167).

XVII. yüzyılda passionar basıncın zirvesi Çar Aleksey döneminde yaşanır. Çıkarılan yasalar, gerçekleştirilen reformlar, Batı'ya düzenlenen seferler, Karadeniz'e inmek için yaratılan elverişli koşullar gibi gelişmelerle ülke âdeta Petro ve II. Yekaterina dönemlerine hazırlanmış olur. XVIII. yüzyılda idari, teknik, askeri ve sanat gibi birçok alanda istikrarın ve düzenin sağlandığı görülür. Ayrıca Ukrayna'nın Rus Devleti hâkimiyetine girmesiyle elde edilen manevi güç doruk safhasında yaşanan bir diğer önemli olaydır.

XIX. yüzyılın başında Vatan Savaşı'nın kazanılması, 1831-1832 Lehistan ve 1848 Macaristan sorunlarının çözümü Rus etnosunun passionar basıncının hâlâ yüksek olduğunu gösterir. Diğer yandan sistem basitleşmeye başlamış, passionar basınç eğrisi yönünü aşağıya çevirmiş durumdadır. Nitekim Aralıkçı Ayaklanması (1825) ve ardından Kırım Savaşı'yla (1853-1856) kırılma safhasına geçiş yapıldığı görülür. Reformlarla yama yapılmaya çalışılan çarlık rejimi 1917 yılında sona erer. Birinci Dünya Savaşı'nın ve İç

Savaş'ın ardından 1930'larda yaşanan kıtlık ve Stalin terörü Rus etnosunun kırılma safhasında zirvenin görülmesine yol açar. Nihayetinde 1991'in sonunda sistem daha fazla ayakta kalamaz ve Sovyetler Birliği çöker.

1990 yılında verdiği bir röportajda Gumilyov, Rus etnogenezi için henüz daha kırılma safhasının sona ermekte olduğunu, eylemsizlik safhasının başlamadığını ve bir geçiş dönemi yaşandığını ifade eder. Bilim insanına göre, Aralıkçı Ayaklanması'nın ardından başlayan kırılma safhası Stalin'in ölmesinden sonra artık sona erme sürecindedir. Her safha geçişi gibi bu geçiş de sancılı olacaktır, ancak ardından yaşanacak eylemsizlik safhasında ekonomi istikrar kazanacak, kültür seviyesi yükselecek, ülkede huzur artacaktır (Гумилёв, 1990a: 8). Gumilyov'un etnogenezi kuramına göre 1800'lerde başlayan kırılma safhasının 2020 yılında sona ermesi, bu tarihten sonra eylemsizlik safhasına geçiş yaşanması beklenmektedir. Yaşanacak bu safha 2270 ya da 2320 yıllarına kadar sürüp yerini silinme safhasına bırakacaktır. Ardından 150'şer yıl sürecek hatıra ve homeostaz safhaları yaşanacak ve Rus etnosu etnogenezi sürecini tamamlayacaktır. Ancak unutulmamalıdır ki safha geçişleri +,-50 yıl değişkenlik gösterebilir ve bu safhalar ile süreçler dışarıdan herhangi bir müdahale gelip etnosun kaderini değiştirmede koşullarda geçerlidir.

Etnogenezi yolculuğunda kültür ve sanat bir etnosun yaşam göstergeleridir. Aynı dönemlere denk gelmeseler dahi etnos üyelerinin yaratıcı ve etkin olduklarının iz düşümleridir. Yaratıcılık, psikolojinin ve passionarlığın yaydığı canlı maddenin biyokimyasal enerji etkisinin bir sonucudur. Ancak etnosun yaşam eğrisindeki passionar basınç düzeyi ile kültür ve sanattaki yaratıcılığının düzeyi çözümlenirken dikkat edilmelidir. Çünkü biri diğerinin gölgesi ya da ışıltısının yansıması olabilir. Örneğin etnogenezi sürecinin kırılma safhasında daha önce kazanılmış şan ve şöhret tüketilir; ancak dışarıdan görünen, şan ve şöhretin üretildiğidir. Eylemsizlik safhasındaysa teknolojiye, kültür ve sanatta bir çöküş yaşanmaz hatta verimli bir çağ geçirildiği dahi söylenebilir. Aslında gerçekte var olan bu durum, eski nesillerin passionarlığının kristalleşip o günkü dönemde ışıltısının görülmesidir (Gumilyov, 2016: 444).

Rus edebiyatında Feofan Propokoviç'le başlayan, XVIII. yüzyıl boyunca eserlerde sıkça yer verilen I. Petro teması ve imgesi XIX. yüzyılda Puşkin'le zirveye çıkar. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Petro, tahtını Petersburg temasına bırakır. Bu yüzyılda Rusya'da boy gösteren kimlik arayışı Petro'ya olan yaklaşımı da etkiler. Genel olarak bakıldığında Batıcıların olumlu, Slavcılarının bir kısmının olumsuz bir kısmının ise kararsız olduğu görülür. Elbette bu durum, tarihsel olayların ışığında gelişen Rus edebiyatında da kendini hissettirir. Petro'nun ölümünden XIX. yüzyılın ikinci yarısı dâhil olmak üzere arada geçen süre göz önünde bulundurulduğunda Rus tarihi açısından önemli bir lider olarak görülen Petro konusu sıkça işlenir. Yaklaşık 150 yıllık bir zaman dilimini kapsayan bu doruk safhasında, Rus edebiyatında Petro; enerjik, zeki, dâhi, bilge, kahraman, cesur, güçlü, fedakâr, özgeci, emekçi, kurucu, aydınlatıcı, ilahi, ölümsüz; yıkıcı, zalim ve despot bir hükümdar olarak karşımıza çıkar.

Araştırmamızın uygulama bölümü için Gumilyov'un passionarlık kuramına ilişkin açıklamalarına yer verdiği çalışmalar incelenmiş ve birtakım ortak özelliklerin olduğu tespit edilmiştir. Yapılan tespitler sonucunda 'passionar tanı yöntemi' adını verdiğimiz özgün bir inceleme yöntemi geliştirilmiştir. Bu yöntem ışığında, Rus edebiyatında I. Petro'nun ölümünden (1725) XIX. yüzyılın ortalarına kadar yazılan eserlerde yer verilen Petro teması ve imgesi incelenmiş, çarın passionar olup olmadığı sorusuna yanıt aranmıştır. Petro'nun kişiliğinin, düşünce ve eylemlerinin daha doğru bir şekilde çözümlenmesi için doruk safhasının zamansal sınırları içinde kalınmıştır. Bu kapsamda Petro'nun yaşamı ve reformları ayrıntılı olarak incelenmiş, ardından XVIII. ve XIX. yüzyıl Rus edebiyatında Petro temasına ve imgesine yer veren edebi eserler çözümlenmiştir. Passionar tanı yöntemi ile yaptığımız inceleme sonucunda I. Petro'nun passionar olduğuna dair elde edilen veriler şu şekilde sayılabilir:

- Petro Kremlin'de rahatça ülkeyi yönetmek varken kendini ülkesine adar; sürekli seferlere katılır, tersanelerde çalışır, Batı'ya büyük sefere çıkar. Buna ilave olarak, yurt dışına barışçıl amaçla çıkan ilk Rus çarı olması dikkate değerdir.

- Sürekli eylem içerisinde olmasını sağlayan yüksek, bitmek tükenmeyen, sıra dışı bir enerjiye sahiptir. Çarın en önemli özelliğinin enerjisi olduğu yerli yabancı birçok kişi tarafından vurgulanır.
- Yoğun zihinsel aktivitelere sahiptir. Henüz daha küçük yaşlardan itibaren fark edilen kıvrak zekâsı, hızlı kavrama yeteneği nedeniyle dâhi olarak görülür. Bu yönüyle yüksek enerjisinin ardından dikkat çeken ikinci özelliği olarak zekâsı ifade edilir.
- Rusya'yı ileriye taşımak, halkın eğitim, kültür ve refah seviyesini arttırmak gibi yüce bir amaca inanır.
- Anti-egoist, özgeci ahlak anlayışına sahiptir. Bencilce değil toplum çıkarlarını ön planda tutarak Rusya'ya büyük hizmetlerde bulunur. “Petro'yu düşünmeyin, yeter ki Rusya yaşasın” (Вернадский, 1997: 153) cümlesi bu özelliğinin bir göstergesidir.
- Ortak idealler doğrultusunda diğer etnos üyelerini mıknaş gibi kendine çeker ve harekete geçirir. Tüm vatandaşlara devlete hizmet etme ve yararlı olma konusunda bilinç ve sorumluluk aşılır.
- Halkın tüm kesmini kucaklar, kendini toplumdan soyutlayan Eski İnanları dahi topluma kazandırmaya çalışır.
- Bireysel kahramanlığa değil ekip çalışmasına inanır. ‘İdeal yurttaş’ tiplemesine uygun, Puşkin’in ‘kartal yuvasındaki kuş’ ifadesiyle anlattığı başarılı, yararlı ve vatansever kişileri etrafında tutar.
- Çevresindekilerle iyi iletişimi vardır ve ilişkiler kurar. Paylaşmayı ve dostlarıyla eğlenmeyi çok sever. Nitekim çarın ziyafetleri ve eğlenceleri meşhurdur.
- Daima bizzat sorumluluk üstlenir ve gerektiğinde inisiyatifi ele alır. Büyük Kuzey Savaşı'nda Novgorod ve Pskov'da siperler kazması, yangınlara ilk koşanlardan olması, halka öğretmek istediklerini önce kendinin öğrenmesi, topluma rol model olmak istemesi bu özelliğine örnek gösterilebilecek olaylardır.

- İnandığı yüce amaç uğruna yüksek fedakârlık gösterir ve yaşamını tehlikeye atmaktan çekinmez. Azak Seferi sırasında başına gelen tehlikeler, Osmanlı topraklarına kadar İsveç kralını bizzat takip etmesi, denize açıldığı zamanlarda defalarca tehlike atlattığı, Petersburg’da batmak üzere olan askerleri kurtarma sırasında kendini üşütüp, hasta olup ardından vefat etmesi çarın fedakârlığını gösteren olaylardan birkaçıdır.
- Güçlü iradesi, cesareti ve kararlılığıyla savaşlarda başarılar kazanır, reformlarını gerçekleştirir ve Rusya’ya çağ atlattırır.
- İçgüdüleri doğrultusunda doğaüstü çaba sarf eder, hiç dinlenmez sürekli çalışır. Çarın dinlenme sözcüğünden anladığıysa başta tersanede olmak üzere bir fabrikada, atölyede çalışmaktır.
- Petro halkın tembellik, uyuşukluk, eylemsizlik ve kayıtsızlık göstermesine asla tahammül edemez. Rus halkının da kendi gibi sürekli çalışmasını, devletine yararlı olmasını arzular. Oğlu Aleksey’le arasının açılmasının en büyük nedeni oğlunun ülke yönetimine karşı gösterdiği tembellik ve kayıtsızlıktır. Uykulu, atıl durumdaki halkı uyandırır, ayağa kaldırır ve harekete geçirir.
- Eskiden kalan kanun, kural, örf, âdet, gelenek ve göreneklere çok bağlı değildir. Çara göre bu unsurlar Rusya’nın karanlığının kökleridir. Aydınlığa çıkılması için bu köklerden kurtulunmalıdır.
- Rusya’nın çağdaşlaşma macerasında kimine göre başlatıcı kimine göre de sürdürücü rolündedir. İsmi, Batılılaşmanın Rusya’daki öncüleri arasında yer alır. Başta askeri ve teknik olmak üzere bilim, kültür gibi birçok alanda çağdaşlaşma sürecinin Petro’yla başladığı düşünülür. Bu nedendir ki eserlerin çoğunda yenileştirici, reformcu, aydınlatıcı olarak betimlenir.
- Çarın yaptıkları halka ‘yeni’ olduğu için bazı eylemleri en başta anlaşılabilir ve hatta gelenekselciler tarafından tepkiyle karşılanır. Çara ise ‘ölü’, ‘kâfir’, ‘Rus değil’ gibi yakıştırmalar yapılır.

- Tutum ve davranışları, keskin ve serttir. Hatta bu yönüyle bazı eserlerde zalim olarak tasvir edilir. Özellikle, Rusya'yı ileriye taşıyacağını düşündüğü reformlarına karşı çıkanlara, uyuşukluk ve tembellik gösterenlere güç kullandığı görülür.
- Kuvvetli sezgileri, geleceği görme yeteneği sayesinde Rusya'nın geleceğini inşa eder.
- Davranışlarının sonuçlarını her zaman öngöremez. Aceleyle karar verilmiş 1695 Azak Seferi, 1711 Prut Savaşı ve bazı reformlar bu özelliğine örnek verilebilir.
- Bazen tepkilerinin anlık ve kısa süreli olduğu, öfkesine yenik düşüp yanlış kararlar aldığı ifade edilir.
- Ümitsizliğe kapılmayı hiç sevmez. Aldığı ağır mağlubiyetlerden sonra dahi sitem ya da şikâyet etmez. Azak Seferi, Prut ve Kuzey Savaşı örneklerinde olduğu gibi hemen çalışıp çıkış yolu arar.
- Çevresinde zekâsı, kavrama yeteneği, muhakeme gücü ve enerjisi ile hayranlık uyandırır.
- Sıradan, mütevazı bir yaşam sürer. Yaşadığı evlerle, kaldığı çadırlarla ve normal zamanda giydiği kıyafetlerle daima normal bir yurttaş görüntüsü çizer.
- Aile yaşantısı konusunda çok başarılı değildir. İlk eşinden boşanması, Anna Mons ve Mariya D. Kantemir tarafından aldatılması, oğlu Aleksey'le yaşadığı sorunlar başarısızlığını gösterse de ikinci eşi I. Yekaterina ile mutlu bir evlilik sürdürür.
- Devlet işlerine koşturmaktan sağlığına hiç önem göstermez. Erken sayılabilecek bir yaşta vefat eder, arkasında varis bırakabilecek kimse kalmadığından karısı I. Yekaterina'yı varis bırakır.

Edebi eserlerden elde edilen verilerden de anlaşılacağı üzere Petro, kısa süreli tepkiler vermesi dışında Gumilyov'un passionarlık belirtilerinin neredeyse tamamını taşır. Buradan hareketle Petro'nun bir passionar olduğu

sonucuna kolaylıkla ulaşılabilir. Rusya’da ‘büyük’ bir çar olarak kabul edilen Petro’nun eserlerde eleştirilmesinin en önemli nedeniyse reformcu yanının, Rus halkının gelenekselci yanıyla çatışmaya girmesidir. Düşünceleri, eylemleri geleneklerle ve göreneklerle çatışsa da Petro bir Rus’tur. Kossak isyancı Stepan Razin, reformcu Patrik Nikon, ulusal kahraman tüccar Kuzma Minin gibi milliyetçi bir Rus karakterinin en dinamik, enerjik tiplmesi sınıfına aittir (Вернадский, 1997: 154). Massie’ye (2019: 1013) göre tüm eleştiriler bir kenara Petro’nun, “hiç kimsenin aksini iddia etmediği bir niteliği ise görülmemiş enerjisidir” ve ayrıca “o, doğanın bir gücüdür ve belki de bu sebeple hakkında nihai hüküm asla verilemeyecektir”.

Passionar Petro’nun hüküm sürmesinde ve tarih sayfalarında yerini almasında Rusya’da var olan koşulların da uygun olduğu gözden kaçırılmamalıdır. İlginçtir ki Pisarev ve Belinskiy, aslında Gumilyov’dan yaklaşık yüz yıl önce etnogenez safhasıyla passionarların ortaya çıkma koşullarının örtüşmesi hâlinde tarihin bu ‘büyük’ insanları kayda geçireceğini söylemiştir. Pisarev’e göre aklının ve enerjisinin muazzam gücüne rağmen Petro, Rusya’daki köleliği yok edemezdi. Çünkü atalardan kalanlar, silah ve dava arkadaşları, zaman ve coğrafya, hepsi bir araya geldiğinde ve şartlar olgunsa ancak o zaman belirli konuda tarihte önemli değişiklikler yapılabilir (Писарев, 1989: 38). Benzer görüşleri paylaşan Belinskiy’e göre ise Petro, kan ve akrabalık bağlarından dolayı Ruslara daha sıcak gelebilir ancak kendi çarları da Jül Sezar, Büyük İskender ve Napolyon gibi dünyaya mal olmuş bir liderdir. Bu başarıda Rus halkının da büyük payı vardır. Eleştirmen, bu durumu ‘dâhi’ ile ‘büyük’ bir insanın farkını açıklayarak Petro üzerinden anlatır:

“Üstün yeteneklere ve manevi güce sahip olan bir dâhi, insanlıktan uzak yaşayan vahşi kabileler arasında bile, her yerde, ortaya çıkabilir. Yüce bir insansa ancak ya insanlık tarihinde yerini almış ya da kaderinde dünyayı yönetmek olan halklarda ortaya çıkar. Petro da böyle büyük bir liderdir, Rusların insanlıkla akrabalık bağlarını kurmuştur” (Белинский, 1954a: 92).

İncelenen bilimsel eserler Petro’nun, Rus etnosunun etnogenez sürecine uygun olarak düşünmüş ve davranmış bir passionar olduğunu ortaya koyar.

Filozof Vladimir Solovyov'un, "XVII. yüzyılda Rusya, Bizans'ın kaderinden kaçtı. Temelinin sağlam olmadığına bilincine vardı ve gelişmeye karar verdi. Bu bilincin ve kararın büyük anı Büyük Petro'nun şahsında vücut buldu" (Соловьёв, 1989: 576) sözleri bu durumu destekler niteliktedir. Rus etnosunun o dönemki koşullarını ve Petro'nun gelişini tarihçi Sergey Solovyov şöyle ifade eder: "Yeni bir yola çıkma gerekliliği bilinçlerde oluşmuş, bunun yükümlülükleri belirlenmişti. Halk ayağa kalkmış ve bir araya gelmiş durumdaydı, ancak halk birini, liderini, bekliyordu ve o lider ortaya çıktı" (Соловьёв, 2003: 158). Solovyov'un da belirttiği gibi passionar liderin gelişi etnogenez süreciyle ilişkilidir. Vissarion Belinskiy, Petro'nun ortaya çıkışının ve etnogenez sürecinin zaman bakımından örtüşmesini, "Petro tam zamanında geldi, eğer çeyrek yüzyıl dahi geç kalsaydı kim kurtarabilirdi ya da kim kurtulabilirdi!" (Белинский, 1954a: 108) sözleriyle ortaya koyar. İvan Turgenyev, Belinskiy'in henüz Çar I. Aleksey döneminde eski yapıların çürümüşlüğüne gördüğünü, bu yüzden Büyük Petro heykelinin önünde saygıyla eğildiğini ve hiç tereddüt etmeden onu 'kurtarıcı' olarak kabul ettiğini belirtir (Тургенев, 1982: 39). Kendini "ben köklü, iflah olmayan bir Batıcıyım" (Тургенев, 1982: 88) diye nitelendiren Turgenyev, "gelişmiş Batılı halklara az ya da çok bağlı kalarak şimdiye kadar gittik, öyle de yapmalıydık (Slavcı beyler elbette katılmayacaklardır) ve farklı yollardan gitmek zorundaydık" (Тургенев, 1982: 39) sözleriyle reformların zorunluluğu vurgular. Turgenyev gibi Lev Tolstoy da, "O (Petro) kendi de çok acı çekti, çünkü döneminde bir aracı konumundaydı, kaderi Rusya'yı Avrupa dünyasıyla bağlantıya geçmesi üzerine yazılmıştı" (Акт. Толстая, 1978: 496) ifadeleriyle Batılı reformların kaçınılmaz, Petro'nunsa sadece aracı olduğunu iddia eder.

Gumilyov'un etnogenez ve passionarlık kuramlarına göre Petro döneminde Rus etnosu etnogenez sürecinin doruk safhasında üretken bir çağındadır. İngiliz şair James Thomson (1836: 184) *Kış* şiirinde "Aktif bir devlet ne yapamaz ki, (topluma) yeni şekil veren insan?" dizeleriyle aslında Petro ve Rusya için tam da bu durumu ifade eder. Etnosun üretkenliğini arkasına alan Petro kendi dönemine denk gelen koşullar ve passionar enerjisi sayesinde Rus tarihinde yeni sayfalar açar. Petro dönemi Rus tarihinin etnogenez ve çizgisel zaman sürecinde önemli bir kilometre taşıdır. Petro

öncesi Rus tarihini yok sayma çabası her ne kadar doğru değilse (Figes, 2009: 168), Petro'yla Rus etnik kimliğinin yok edildiği düşüncesi de yanlıştır. Asıl olansa Petro'nun ve dönemimin ne bir başlangıç ne de bir son sayılamayacağıdır. XVIII. ve XIX. yüzyılda Petro konusuna yer veren Rus edebi eserlerinin çoğunda vurgulandığı üzere, sözü edilen dönem Rus etnosunun etnogenez serüveninin doruk safhasına rastlayan ve passionar 'büyük' hükümdarın tahtta olduğu bir çağdır.

KAYNAKLAR

- Abbott, J. (2011). *Büyük Peter*. (Çev. Billur C. Yılmazyığıt). İstanbul: Parşömen Yayınları.
- Akan, M. (2016). “XVIII. ve XIX. Yüzyıl Batılı Seyyahlara Göre Karaçay-Malkar Etnogenezi”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16(1), 21-30.
- Akarsu, B. (1975). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Albayrak, K. (2007). “Nestûrîlik”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 33. Cilt. Nesih - Osmanlılar. Ankara: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 15-17.
- Altınay, A. R. (2020). *Baltacı ve Büyük Petro*. İstanbul: Billur Yayınları.
- Alymov, S. S., Anderson, D. G. and Arzyutov, D. V. (2018). “Life Histories of the Etnos Concept in Eurasia: An Introduction”. *Ab Imperio*, 19(1), 21-67.
- Aydın, O. (2021). “Gumilyov’un Etnogenez ve Passionarlık Kuramlarının Simbiyotik İlişkisi”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(40), 227-251.
- Aysenever, K. (1992). “Arnold J. Toynbee’nin Tarih Görüşü”. *Felsefe Dünyası*, Sayı:6, 55-66.
- Bassin, M. (2009). “Nurture Is Nature: Lev Gumilev and the Ecology of Ethnicity”. *Slavic Review*, 68(4), 872-897.
- Bassin, M. (2016). *The Gumilev Mystique. Biopolitics, Eurasianism, and the Construction of Community in Modern Russia*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bassin, M. and Kotkina, I. (2016). “The Etnogenez Project: Ideology and Science Fiction in Putin’s Russia”. *Utopian Studies*, 27(1), 53-76.
- Batur, D. A. (2003). “Lev Nikolayeviç Gumilev ve Zamanı”, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*. Lev N. Gumilyov. (Çev. D. Ahsen Batur). 2. Baskı. İstanbul: Selenge Yayınları, 7-17.
- Beisswenger, M. (2013). “Was Lev Gumilev a “Eurasianist?”: A New Look at His Postwar Contacts with Petr Savitskii”. *Ab Imperio*, 1, 85-108.
- Bilge, M. L. (1991). “Azak”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 4. Cilt. Kolektif. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 300-301.

- Brass, P. R. (1985). "Ethnic Groups and the State"., Paul R. Brass (Ed.). *Ethnic Groups and the State*. New Jersey: Barnes & Noble Books, 1-56.
- Brook, K. A. (2018). *The Jews of Khazaria*. 3rd Edition. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Brownson, J. A. M. J. (1988). *Landscape and Ethnos an Assessment of L.N. Gumilev's theory of historical geography*, Doctoral thesis, Simon Fraser University, Burnaby.
- Bushkovitch, P. (2018). *Büyük Petro*. (Çev. Berna Akkıyal). 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 149.
- Caferoğlu, A. (1973). "Anadolu Etnik Yapısının Oğuz-Türkmen-Yörük Üçlüsü". *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 5(1-4), 75-86.
- Çelik, F. (2020). "Kitap İncelemesi: Lev Nikolayeviç Gumilëv. (2019). Hazar Çevresinde Bin Yıl. İstanbul: Selenge Yayınları". *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 265-268.
- Dawkins, R. (1976). *The Selfish Gene*. London: Oxford University Press.
- Deniz, O. M. (2018). "Pietizm: Kökenleri, Temel Özellikleri ve Gelişimi". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:12, 95-120.
- Emberling, G. (1997). "Ethnicity in Perspectives Complex Societies: Archaeological Perspectives". *Journal of Archaeological Research*, Vol:5, No:4, 295-344.
- Engels, F. (2004). *Origin of the Family, Private Property and the State*. (Revised, first published 1884). Chippendale: Resistance Books.
- Eren, H. (1979). "Türklerde Ekinciliğin Gelişmesine Katkıları". *Türkoloji Dergisi*, 8(1), 1-28.
- Ergün, M. (2009) "Rus Eğitiminde Batılılaşma Çabaları ve Reformları". *Kuramsal Eğitimbilim*, 2(1), 31-56.
- Erol, O. (1993). "Türkiye'nin Doğal Yöre ve Çevreleri". *Ege Coğrafya Dergisi*, 7, 13-41.
- Farzaliev, A. ve Sazak, G. (2016). "Lev Nikolayeviç Gumilëv ve Etnogenez Teorisi". *Türkiyat Mecmuası*, 26(1), 117-130.
- Figes, O. (2009). *Nataşa'nın Dansı. Rusya'nın. Kültürel Tarihi*. (Çev. Figen Dereli). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

- Filatov, V. (2003). *A Vision of History by L. N. Gumilev*, Doctoral thesis, University of Adelaide, Adelaide.
- Gabriel, R. A. (2004). *Subotai the Valiant: Genghis Khan's Greatest General*. Westport, Conn.: Praeger.
- Garaev, D. (2017). "Jihad as Passionarity: Said Buriatskii and Lev Gumilev". *Islam and Christian Muslim Relations*, 28(2), 203-218.
- Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism (New Perspectives on the Past)*. New York: Cornell University Press.
- Gerstein, E. (2004). *Moscow Memoirs*. J. Crowfoot (Transl. by). London: Harvill Press.
- Gillett, A. (2006). "Ethnogenesis: A Contested Model of Early Medieval Europe". *History Compass*, 4/2, 241-260.
- Golabek, M. (2011). "Russian according to Lev Gumilev". *Studia Politicae Universitatis Silesiensis*, 7, 9-30.
- Gumilyov, L. N. (2003). *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*. (Çev. D. Ahsen Batur). 2. Baskı. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gumilyov, L. N. (2006). *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*. I. Cilt. 2. Baskı. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gumilyov, L. N. (2013). *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*. II. Cilt. 2. Baskı. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gumilyov, L. N. (2016). *Etnogenez Halkların Şekillenışı Yükseliş ve Düşüşleri*. (Çev. D. Ahsen Batur). 3. Baskı. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gumilyov, L. N. (2019). *Hazar Çevresinde Bin Yıl*. (Çev. D. Ahsen Batur). 4. Baskı. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gündüz, Ş. (2003). "Maniheizm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 27. Cilt. Kütahya Mevlevihânesi - Manisa. Ankara: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 575-577.
- Güngör, H. (2004). "Lev Nikolayeviç Gumilev'in Eserlerinde Türkler'in Dini Hakkında Bazı Notlar". *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı 207, 43-44.
- Güven, A. ve Güven, Ö. D. (2020). *Klinisyenler için Klinik Biyokimya Sözlüğü*. Ankara: Palme Yayınevi.
- Hegel, G. W. F. (2001). *The Philosophy of History*. (Translated by J. Sibree). Kitchener: Batoche Books.

- Hosking, G. (2011). *Rusya ve Ruslar*. (Çev. Kezban Acar). 1. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Howell, Y. (2016). “A Clash of Fictions: Geopolitics in Russian and Ukrainian Literature”. *Japanese Slavic and East European Studies*, Vol. 37, 1-16.
- Hughes, L. (1998). *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven: Yale University Press.
- Ilıca, S. (2015). “Puşkin ve Dekabristler”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt:4, Sayı:2, 204-223.
- İbsen, J. H. (1956). *Peer Gynt*. (Çev. Seniha Bedri Göknil). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İman, D. (1998). *Sovyet Dönemi ve Bugün Kırgız Etnogenezi Hakkında Bilimsel Araştırmalar ve Teoriler*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İmanov, V. (2005). “Geçmişle Hâl Arasında ‘Son Avrasyacı’: Lev Nikolayeviç Gumilev (1912-1992)”. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı:23, 143-164.
- İmanov, V. (2007). *Rusya'nın Medeniyetsel Kimlik İnşası Olarak Avrasyacılık*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İmanov, V. (2011). “Avrasyacılık: Alternatif Bir Dünya Düzenine Doğru mu?”, M. Özcan ve M. Şenel (Derleyenler). *Modernite ve Dünya Düzen(ler)i*. İstanbul: Klasik Yayınları, 221-248.
- İnanır, E. (2008). *I. Petro ve II. Katerina'nın Kanatları Altında XVIII. Yüzyıl Rus Edebiyatı*. İstanbul: İskenderiye Yayınları.
- İnternet: Matern, F. (2007). “The Discourse of Civilization in the Works of Russia's New Eurasianists: Lev Gumilev and Alexander Panarin”. *YCISS Post-Communist Studies Programme Research Paper Series, Paper Number 002*. York: York University Press. <https://yorkspace.library.yorku.ca/xmlui/handle/10315/1375> adresinden 27.05.2021'de alınmıştır.
- İnternet: Topsakal, İ. (2010). *Rusya Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/tarih_ao/rusyatarihi.pdf adresinden 07.01.2021'de alınmıştır.

- İnternet: Zakharenko, R. (2011). "The Role of Passionate Individuals in Economic Development". <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/28552> adresinden 29.05.2021'de alınmıştır.
- İnternet: Бурятский, Б. (2009). "Истишад: Между правдой и ложью". <https://www.kavkazcenter.com/russ/content/2009/12/11/69600.shtml> adresinden 27.04.2021'de alınmıştır.
- İnternet: Коваленко, М. И. (1999). "Пассионарность как психологический феномен", М. И. Коваленко (Ред.) *Психологические проблемы самореализации личности*. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ. <http://gumilevica.kulichki.net/debate/Article13.htm> adresinden 16.06.2021'de alınmıştır.
- İnternet: Путин, В. В. (2012). "Послание Президента Федеральному Собранию". <http://kremlin.ru/events/president/news/17118> adresinden 16.02.2021'de alınmıştır.
- İnternet: Рыков, К. И. (2009). "Дебют. Стратегия 2020". Интервью с Константином Рыковым и Кириллом Бенедиктовым, <https://www.sobaka.ru/oldmagazine/shou/4256> adresinden 10.05.2021'de alınmıştır.
- İsmayılov, M. (2011). *Türkiye ve Rusya Ekseninde Avrasyacılık*, Doktora tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- İsmayılov, M. (2012). "Avrasyacı Lev N. Gumilev'in Tarih Görüşünde Türk Etnosunun Etnogenezisi Meselesi". *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)*, 1(1), 1-27.
- Jahn, H. F. (1995). *Patriotic Culture in Russia during World War I*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kabilbekova, T. (1997). "Kırgız Halkının Ortaya Çıkışı". *Bilig*, 4, 32-48.
- Kale, R. (2020). *Motorik & Fitness*. İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları.
- Kanadıkırık, H. (2020). "Rusya'da Siyasal Merkezin "Korkunç" Görünümü: Siyasal Kültür Temelinde Tarihsel Bir İnceleme". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75(4), 1551-1573.
- Karahaydaroğlu, M. (2001). "Karahıtaylar". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24. Cilt. Kaan-i Şirazi - Kastamonu. İstanbul: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 415-416.

- Kaşoğlu, A. (2004). *18. Yüzyıl Rus Aydınlanmacısı Radişçev*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Kemaloğlu, İ. (2009). *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kılıç, İ. (2018). “Köktürk Yazıtlarında Primordial Olgulardan Hareketle “Biz” ve “Onların” İnşası”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 207-221.
- Konak, İ. (2015). “Diplomat P. A. Tolstoy’un Elçiliği ve Osmanlı’ya Dair İzlenimleri”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt:XXX, No:2, 507-524.
- Kulikowski, M. (1969). *Rome’s Gothic Wars*. New York: Cambridge University Press.
- Kurat, A. N. (2014). *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar*. 6. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Laqueur, W. (2015). *Putinism: Russia and Its Future with the West*. New York: Thomas Dunne Books, St. Martin’s Press.
- Lawrence, E. (Ed.). (2013). *Henderson’s Biyoloji Sözlüğü*. (Çev. Abdurrahman Aktümsek). 15. Basımdan Çeviri. Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.
- Lockwood, W. G. (1981). “Religion and Language as Criteria of Ethnic Identity: An Exploratory Comparison”., Sam Beck and John W. Cole (Eds.). *Ethnicity and Nationalism in Southeastern Europe*. Amsterdam: Antropotogisch-Sociologisch Centrum, 71-81.
- Manning, R. B. (2016). *War and Peace in the Western Political Imagination: From Classical Antiquity to the Age of Reason*. London: Bloomsbury Academic.
- Martinez, F. (2011). “A Paradoxical Battle for Salvation: Gumilev, Linkola, and Žižek”. *International Journal of Žižek Studies*, 5(3), 1-25.
- Massie, R. K. (2019). *Büyük Petro*. (Çev. Hakan Abacı). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nash, M. (1987). “Ethnicity in peninsular Malaysia: The idiom of communalism, confrontation and co-operation”., Paul Hockings (Ed.). *Dimensions of Social Life: Essays in Honor of David G. Mandelbaum*. Berlin: Mouton de Gruyter, 559-571.
- Nasuhoğlu, R., Bingöl, G., Gür, H., İnan, D. ve Ünal, N. (1983). *Fizik Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

- Nietzsche, F. (1970). *Böyle Buyurdu Zerdüşt*. (Çev.) A. Turan Oflazoğlu. 2. Baskı. Ankara: Bilgi Basımevi.
- Nove, A. (1993). "Victims of Stalinism: How Many?"; John A. Getty and Roberta T. Manning (Eds.). *Stalinist Terror: New Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press, 261-274.
- Ortaylı, İ. (2009a). "Büyük Katerina da dediler, "taçlı fahişe" de". *Milliyet*, 28 Haziran 2009, <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/buyuk-katerina-da-dediler-tacli-fahise-de-1111422> adresinden 10 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Ortaylı, İ. (2009b). "Deli mi Büyük mü". *Milliyet*, 31 Mayıs 2020, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/deli-mi-buyuk-mu-41529429> adresinden 16 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Ortaylı, İ. (2013). "Romanovların 400'üncü Yılı". *Milliyet*, 23 Şubat 2013. <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/romanovlarin-400-uncu-yili-1672713> adresinden 6 Aralık 2020 tarihinde alınmıştır.
- Ostrowski, D. (1998). *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural influences on the steppe frontier, 1304-1598*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Öner, M. (2010). "Karadeniz Çevresi Türk Dili". *Türk Kültürü*, 2, 267-280.
- Özdal, H. (2010). "Russian Eurasianism: An Ideology of Empire. Marlène Laruelle, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2008)". *Journal of Central Asian & Caucasian Studies*, 5(9), 156-158.
- Özdemir, B. ve Durgun, F. (2009). "Antikitenin Öğrettikleri: Yeni Çağ Avrupa Düşüncesinde Yeni Stoacılık". *İnsan ve Toplum*, 1(1), 25-44.
- Özdemir, O., Özdemir, P. G., Kadak, M. T. ve Nasıroğlu, S. (2012). "Kişilik Gelişimi". *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 4(4), 566-589.
- Pohl, W. (1998). "Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies"; Lester K. Little and Barbara H. Rosenwein (Eds.). *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*. Oxford: Blackwell Publishers, 13-24.
- Puşkin, A. S. (2000). *Bakır Atlı*. (Çev. Azer Yaran). İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Puşkin, A. S. (2001). *Büyük Petro'nun Arabı*. (Çev. Ataol Behramoğlu). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Puşkin, A. S. (2020). "Poltava". *Poemalar*. (Çev. Kayhan Yükseler). 2. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 141-194.

- Riasanovskiy, N. V. (1959). *Nicholas I and Official Nationality in Russia*. Berkeley: University of California Press.
- Ryazev, F. (2014). “Nahçıvan Ahalisinin Etnogenezi Tarihinde Tus Türkleri”. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3&4, 243-257.
- Saifullin, R. G., Khayrullin, B. A., Garifullina, L. S., Zhdanov, R. I. and Saifullina, A. R. (2017). “Ethopolitogenesis of Byzantine Superethnos”. *International Journal of Scientific Study*, 5(6), 39-43.
- Sarıahmetoğlu, N., Devlet, N. ve Hatipoğlu, E. (2015). *Rusya Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Selye, H. (1964). *From Dream to Discovery*. New York: McGraw Hill.
- Sezer, Ö. (2010). “Ergenlerin Kendilik Algularının Anne Baba Tutumları ve Bazı Faktörlerle İlişkisi”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 1-19.
- Shlapentokh, D. (2012). “Lev Gumilev: The Ideologist of the Soviet Empire”. *History of European Ideas*, 38(3), 483-492.
- Smith, A. D. (1986). *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Şahin, Z. (2006). *Lev Nikolayeviç Gumilev'in Eserlerinde Geleneksel Türk Dini İle İlgili Görüşleri*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Şahin, Z. (2014). “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kültürel Gelişimi ve Batıya Uyum Çabaları”. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 171-191.
- Tağızade, L. (2003). “Avrasyacılık ve Lev Gumilev”, Ü. Özdağ, Y. Kalafat ve M. S. Erol (Derleyenler). *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği: Muzaffer Özdağ'a Armagan*. Cilt I. Ankara: ASAM, 149-166.
- Taşkesenligil, M. (2017). “16. Yüzyılda Korkunç İvan'ın Rus Tarihindeki Rolü Üzerine”. *Karadeniz*, 36, 143-151.
- Teziç, M. C. (2017). “Yu. V. Bromley'in Metodolojisinde Etnos Olgusunun Dikey ve Yatay Taksonomik Düzlemlerde İncelenişi”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 14(1), 185-205.
- Thomson, J. (1836). *The Season: To which is Prefixed the Life of the Author*. Exeter: J. & B. Williams.
- Titov, A. S. (2005). *Lev Gumilev, Ethnogenesis and Eurasianism*, Doctoral thesis, University College London, London.

- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. Cilt I. En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar. 3. Baskı. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Tolstoy, A. N. (1932). *Büyük Petro*. (Çev. Nasuhi Baydar). Ankara: Ulus Basımevi.
- Toynbee, A. (1947). *Study of History. Abridgement of Volumes I-VI*. By D. C. Somerwell. New York: Oxford University Press.
- Tozlu, N. (2013). "Gumilev, L. N. (2003), Etnogenez Halkların Şekillenışı, Yükseliş ve Düşüşleri, İngilizce'den Çeviren: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 523 s., İstanbul". *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 168-182.
- Türk Dil Kurumu. (1963). *Zooloji Terimleri Sözlüğü*. Sevinç Karol D.I.C. (Haz.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Türk Dil Kurumu. (2019). *Türkçe Sözlük*. 11. Baskının Tıpkıbasımı. Şükrü H. Akalın vd. (Haz.). Ankara: TDK Yayınları.
- Tyulenev, S. (2011). "Translation as a Factor of Social Teleonomy". *Traduction, Terminologie, Rédaction*, 24(1), 17-44.
- Uzelli, G. (2002). *XVIII.-XIX. Yüzyıllarda Rus Resim Sanatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Vernadsky, G. V. (1961). "Sredinnaia Aziia v Drevnie Vremena (Hiung-nu: The Innermost Asia in Ancient Times). By L. N. Gumilev". *The American Historical Review*, 66(3), 711-712.
- Von Hammer-Purgstall, J. (1992). *Büyük Osmanlı Tarihi. 8. Cilt*. (Çev. Mümin Çevik ve Erol Kılıç). İstanbul: Üçdal Neşriyat Yayınları.
- Wojnar, M. (2012). "The West and the Great Steppe in the History of Rus and Russia". *Studies into the History of Russia and Central-Eastern Europe*, XLVII(1), 122-147.
- Yalçın, İ. (2017). "Kişilik Kuramlarına Genel Bakış". Dilek Gençtanırım-Kurt ve Evrim Çetinkaya-Yıldız (Editörler). *Kişilik Kuramları: Gerçek Yaşamdan Kişilik Analizleri Örnekleriyle*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 34-65.
- Yatkın, H. (2019). *Lev Nikolayeviç Gumilyov ve Eserlerindeki Türk Algısı*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Yurchenko, S. A. and Nikolaev, N. Yu. (2019). "Influence of electromagnetic radiation of the Earth on ethnogenesis processes: To the problem of

- refinement of sources of «passionarity»”, Elena Yu. Malushko and Nikolay L. Shamne (Eds.). *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*. Volume 483. The I. International Scientific Practical Conference “Breakthrough Technologies and Communications in Industry” 20–21 November 2018, Volgograd, 340-345.
- Yücel, M. U. ve Saginayeva, A. (2020). “Altın Orda-Rus Mücadelesinin Edebiyata Yansıması: Zadoņsina Destanı”. *Bilig*, Sayı:93, 149-179.
- Yüksel, S. (2013). ”Rusların Karadeniz Yönünde Yapmış Oldukları İlk Yayılma Faaliyetleri (18. Yüzyılın Başlarına Kadar)”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:28, 101-116.
- Азанчевский, М. П. (1859). *История Преображенского полка*. Лейб-гвардии Преображенского полка штабс-капитан Азанчевский 1-й (Сост.). Москва: Типография Каткова и К.
- Акаев, А. А. (2011). “Дмитрий Лихачёв и Лев Гумилёв: Сопряжение Судеб”. *Диалог культур в условиях глобализации: XI Международные Лихачевские научные чтения, 12-13 мая 2011 г.* Т. I. Доклады. Санкт-Петербург: СПбГУП. 21-24.
- Акинщикова, Г. И. (1977). *Соматическая и психофизиологическая организация человека*. Ленинград: ЛГУ.
- Аксаков, И. С. (1981). “Речь о А. С. Пушкине”., Аксаков К. С., Аксаков И. С. (Авторы). *Литературная критика*. Москва: Современник, 263-280.
- Аксаков, К. С. (1964). “Петру”., В. Н. Орлов (Гл. ред.). *Поэты кружка Н. В. Станкевича: Н. В. Станкевич, В. И. Красов, К. С. Аксаков, И. П. Клюшников*. 2-е издание. Ленинград: Советский писатель, Ленинградское отделение, 392-394.
- Анисимов, Е. В. (1989). *Время петровских реформ*. Ленинград: Лениздат.
- Анисимов, Е. В. (2001). “В поисках новой России: Пётр в Голландии”., Joachim Klein, Simon Dixon and Maarten Fraanje (Eds.). *Reflections on Russia in the Eighteenth Century*. Köln: Böhlau Verlag, 1.
- Анисимов, Е. В. (2009). *Пётр Великий: Личность и реформы*. Санкт-Петербург: Питер.
- Антоненко, И. В. и Карицкий, И. Н. (2016). “Предприниматель как пассионарий, культурная традиция и технологический прорыв”.,

- Белгородский, В. С., Кашеев, О. В., Зотов, В. В., Антоненко, И. В. (Ред.). *Гуманитарные основания социального прогресса: Россия и современность: сборник статей Международной научно-практической конференции. В 8 частях.* Часть 4. Москва: ФГБОУ ВО «МГУДТ», 6-12.
- Архангельская, Е. Н. (2020). *Знакомство с Германией, или Путешествие с волшебной кошкой.* Москва: Издательство Эдитус.
- Балязин, В. Н. (2007). *Неофициальная история России.* Том 05. Пётр Великий. Москва: Олма Медиа Групп.
- Бартенев, П. И. (1881). *Архив князя Воронцова. Т. XXI. Бумаги княгини Е. Р. Дашковой.* Москва: Университетская типография.
- Белинский, В. Г. (1900). “Литературные мечтания”. С. А. Венгеров (Ред.). *Полное собрание сочинений в 12 томах.* Т. 1. Стихотворения. Переводы. Статьи. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 308-396.
- Белинский, В. Г. (1953). “Михаил Васильевич Ломоносов. Сочинение Ксенофонта Полевого”. Н. Ф. Бельчиков (Гл. ред.). *Полное собрание сочинений в 13 томах.* Том 2. Статьи и рецензии. Основания русской грамматики. 1836-1838. Москва: Издательство АН СССР, 185-194.
- Белинский, В. Г. (1954а). “Россия до Петра Великого”. Н. Ф. Бельчиков (Гл. ред.). *Полное собрание сочинений в 13 томах.* Т. 5. Статьи и рецензии 1841-1844. Москва: Издательство АН СССР, 91-152.
- Белинский, В. Г. (1954б). “Сто русских литераторов”. Н. Ф. Бельчиков (Гл. ред.). *Полное собрание сочинений в 13 томах.* Т. 5. Статьи и рецензии 1841-1844. Москва: Издательство АН СССР, 186-217.
- Беляков, С. С. (2013). *Гумилёв сын Гумилёва.* Москва: АСТ.
- Бердяев, Н. А. (2008). *Русская идея.* Санкт-Петербург: Издательский Дом «Азбука-классика».
- Берс, С. А. (1894). *Воспоминания о графе Л. Н. Толстом.* Смоленск: Типо-литография Ф. Б. Зельдович.
- Богословский, М. М. (1902). *Областная реформа Петра Великого. Провинция 1719-27 гг.* Москва: Университетская типография.

- Богословский, М. М. (1940). *Пётр I. Материалы для биографии. В 5 томах*. Том 1. Детство. Юность. Азовские походы. В. И. Лебедев (Ред.). Ленинград: ОГИЗ Государственное издательство социально-экономическое издательство.
- Богословский, М. М. (1941). *Пётр I. Материалы для биографии. В 5 томах*. Том 2. Первое заграничное путешествие. В. И. Лебедев (Ред.). Ленинград: ОГИЗ Государственное издательство социально-экономическое издательство.
- Болясникова, В. (2013). “Невыдуманная история о корпоративных ценностях”. *The Human Resources Times*, 15(41), 37-42.
- Бродский, Н. Л. (1910). *Ранние славянофилы: А. С. Хомяков, И. В. Киреевский, К. С. и И. С. Аксаковы*. Москва: Типография И. Д. Сытина.
- Бромлей, Ю. В. (1973). *Этнос и этнография*. Москва: Наука.
- Букалов, А. В. (2000). “Возникновение и исчезновение пассионарности этносов как следствие нового биологического эффекта”. *Соционика, ментология и психология личности*, № 4, 34-36.
- Былов, В. М. (1975). “Тема Петра I в литературном наследии Льва Толстого”, М. П. Николаев (Ред.). *Толстовский сборник. Выпуск 5. Доклады и сообщения XII. Толстовских чтений*. Тула: ТГПИ имени Л. Н. Толстого, 34-43.
- Варустин, Л. Э. (1990). “Лев Гумилёв: «Повода для ареста не давал». Беседа с доктором фил. наук Л. Э. Варустиным”. *Аврора*, № 11, 3-30.
- Васильев, К. В. (1961). “(Рец. на:) Л. Н. Гумилёв. Хунну. Срединная Азия в древние времена. М., ИВЛ, 1960, 291 стр.”. *Вестник древней истории*, № 2, 120-124.
- Вернадский, В. И. (1987). *Химическое строение биосферы Земли и её окружения*. (2-е издание). Москва: Наука.
- Вернадский, Г. В. (1997). *Русская история. Учебник*. Москва: «Аграф».
- Воробьёв, М. В. (1962). “(Рец. на:) Л. Н. Гумилёв. Хунну. Срединная Азия в древние времена. М., ИВЛ, 1960, 291 стр.”. *Народы Азии и Африки*, № 3, 199-201.
- Воробьёва, М. В. (2015). “Коммунальная квартира в советских кинофильмах и анекдотах: Попытка объемного портрета”.

- Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований*, 2, 19-31.
- Воронович, А. В. (2013). “История издания монографий Л. Н. Гумилёва, посвящённых пассионарной теории этногенеза”. *Новейшая история России*, №1, 34-47.
- Вьюнова, Н. И. и Стребкова, И. Н. (2015). “Развитие конструктивной пассионарности преподавателя вуза”. *Alma Mater (Вестник высшей школы)*, № 11, 45-49.
- Вяземский, П. А. (1958). “Петербург (Отрывок)”, Л. Я. Гинзбург (Ред.). *Стихотворения*. 2-е издание. Ленинград: Советский Писатель, 111-114.
- Вяземский, П. А. (1963). *Записные книжки (1813-1848)*. Москва: Наука.
- Вяземский, П. А. (1984). “Взгляд на литературу нашу в десятилетие после смерти Пушкина”, Л. В. Дерюгина (Сост.). *Эстетическая и литературная критика*. Москва: Искусство, 305-331.
- Герцен, А. И. (1954). “Москва и Петербург”, В. П. Волгин (Гл. ред.). *Собрание сочинений в 30 томах*. Т. 2. Статьи и фельетоны (1841-1846). Дневник (1842-1845). Москва: АН СССР, 33-42.
- Гоголь, Н. В. (1940). *Полное собрание сочинений в четырнадцати томах*. Т. 10. Письма. 1820-1835. Н. Л. Мещеряков (Гл. ред.). Москва: Издательство АН СССР.
- Гоголь, Н. В. (1952а). “В чём же наконец существо русской поэзии и в чем ее особенность”, Н. Ф. Бельчиков и Б. В. Томашевский (Ред.). *Полное собрание сочинений в четырнадцати томах*. Т. 8. Статьи. Москва: Издательство АН СССР, 369-409.
- Гоголь, Н. В. (1952б). “Четыре письма к разным лицам по поводу “Мертвых душ””, Н. Ф. Бельчиков и Б. В. Томашевский (Ред.). *Полное собрание сочинений в четырнадцати томах*. Т. 8. Статьи. Москва: Издательство АН СССР, 286-299.
- Гузевич, Д. Ю. (2013). “Дипломатическая цель Великого посольства 1697-1698/99”. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения*. Т. 13, Выпуск 2, 3-11.
- Гумилёв, Л. Н. (1960). *Хунну. Срединная Азия в древние времена*. Москва: Издательство восточной литературы.

- Гумилёв, Л. Н. (1967). *Древние тюрки*. Москва: Наука ГРВЛ.
- Гумилёв, Л. Н. (1970а). “Этнос и категории времени”. *Доклады Географического общества СССР*. Выпуск 15. Ленинград: Издательство ВГО, 143-157.
- Гумилёв, Л. Н. (1984а). “Гуманитарные и естественнонаучные аспекты исторической географии”. И. Н. Гемуев, А. Г. Малявкин, А. М. Сагалаев (Ред.). *Экономическая и социальная география: Проблемы и перспективы (Сборник научных статей)*. Ленинград: ГО СССР, 42-57.
- Гумилёв, Л. Н. (1984b). *Passionarium. Теория пассионарности и этногенеза (сборник)*. Л. Н. Гумилёв. Москва: АСТ.
- Гумилёв, Л. Н. (1989). *Древняя Русь и Великая степь*. Москва: Мысль.
- Гумилёв, Л. Н. (1990а). “Законы времени”. *Литературное обозрение*, № 3, 3-9.
- Гумилёв, Л. Н. (1990b). *География этноса в исторический период*. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение.
- Гумилёв, Л. Н. (2001). *Этногенез и биосфера Земли*. Санкт-Петербург: Кристалл.
- Гумилёв, Л. Н. (2007). “Автобиография. Воспоминания о родителях”. С. Б. Лавров и др. (Сост.). *Лев Гумилёв: Судьба и идеи*. 2-е издание. Москва: Айрис-пресс, 7-16.
- Гумилёв, Л. Н. (2008а). *Конец и вновь начало: Популярные лекции по народоведению*. Москва: Айрис-пресс.
- Гумилёв, Л. Н. (2008b). *От Руси до России: Очерки этнической истории*. Москва: Айрис-пресс.
- Гумилёв, Л. Н. (2017). *Этногенез и биосфера Земли*. Москва: Айрис-пресс.
- Гумилёв, Н. С. (2010). *Где небом кончилась земля Биография. Стихи. Воспоминания*. Москва: Эксмо.
- Гуськов, А. Г. (2005). *Великое посольство Петра I. Источниковедческое исследование*. Москва: Институт российской истории.
- Давыдов, Д. Г. (2008). “Всероссийская междисциплинарная конференция по пассионарности”. *Вопросы психологии*, № 2, 180-181.
- Данилевский, Н. Я. (1991). *Россия и Европа*. Москва: Книга.

- Дашкова, А. Д. (2003). “Лев Гумилёв, начало 30-х”., В. Н. Воронович и М. Г. Козырева (Сост.). *Вспоминая Л. Н. Гумилёва: Воспоминания. Публикации. Исследования.* Санкт-Петербург: Росток, 72-80.
- Дёмин, В. Н. (2007). *Лев Гумилёв.* Москва: Молодая гвардия.
- Державин, Г. Р. (2002). *Сочинения. Вступ. статья, сост., подг. текста и примеч. Г. Н. Ионина.* Ч. 1. Санкт-Петербург: Академический проект.
- Джаббаров, Р. Р. (2019). “Пётр Великий в оценке Н. М. Карамзина”. *Вестник ВолГУ. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения.* Т. 24, № 1, 98-108.
- Добролюбов, Н. А. (1962). “Первые годы царствования Петра Великого”., Б. И. Бурсова и др. (Общ. ред.). *Собрание сочинений в девяти томах.* Т. 3. Статьи и рецензии. Июнь - декабрь 1858. Москва: ГИХЛ, 7-132.
- Достоевский, Ф. М. (1982). “Записная тетрадь 1875-1876 гг.”., В. Г. Базанов (Отв. ред.). *Полное собрание сочинений: В 30 т.* Т. 24. Дневник писателя за 1876 год. Ноябрь-декабрь. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 66-187.
- Достоевский, Ф. М. (1988). “Петербургская летопись”., Г. М. Фридлиндер (Гл. ред.). *Собрание сочинений в 15 томах.* Т. 2. Повести и рассказы. 1848–1852. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 5-33.
- Достоевский, Ф. М. (1993а). “Журнальная заметка. О новых литературных органах и о новых теориях”., Г. М. Фридлиндер (Гл. ред.). *Собрание сочинений в 15 томах.* Т. 11. Публицистика 1860-х годов. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 287-301.
- Достоевский, Ф. М. (1993б). “Книжность и грамотность. Статья первая”., Г. М. Фридлиндер (Гл. ред.). *Собрание сочинений в 15 томах.* Т. 11. Публицистика 1860-х годов. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 88-105.
- Достоевский, Ф. М. (1994). “Утопическое понимание истории”., Г. М. Фридлиндер (Гл. ред.). *Собрание сочинений в 15 томах.* Т. 13. Дневник писателя. 1876 год. Санкт-Петербург: Наука, 206-211.

- Думан, Л. И. (1962). “(Рец. на:) Л. Н. Гумилёв. Хунну. Срединная Азия в древние времена. М., ИВЛ, 1960, 291 стр.”. *Народы Азии и Африки*, № 3, 196-199.
- Живов, В. М. и Успенский, Б. М. (1987). “Царь и Бог. Семиотические аспекты сакрализации монарха в России”, Б. А. Успенский (Ред.). *Языки культуры и проблемы переводимости*. Москва: Наука, 47-153.
- Жутдиев, Б. Б. и Емельянов, С. Г. (2014). “Современное осмысление теории этногенеза и пассионарности Л. Гумилёва”. *“Вышэйшая школа”: Навукова-метадычны і публіцыстычны часопіс*, № 5, 50-54.
- Зими́на, И. С. (2006). “Типологическая характеристика пассионарности в системе педагогических категорий”. *Образование и наука*, 4(40), 115-123.
- Зуев, М. Н. (1995). “Рождение империи: время Петра Великого (конец XVII в. - первая четверть XVIII в.)”, М. Н. Зуев. (Ред.). *История России с древности до наших дней: Пособие для поступающих в вузы*. Москва: Высшая школа, 91-110.
- Игнатова, Е. А. (2008). “Н. А. Козырев и Л. Н. Гумилёв”, А. Н. Дадаев, Н. Н. Казанский, Д. Н. Козырев, Ф. Н. Козырев и Л. С. Шихобалов (Отв. Ред.). *Время и звезды: К 100-летию Н. А. Козырева*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 777-778.
- Ильин, В. В., Панарин, А. С. и Ахиезер, А. С. (1996). *Реформы и контрреформы в России*. В. В. Ильин (Ред.). Москва: Издательство МГУ.
- Калесник, С. В. (1970). *Общие географические закономерности Земли*. Москва: Мысль.
- Кантемир, А. Д. (1956а). “Петрида, или Описание стихотворное смерти Петра Великого, императора всероссийского”, З. И. Гершкович (подгот. текста и примеч.). *Собрание стихотворений*. Ленинград: Советский писатель, 241-247.
- Кантемир, А. Д. (1956б). “Сатира VII. О воспитании. К князю Никите Юрьевичу Трубецкому”, З. И. Гершкович (Сост.). *Собрание стихотворений*. Ленинград: Советский писатель, 157-172.

- Карамзин, Н. М. (1818). *История государства Российского*. Т. 1. 2-е издание. СПб.: Типография Н. Греча.
- Карамзин, Н. М. (1964а). “О любви и отечеству и народной гордости”., Г. Макогоненко (Сост.). *Избранные сочинения в двух томах*. Т. 2. Москва: Художественная литература, 280-287.
- Карамзин, Н. М. (1964б). “Письма русского путешественника. Письма 51–104”., П. Берков (Сост.). *Избранные сочинения в двух томах*. Т. 1. Москва: Художественная литература, 216-419.
- Карамзин, Н. М. (1997). “Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях”., Е. А. Крылова (Ред.). *История государства Российского. XII томов в 4-х книгах*. Том 4 (X-XII). Москва: Рипол Классик, 491-555.
- Кара-Мурза А. А. и Поляков Л. В. (1994). *Реформатор. Русские о Петре I: Опыт аналитической антологии*. Иваново: Форс.
- Карпенко, М. П., Давыдов, Д. Г., Карпенко, О. М., Логинов, В. В. и Чмыхова, Е. В. (2011). *Вигоросность и инновации (человеческий фактор как основа модернизации)*. М. П. Карпенко (Ред.). Москва: Издательство СГУ.
- Кенетова, Р. О. (2016). “Особенности моделирования пассионарных процессов, обусловленные изменениями в структурах этноса”. *Вестник КРАУНЦ. Физико-математические науки*, 4(15), 24-29.
- Козлов, В. И. (1971). “Что же такое этнос”. *Природа*, No:2, 71-74.
- Козлов, В. И. и Покшишевский, В. В. (1973). “Этнография и география”. *Советская этнография*. № 1, 3-13.
- Колунтаев, С. А. (2009). “Кантемир Антиох Дмитриевич”., В. М. Сырых (Отв. ред.). *Правовая наука и юридическая идеология России. Энциклопедический словарь биографий*. Том 1. XI - начало XX в. Москва: Издательская группа «Юрист», 307-308.
- Конанова, Е. И. (2007). “Мифологический образ Петра I в сочинениях Ф. Прокоповича и В.Н. Татищева”. *Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общественные науки*, № 4, 67-71.
- Конрад, Н. И. (1972). *Запад и Восток*. Москва: Наука.

- Кунин, В. В. (1985). “Лев Сергеевич Пушкин”., В. В. Кунин (Сост.). *Друзья Пушкина: Переписка. Воспоминания. Дневники в 2-х т.* Т. 1. Москва: Правда, 71-114.
- Кусков, П. А. (1968). “Пётр”., В. Н. Орлов (Гл. Ред.). *Поэты 1860-х годов. Малая серия. 3-е издание.* Ленинград: Советский писатель, 501-502.
- Лавров, С. Б. и др. (Сост.). (2007). *Лев Гумилёв: Судьба и идеи.* 2-е издание. Москва: Айрис-пресс.
- Лачугин, К. А. (2005). *Земля - большой кристалл?* Москва: Захаров.
- Лермонтов, М. Ю. (1989). “Песня про царя Ивана Васильевича, молодого опричника и удалого купца Калашникова”., В. С. Киселёв (Ред.). *Полное собрание стихотворений в 2 томах.* Т. 2. Стихотворения и поэмы. 1837-1841. 3-е издание. Ленинград: Советский писатель, Ленинградское отделение, 397-410.
- Лихачёв, Д. С. (1967). “Слово о великом князе Дмитрие Ивановиче и о брате его, князе Владимире Андреевиче, как победили супостата своего царя Мамаю”. (Перевод Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачёва, О. В. Творогова). *Слово о полку Игореве.* 2-е издание. Ленинград: Советский писатель, Ленинградское отделение, 378-388.
- Лихачёв, Д. С. (1986). “О названии «Задонщина»”., О. В. Творогов (Отв. ред.). *Исследования по древнерусской литературе.* Ленинград: Наука, 286-287.
- Лихачёв, Д. С. (1989). “Предисловие”., Л. Н. Гумилёв (Ред.). *Древняя Русь и Великая степь.* Москва: Мысль, 7-11.
- Ломоносов, М. В. (1952). *Полное собрание сочинений. В 11 т.* Т. 6. Труды по русской истории, общественно-экономическим вопросам и географии, 1747-1765 гг. С. И. Вавилов и др. (Гл. ред.). Москва: Издательство АН СССР.
- Ломоносов, М. В. (1959). “Слово Похвальное блаженным памяти Государю Императору Петру Великому, говоренное Апреля 26 дня 1755 года”., С. И. Вавилов и др. (Гл. ред.). *Полное собрание сочинений. В 11 т.* Т. 8: Поэзия, ораторская проза, надписи, 1732-1764. Москва: Издательство АН СССР, 584-612.
- Ломоносов, М. В. (1986а). “Ода на день восшествия на престол императрицы Елисаветы Петровны 1747 года”., Ю. А. Андреев

- (Гл. ред.). *Избранные произведения*. 3-е издание. Ленинград: Советский писатель, 115-121.
- Ломоносов, М. В. (1986b). “Пётр Великий”. Ю. А. Андреев (Гл. ред.). *Избранные произведения*. 3-е издание. Ленинград: Советский писатель, 280-311.
- Ломоносов, М. В. (1986с). “Надписи к статуе Петра Великого”. Ю. А. Андреев (Гл. ред.). *Избранные произведения*. 3-е издание. Ленинград: Советский писатель, 207-208.
- Мардов, И. Б. (2005). *Лев Толстой. Драма и величие любви: Опыт метафизической биографии*. Москва: Прогресс-Традиция.
- Масаев, М. В. (2010). “Образы и символы пассионарных личностей в свете теории этногенеза Л. Н. Гумилёва и концепции парадигмальных образов и символов эпох, цивилизаций и народов”. *Культура народов Причерноморья*, № 179, 178-193.
- Мединский, В. Р. (2010). *О русском воровстве, особом пути и долготерпении*. Издание 2010. Новый текст. Москва: Олма Медиа Групп.
- Мерзляков, А. Ф. (1958). “К монументу Петра Великого в Петербурге”. *Стихотворения*. 2-е издание. Ленинград: Советский писатель, 259-260.
- Молчанов, Н. Н. (1984). *Дипломатия Петра Первого*. 1-е издание. Москва: Международные отношения.
- Молчанов, Н. Н. (2003). *Пётр I*. Москва: Эксмо.
- Мороз, Е. (2010). “Евразийские метаморфозы: От русской эмиграции к российской элите”. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры - Русское издание*, 7(1), 15-45.
- Муравьёва, Л. А. (2007). “Финансовая политика Петра великого”. *Финансы и кредит*, 9 (249), 72-80.
- Найденова, Л. П. (1995). “Становление Российского государства в XVI веке”. М. Н. Зуев (Ред.). *История России с древности до наших дней: Пособие для поступающих в вузы*. Москва: Высшая школа, 52-69.
- Некрасов, Н. А. (1981). “Человек”. М. В. Храпченко (Гл. ред.). *Полное собрание сочинений и писем в пятнадцати томах*. Т. 1.

- Стихотворения 1838-1855 гг. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 192.
- Огарёв, Н. П. (1956). “Юмор”. *Избранные произведения в 2 томах*. Т. 2. Поэмы. Проза. Литературно-критические статьи. Москва: ГИХЛ, 12-77.
- Одинокоев, В. Г. (2007). “Пьеса А. П. Чехова «Иванов»: Лабиринт Художественных «Сцеплений»”. *Вестник НГУ. Серия История, филология*. Т. 6. Выпуск 2, 98-106.
- Одоевский, В. Ф. (1975). *Русские ночи*. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение.
- Павлинская, Л. Р. (2008). *Буряты. Очерки этнической истории (XVII-XIX вв.)*. Санкт-Петербург: Европейский дом.
- Панов, А. Ю. (2009). *Трагедия Е.И. Замятина “Атилла” в ракурсе теории этногенеза Л. Н. Гумилёва*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. ТГУ имени Г.Р. Державина, Тамбов.
- Писарев, Д. И. (1989). “Бедная русская мысль”., А. И. Володин (Сост.) *Исторические эскизы. Избранные статьи*. Москва: Правда, 13-69.
- Плеханов, Г. В. (1956). *Избранные философские произведения в пяти томах*. Т. I. Обоснование и защита философии марксизма. Москва: Государственное издательство политической литературы.
- Подолинский, А. И. (1972). “Памятник Петру Великому”., Л. Я. Гинзбург (Общ.ред.). *Поэты 1820-1830-х годов*. Т. 2. 2-е издание. Ленинград: Советский писатель, 339-340.
- Полиевктов, М. А. (1918). *Николай I: Биография и обзор царствования*. Москва: Издательство М. и С. Сабашниковых.
- Предтеченский, А. В. (Ред). (1948). *Петербург петровского времени*. Ленинград: Институт истории АН СССР, Ленинградское отделение.
- Пресняков, А. Е. (1938). *Лекции по русской истории*. Т. 1. Киевская Русь. Москва: Государственное социально-экономическое издательство.

- Приселков, М. Д. (1950). *Троицкая летопись. Реконструкция текста*. К. Н. Сербина (Ред.). Москва: Издательство АН СССР.
- Прокопович, Ф. (1961). *Сочинения*. И. П. Еремин (Ред.). Москва: Издательство АН СССР.
- Путин, В. В. (2019). “Вступление”. *Великий Пётр, царь-реформатор....* Махачкала: Республиканский дом народного творчества, Министерство культуры Республики Дагестан, 3-7.
- Пушкин, А. С. (1959а). “Пир Петра Первого”. Д. Д. Благой, С. М. Бонди, В. В. Виноградов, Ю. Г. Оксман (Общ. ред.). *Собрание сочинений в 10 томах*. Т. 2. Стихотворения 1823-1836. Москва: ГИХЛ, 448-449.
- Пушкин, А. С. (1959б). “Стансы”. Д. Д. Благой, С. М. Бонди, В. В. Виноградов, Ю. Г. Оксман (Общ. ред.). *Собрание сочинений в 10 томах*. Т. 2. Стихотворения 1823-1836. Москва: ГИХЛ, 157.
- Пушкин, А. С. (1960). *Собрание сочинений в 10 томах*. Том 3. Поэмы, Сказки., Д. Д. Благой, С. М. Бонди, В. В. Виноградов, Ю. Г. Оксман (Общ. ред.). Москва: ГИХЛ.
- Пушкин, А. С. (1962). “История Петра I. Подготовительные тексты”. Д. Д. Благой, С. М. Бонди, В. В. Виноградов, Ю. Г. Оксман (Общ. ред.). *Собрание сочинений в 10 томах*. Том 8. История Петра I, Записки бригадира Моро-де-Бразе. Москва: ГИХЛ, 5-362.
- Пушкин, А. С. (1977а). “Руслан и Людмила”. Б. В. Томашевский (Сост.). *Полное собрание сочинений в десяти томах*. Т. 4. Поэмы. Сказки. 4-е издание. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 7-80.
- Пушкин, А. С. (1977б). “Полтава”. Б. В. Томашевский (Сост.). *Полное собрание сочинений в десяти томах*. Т. 4. Поэмы. Сказки. 4-е издание. Б. В. Томашевский (Сост.). Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 180-224.
- Пушкин, А. С. (2018). *Евгений Онегин. Роман в стихах. Стихотворный перевод на английский Владимира Бальмонта*. Николай Ф. Корвалев (Ред.). Москва: Филинь.

- Пушкин, С. Н. (2012). “Концепция пассионарности в творчестве Л. Н. Гумилёва”. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, 1(3), 202-207.
- Радищев, А. Н. (1938). “Письмо к Другу, жительствовавшему в Тобольске, по долгу звания своего”. И. К. Луппола (Гл. ред.). *Полное собрание сочинений*. Том 1. Поэзия, проза. Москва: Издательство АН СССР, 145-151.
- Родин, И. О. (2012). *Русская литература с древнейших времен до начала XX века*. Москва: Директ-Медиа.
- Русанов, Н. С. (1967). “Событие 1 марта и Николай Васильевич Шелгунов”. В. В. Григоренко, С. А. Макашин, С. И. Машинский и Б. С. Рюриков (Общ. ред.). *Н. В. Шелгунов, Л. П. Шелгунов, М. Л. Михайлов. Воспоминания в двух томах. Т. 1. Воспоминания Н. В. Шелгунова*. Москва: Художественная литература, 352-360.
- Сайфуллин, Р. Г. (2020). “Условия установления полноценного гражданского общества в России: Анализ на основе биосоциального подхода”. *Развитие территорий*, № 2 (20), 28-35.
- Самарин, Ю. Ф. (1900). “Тарантас соч. графа Сологуба”. Д. Самарин (Сост.). *Сочинения Ю. Ф. Самарина в двенадцати томах. Т. 1. Статьи разнородного содержания и по польскому вопросу*. Москва: Типография. А. И. Мамонова, 1-27.
- Сапрыгина, Н. В. (2015). “Пассионарность как индивидуально-психологическая характеристика личности”. *Наука і освіта*, № 11-12, 74-78.
- Симонов, П. В. (1975). *Высшая нервная деятельность человека: Мотивационно-эмоциональные аспекты*. Москва: Наука.
- Синельников, М. И. (Сост.). (2003). *Санкт-Петербург, Петроград, Ленинград в русской поэзии: Антология*. Санкт-Петербург: Лимбус Пресс.
- Соколов, А. Н. (1955). *Очерки по истории русской поэмы XVIII и первой половины XIX века*. Москва: Издательство МГУ.
- Соловьёв, В. С. (1989). *Сочинения в двух томах. Т. 2. Чтения о богочеловечестве-Философская публицистика*. Н. В. Котрелёв и Е. Б. Рашковский (Сост.). Москва: Правда.

- Соловьёв, С. М. (1989). “Птенцы Петра Великого”., С. С. Дмитриев (Сост.). *Чтения и рассказы по истории России*. Москва: Правда, 620-695.
- Соловьёв, С. М. (2003). *Труды по истории России*. Москва: АСТ.
- Сумароков, А. П. (1759). “Слово похвальное о государе императоре Петре Великом”. *Трудолюбивая пчела*, 1759 Октябрь, 579-592.
- Сумароков, А. П. (1787). *Полное собрание сочинений в стихах и прозе*. Часть 1. Н. Новиков (Сост.). 2-е издание. Москва: Университетская типография.
- Сумароков, А. П. (1957). “Дитирамб”., П. Н. Берков (Сост.). *Избранные произведения*. Ленинград: Советский писатель, 96-98.
- Толстая, С. А. (1978). *Дневники в 2-х томах*. Т. 1. 1862-1900 гг. Н. И. Азарова (Сост.). Москва: Художественная Литература.
- Толстой, Л. Н. (1982а). “(Роман о времени Петра I)”, М. Б. Храпченко (ред.). *Собрание сочинений в 22 томах*. Т. 10. Повести и рассказы 1872-1886. Москва: Художественная литература, 395-448.
- Толстой, Л. Н. (1982b). “Пётр I и мужик”., М. Б. Храпченко (ред.). *Собрание сочинений в 22 томах*. Т. 10. Повести и рассказы 1872-1886. Москва: Художественная литература, 69-70.
- Третьяковский, В. К. (1963). “Элегия о смерти Петра Великого”., Л. И. Тимофеев (Сост.). *Избранные произведения*. Москва: Советский писатель, 56-59.
- Третьяковский, В. К. (2009). “Плач о кончине блаженной и вечнодостойной памяти государя императора и самодержца всероссийского Петра Великого отца отечества”., Н. Ю. Алексеев (Сост.). *Сочинения и переводы как стихами, так и прозой*. Том 2. Санкт-Петербург: Наука, 333-338.
- Тургенев, И. С. (1979). “Записки охотника 1847-1874”., М. П. Алексеев (Гл. ред.). *Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах*. Т. 3. Москва: Наука.
- Тургенев, И. С. (1982). “Воспоминания о Белинском”., М. П. Алексеев (Гл. ред.). *Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах*. Т. 11. Москва: Наука, 21-56.
- Унбегаун, Б. О. (1989). *Русские фамилии*. Б. А. Успенский (Общ. ред.). Москва: Прогресс.

- Фейнберг, И. Л. (1962). “История Петра I А. С. Пушкина”, Д. Д. Благой, С. М. Бонди, В. В. Виноградов, Ю. Г. Оксман (Общ. ред.). *Собрание сочинений в 10 томах*. Том 8. История Петра I, Записки бригадира Моро-де-Бразе. Москва: ГИХЛ, 423-451.
- Фонвизин, Д. И. (1959). “Торгующее дворянство”, Г. П. Макогоненко (Сост.). *Собрание сочинений в двух томах*. Т. 2. Проза, публицистика, письма и дневники, приложения. Москва: ГИХЛ, 117-186.
- Фрумкин, К. Г. (2008). *Пассионарность: Приключения одной идеи*. Москва: ЛКИ.
- Херасков, М. М. (1803). *Творения: вновь исправленные и дополненные в 12 ч.* Ч. 12. Москва: Университетская типография.
- Чаадаев, П. Я. (1991). *Полное собрание сочинений и избранные письма в 2-х томах*. Т. 1. 3. А. Каменский (Гл. ред.). Москва: Наука.
- Чернова, Н. М. (2009). *Лекции по общей экологии: Справочные материалы к курсу «Экология Москвы и устойчивое развитие»*. Г. А. Ягодин (Общ. ред.). Москва: Дрофа.
- Чернышевский, Н. Г. (1950). “Апология сумасшедшего”, Л. В. Поляков (Сост.). *Полное собрание сочинений в пятнадцати томах*. Том VII. Статьи и рецензии 1860-1861. Москва: ГИХЛ, 592-618.
- Чехов, А. П. (1976). *Полное собрание сочинений и писем в 30-ти томах*. Т. 3. Письма. С. Паперный (Ред.). Москва: Наука.
- Чуковская, Л. К. (1997). *Записки об Анне Ахматовой в трёх томах*. Т. 3. Москва: Согласие.
- Шабаев, Ю. П., Жеребцов, И. Л. и Журавлёв, П. С. (2012). “«Русский Север»: культурные границы и культурные смыслы”. *Мир России: социология, этнология, культурология*, № 4, 134-153.
- Шахматов, А. А. (1919). *Древнейшие судьбы русского племени*. Петроград: 2-я Государственная типография.
- Шевырёв, С. П. (1841). “Взгляд русского на образование Европы”. *Москвитянин*, Ч. 1. № 1, 219-296.
- Шенин, А. Ф. (Гл. ред.). (1837). *Энциклопедический лексикон*. Т. 9. Санкт-Петербург: Типография А. Плюшара.
- Шмеман, А. П. (1954). *Исторический путь православия*. Нью-Йорк: Издательство имени Чехова.

- Шмурло, Е. Ф. (1922). *История России (862-1917)*. Мюнхен: Издание книжного магазина “Град Китеж”.
- Щербаков, А. В., Буданов, В. Г., Колесова, Л. А., Олескин, А. В., Курдюмов, В. С. и Лобачев, Н. Ю. (2021). *Социально-экономический бюллетень 2020*. Щербаков, А. В. (Гл. Ред.). Москва: Грифон.
- Якушкин, И. Д. (1993). *Мемуары. Статьи. Документы*. Иркутск: Восточно-Сибирское книжное издательство.

ISBN: 978-625-8377-17-0